

PUBLICACIONS UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

Antoni Agustí i Lluís Pons d'Icart El Renaixement a Tarragona

Editat a cura de Diana Gorostidi Pi
i M. Elena Virgili Bertran

Amb el suport de

Departament de Filologia Catalana de la Universitat Rovira i Virgili

Biblioteca Pública de Tarragona

Biblioteca del Seminari

BHMT - Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona

RSAT - Reial Societat Arqueològica Tarraconense

ICAC - Institut Català d'Arqueologia Clàssica

MNAT - Museu Nacional Arqueològic de Tarragona

EMATSA - Empresa Municipal Mixta d'Aigües de Tarragona

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI
Departament de Filologia Catalana

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

AJUNTAMENT DE
TARRAGONA

CICLE PATRIMONI DE TARRAGONA, I

ANTONI AGUSTÍ I LLUÍS PONS D'ICART
El Renaixement a Tarragona

Coordinació de
Diana Gorostidi Pi
i M. Elena Virgili Bertran

Tarragona, 2023

PUBLICACIONS DE LA UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI
Av. Catalunya, 35 · 43002 Tarragona
Tel. 977 558 474 · publicacions@urv.cat
www.publicacions.urv.cat

1a edició: octubre de 2023
ISBN (paper): 978-84-1365-093-7
ISBN (PDF): 978-84-1365-094-4

DOI: 10.17345/9788413650937
Dipòsit legal: T 812-2023

Imatge de coberta: Dibuix de Marina Abad Virgili a partir de l'original d'Anton van den Wyngaerde, publicat a R. L. Kagan (dir.) *Ciudades del Siglo de Oro. Las vistas españolas de Anton Van den Wyngaerde*. Madrid: Ediciones el Viso, 1986.

Cita el llibre.

Consulta el llibre a la nostra web.

Llibre sota una llicència Creative Commons BY-NC-SA.

Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili és membre de la Unió de Editoriales Universitarias Españolas i de la Xarxa Vives, fet que garanteix la difusió i comercialització de les seves publicacions a nivell nacional i internacional.

CONTINGUTS

Pròleg.....	7
L'arquebisbe Antonio Agustín, vida i obra d'un renaixentista (1516/1517?-1586).....	9
<i>Antoni Jordà Fernández</i>	
Sobre la pàtria d'Antonio Agustín i què li deu la cultura catalana.	13
<i>Juan F. Alcina Rovira</i>	
Los contextos culturales y artísticos de Antonio Agustín en la Europa del Renacimiento.....	21
<i>Manuel Parada López de Corselas</i>	
'Fahia fort bell veure'. L'entrada solemne d'Antoni Agustí a Tarragona: rituals, cerimònies i festejos en el seu primer ingrés a la ciutat	35
<i>Eduard Juncosa Bonet</i>	
L'arquebisbe Antonio Agustín i la capella del Santíssim Sagrament de la Catedral de Tarragona.....	55
<i>Sofia Mata de la Cruz</i>	
L'arquitectura de la capella del Santíssim de la Catedral, paradigma del Renaixement català.....	67
<i>Josep Llop Tous</i>	
Lluís Pons d'Icart i l'arqueologia de Tàrraco.....	77
<i>Jaume Massó Carballido</i>	
Lluís Pons d'Icart i Anton van den Wyngaerde, una visita guiada a la Tàrraco de 1563	95
<i>Josep Anton Remolà Vallverdú</i>	

Antonio Agustín, Luís Pons d'Icart i els primers epigrafistes de Tarragona	117
<i>Alejandra Guzmán Almagro</i>	
El misteriós viatge dels <i>Epigrammata</i> de Lluís Pons d'Icart des de Tarragona fins a la biblioteca ducal de Wolfenbüttel: la intervenció de Vicente Nogueira (1586-1654)	131
<i>Juan F. Alcina Rovira</i>	
Pons d'Icart i les inscripcions romanes dels carrers de Tarragona: entre historiografia i recuperació del patrimoni epigràfic	139
<i>Diana Gorostidi Pi</i>	
Construir <i>alla romana</i> a Tarragona i el Camp: defenses, cases, castells, palaus	153
<i>Joan Menchon Bes & Isidre Pastor Batalla</i>	
Entrar al Renaixement amb calces de fusta: la literatura catalana del segle XVI i l'atzucac historiogràfic	181
<i>Francesc Massip Bonet</i>	
Apèndix	199
<i>Diana Gorostidi Pi</i>	
Bibliografia	209

PRÒLEG

La idea de publicar els volums Cicles Patrimoni de Tarragona va sorgir arran de la commemoració el 2017 del cinquè centenari del naixement del gran humanista i arquebisbe de Tarragona, Antonio Agustín Albanell (Saragossa, 1517-Tarragona, 1586). Figura intel·lectual cabdal del Renaixement hispànic, va ser objecte de diversos homenatges, al qual es van dedicar actes acadèmics arreu d'Europa.¹ Aquests actes, però, estaven destinats principalment a l'àmbit universitari i de la recerca, per la qual cosa diverses institucions tarragonines, sobretot les biblioteques públiques, avesades a tot un altre tipus d'usuari, també van decidir organitzar activitats sobre Agustín de caire més transversal i divulgatiu, accessibles a un públic no especialitzat.² Això va donar llum a l'organització del cicle de conferències “Antonio Agustín 500 anys. El Renaixement a Tarragona”, que es va fer del 2 de maig al 20 de juny de 2017.

La gran acollida d'aquest primer cicle va fer plantejar-se de manera natural la continuació d'un segon el 2018 amb motiu del 500 aniversari del naixement de Lluís Pons d'Icart, tarragoní il·lustre, emparentat amb l'arquebisbe Agustín i com ell, erudit antiquari de la ciutat. Aquest segon cicle, titulat “Lluís Pons d'Icart (1518?-1578), 500 anys. La Tarragona del segle XVI”, que es va fer del 8 al 31 de maig de 2018, també va ser acollit amb igual interès o més per part del públic assistent i va condicionar d'una manera natural la publicació conjunta de les ponències i del textos derivats de les altres activitats —rutes, itineraris temàtics, lectures— en el volum, el primer del dos de la sèrie,³ que ara, finalment, teniu a les mans.

1 Per exemple, Carbonell Manils, J. (ed.), *Antonio Agustín, arquebisbe i humanista*, Reial Acadèmia de Bones Lletres, Barcelona, 2019.

2 Biblioteca Pública i Biblioteca del Seminari de Tarragona, primer, a les quals es van afegir amb posterioritat la Biblioteca Hemeroteca Municipal i la Reial Societat Arqueològica Tarraconense, que integra l'associació de Bibliòfils de Tarragona.

3 Vegeu la nota 5.

Entremig, i animats per l'interès que suscitava la reivindicació de la història moderna de la ciutat, es van continuar organitzant actes, aprofitant, de nou, l'oportunitat que oferien les efemèrides d'altres destacats erudits locals. Així, doncs, a finals del 2018 i del 2019 es van dur a terme sengles cicles dedicats a la Il·lustració a Tarragona, centrats, respectivament, en l'arquebisbe Armanyà (Vilanova i la Geltrú, 1718 – Tarragona, 1803) i el pare Foguet (Sant Martí de Maldà, 1729 – Tarragona, 1794);⁴ la publicació dels textos presentats en aquesta segona edició constitueix el segon volum d'aquesta sèrie.⁵

Aquests dos primers cicles han estat possible gràcies al comitè organitzador integrat per Dolors Saumell (Biblioteca Pública), Sergi Guardiola (Biblioteca del Seminari), Elena Virgili (Biblioteca Hemeroteca Municipal) i jo mateixa, que junts vam creure en aquesta iniciativa com a eina de divulgació del patrimoni cultural de la ciutat més enllà dels esplendorosos segles romans i la sempre fascinant època medieval. Donem les gràcies a les institucions que sempre ens han fet costat: a més de les ja esmentades, la Reial Societat Arqueològica Tarraconense, Bibliòfils de Tarragona, l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, el Departament de Filologia Catalana de la Universitat Rovira i Virgili i el Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. També recordem altres entitats que hi han col·laborat: el Seminari Pontifici, el Museu Diocesà, la Catedral Basílica de Tarragona, l'Arxiu Comarcal del l'Alt Camp (Valls), la Casa de les Lletres, la Fundació Mútua Catalana, el Departament de Cultura de la Generalitat, la Diputació de Tarragona i el Consell Comarcal del Tarragonès.

Finalment, volem donar les gràcies a tots els participants, que han prestat pacientment els seus treballs per a la publicació, així com a l'equip de Publicacions de la URV, que ha curat l'edició i maquetació final del manuscrit.

Tarragona, 23 de març de 2023
Diana Gorostidi Pi

4 *Francesc Armanyà (1718-1803). 300 anys. La Il·lustració a la Tarragona del segle XVIII* (13 novembre – 4 desembre 2018) i *Ramon Foguet (1729-1794). La Il·lustració a la Tarragona del segle XVII* (22 octubre-14 novembre 2019).

5 *Francesc Armanyà i Ramon Foguet. 300 anys. La Il·lustració a Tarragona*, a càrrec de M. Elena Virgili Bertran i Patricia Terrado Ortuño.

L'ARQUEBISBE ANTONIO AGUSTÍN, VIDA I OBRA D'UN RENAIXENTISTA (1516/1517?-1586)

Antoni Jordà Fernández
Universitat Rovira i Virgili¹

S'han iniciat recentment els actes commemoratius del centenari del naixement de l'arquebisbe de Tarragona Antonio Agustín.² Una de les qüestions que criden l'atenció en la trajectòria d'Antonio Agustín és la relativa als càrrecs i oficis que ocupà, o desitjà ocupar, durant la seva vida. En efecte, nascut a Saragossa, en el si d'una família d'alts càrrecs de l'Administració reial, era lògic esperar que Antonio Agustín i els seus germans també continuessin per aquell camí. El pare, Antonio Agustín i Siscar, de família de notaris i juristes de Fraga, havia estat vicecanceller d'Aragó. Per part de la seva mare, Aldonça Albanell, procedien de Barcelona, i el seu avi, Jeroni Albanell Dalmau, fou regent del Consell d'Aragó.

Tanmateix, la prematura mort del pare, Antonio Agustín, l'any 1523, va deixar certament molt afectada la família a tots els aspectes, i encara més quan el 1529 moria també la seva mare. Els germans i les germanes orfes es van anar formant i «col·locant» d'acord amb les possibilitats. Gerónimo es va dedicar al servei de les armes, i participà amb els exèrcits imperials en la defensa de Viena contra els turcs l'any 1533. Després fou nomenat batlle general de Catalunya. Pedro Agustín fou bisbe d'Elna, i més tard d'Osca (1544). Gerónima Agustín es mullerà amb un noble aragonès, Rodrigo (Palafox) de Rebolledo. Isabel es va casar dues vegades: primerament l'any 1519 amb Cristòfol d'Icart de Vilaregut, batlle general de Catalunya. Val a dir que una germana de Cristòfol, Isabel Icart de Vilaregut, es casà amb el doctor en Drets Joan Pons, i foren els pares de Lluís Pons d'Icart, que, per tant, era familiar d'Antonio Agustín. Isabel Agustín,

1 Catedràtic d'Història del Dret i de les Institucions

2 Article originalment publicat en dues parts en la secció «Tribuna» del *Diari de Tarragona*, els dies diumenge 7 i dilluns 8 de maig de 2017.

en quedar-se vídua, es mullerà el 1540 amb Ferran I Joan Ramon Folc de Cardona i Enríquez, duc de Cardona, que també era vidu. El duc moriria poc després (1543). Juan Agustín era el germà amb menys recursos econòmics; dedicat al servei del rei, es va casar amb una neboda seva (filla de Gerónimo Agustín) per tal de concentrar el patrimoni familiar.

Antonio Agustín va estudiar a la Universitat de Salamanca i, un cop hi hagué acabat els estudis, es desplaçà a Bolonya (1535-1541) per formar-se jurídicament. Tanmateix, no tenia clara la seva ocupació professional. Hom pot pensar que les brillants carreres de diversos companys d'estudis (per exemple, el cardenal Granvela) van aclaparar-lo durant molts anys. Agustín partia en desavantatge en aquesta cursa de promoció: si bé la seva formació intel·lectual era tan o més sòlida que la dels seus companys, li mancava el suport necessari tant de la família (que havia quedat molt afectada per la prematura mort dels pares) com de les coneixences i dels enllaços necessaris dins la Cort imperial i del Vaticà.

La mort del duc de Cardona, cunyat d'Antonio Agustín, afectà greument les esperances familiars d'ascens i reconeixement socials. Antonio Agustín aspirava a ocupar algun càrrec en l'Administració reial. Però, en comptes de pressionar per assolir-lo, continuà amb l'estudi del dret; entre 1541 i 1542 viatjà cap a Florència, i després anà a Venècia per tenir cura de l'edició de la seva primera obra jurídica, publicada el 1543. Tanmateix, la pressió dels seus germans des d'Espanya perquè tornés d'Itàlia anava en augment, en especial arran de la mort del duc de Cardona. Sembla que ja tenia decidit romandre a Itàlia, però li calia trobar una ocupació que no suposés una càrrega econòmica per a la família.

El papa Pau III va nomenar-lo auditor (jutge) de la Rota romana (1545). La seva feina com a auditor va retardar, però no impedir, les seves activitats intel·lectuals i de recerca, tant la jurídica i la filològica com l'arqueològica i la numismàtica. L'any 1555 fou nomenat nunci pel papa Juli III amb l'objectiu d'anar a Londres i felicitar la reina Maria Tudor i el príncep rei Felip II pel seu casament. Prèviament, passà per Brussel·les per entrevistar-se amb l'emperador Carles V i tractar determinades qüestions sobre l'aplicació a la monarquia hispànica dels decrets del concili de Trento. El 1556 fou nomenat pel papa Pau IV canonge de la Catedral d'Osca, i el 1557 fou nomenant bisbe d'Allife (Nàpols). Paral·lelament, el Papa també va nomenar-lo nunci davant el nou emperador Ferran I en la seva coronació imperial, amb la missió de trobar-se amb ell a Frankfurt i tractar temes relatius a l'església. En aquests anys, Agustín treballa intensa-

ment en obres filològiques, sense oblidar l'adquisició i estudi de monedes, manuscrits i llibres, i l'elaboració de treballs epigràfics.

A finals de 1558, Antonio Agustín s'incorporà a la seu episcopal d'Alife, però per poc temps, ja que a l'abril de 1559 rebia de Felip II el nomenament reial de visitador de Sicília. Després d'una estada a Nàpols i Roma, a l'agost de 1561 fou nomenant bisbe de Lleida. Al setembre de 1561 marxà a Trento, on participarà en la darrera etapa del Concili (1561-1563). Finalment, s'incorporà a la seu episcopal de Lleida el 1564, on romandrà fins al desembre de 1576, quan fou nomenant arquebisbe de Tarragona. Arribà a la seu arquebisbal al març de 1577, on morí el 31 de maig de 1586. Les seves despulles descansen a la capella del Santíssim de la Catedral de Tarragona, que ell va manar edificar, en la construcció i decoració de la qual van participar Jaume Amigó, Pere Blai i Isaac Hermes.

Antonio Agustín fou conegut i reconegut com un gran humanista i un gran jurista del Renaixement. L'Humanisme jurídic va significar una renovació profunda dels estudis jurídics i del mètode que s'havia seguit fins aleshores. El que es pretenia era l'estudi del Dret Romà com a única i última finalitat, deixant de banda la seva utilitat pràctica quant a dret vigent. Per aconseguir aquest objectiu, calia revisar els textos conservats i eliminar-hi tots els errors acumulats amb el pas dels segles, i reconstruir els textos incomplets.

Les noves idees renovadores sorgides des d'Itàlia arribarien a França, els Països Baixos, l'Imperi Alemany i també a la monarquia hispànica, on destacarien Antonio Agustín, Diego de Covarrubias i Francisco Vázquez de Menchaca. El més habitual era comentar el *Corpus Iuris* de Justinian (s. VI), però alguns d'aquests autors (com Agustín) es van caracteritzar per emprar la seva gran erudició humanista en l'estudi analític, filològic i històric del Dret Romà.

Menció especial mereix Antonio Agustín, format jurídicament a Itàlia, el qual, al final de la seva vida, estava més interessat pel Dret Canònic que pel Dret Romà. En ambdós camps d'estudi hi va deixar una petjada importantíssima, i hi va fer unes aportacions destacades a partir de l'anàlisi filològica dels textos jurídics. De fet, amb el seu mètode de treball, aporta una visió original i novedosa de l'estudi sobre els orígens i l'evolució del Dret Romà. En la reconstrucció de les obres dels juristes romans, l'obra d'Agustín va ser pionera.

Antonio Agustín, en les seves recerques i publicacions, va seguir un objectiu: recuperar la puresa dels textos antics i restaurar la seva origina-

litat. En síntesi, i en l'àmbit del Dret Romà, va investigar totes les parts del *Corpus Iuris*: sobre el *Digestum*, sobre el *Codex*, sobre les *Instituta* i sobre les *Novellae*. Tanmateix, no s'ha d'oblidar que, com la resta d'humanistes jurídics, no solament estava preocupat o interessat pel Dret Romà justinianeu, sinó també pel Dret Romà històric i la seva evolució posterior. En definitiva, cercava el coneixement del Dret, però no només en la seva significació estrictament jurídica, sinó també històrica. I en relació amb el Dret Canònic, a més de les publicacions de les constitucions provincials i dels cànons penitencials, va destacar especialment per l'estudi crític del *Decretum* de Gracià (s. XIII).

El ventall de publicacions de l'arquebisbe Agustín va ser amplíssim: Dret Romà, Dret Canònic (utilíssim fins a l'aprovació el 1917 del primer *Codi de Dret Canònic*), epigrafia i numismàtica, etc. La seva correspondència amb els humanistes més destacats de tot Europa ens presenta una persona erudita, molt ben documentada, amb capacitat per a les llengües clàssiques i modernes, amb un cert i personal sentit de l'humor i interessada en afers molt diversos, fins i tot polítics. Es va relacionar directament amb molts personatges erasmistes (Mateu Pasqual, Pere Galés), la qual cosa qui sap si va endarrerir o frustrar les seves aspiracions per ocupar càrrecs en la Cort de Carles V i Felip II. La Inquisició no se li va acostar directament, però sembla ser que observava totes les seves passes (que s'afegien als seus possibles antecedents familiars conversos). Potser el seu rigorisme al concili de Trento no era més que una cortina de fum, que intentava desviar les mirades indiscretes dels qui consideraven l'ortodòxia l'única arma de discussió possible.

Convé recordar aquesta figura tan polifacètica, i recordar també la seva obra, principalment la jurídica, per la qual fou especialment elogiat arreu de l'Europa culta dels segles XVI i XVII. La celebració d'aniversaris hauria de servir, també, per recuperar i contextualitzar la figura d'un jurista i humanista de talla continental. Oblidar aquesta part de la seva vida i obra és imperdonable, i més a la terra que el va veure morir i on descansen les seves despulles.

SOBRE LA PÀTRIA D'ANTONIO AGUSTÍN I QUÈ LI DEU LA CULTURA CATALANA

Juan F. Alcina Rovira
Universitat Rovira i Virgili¹

Cal assenyalar, quant al sentiment patriòtic d'Antonio Agustín (nascut a Saragossa el 1517), que, quan es trasllada a Itàlia cap al 1535, el nostre humanista va anar abandonant els seus sentiments d'arrelament als regnes hispànics. I, després d'una dotzena d'anys de viure a Itàlia, totalment assimilat a la intel·lectualitat de Roma, Agustín pot fer broma sobre si se'l pot considerar espanyol, com diu el 1557 a l'encapçalament d'una carta al monjo agustí Onofrio Panvinio, en què, d'una banda, evita el terme «frate» en la dedicatòria, amb l'excusa que Panvinio no sembla un monjo (no viu en clausura i és massa culte), i en què, d'altra banda, insisteix envers la seva figura que «Voi... direte di me che non ho niente del Spagnuolo» [Vos... direu de mi que no semblo un espanyol] (Carbonell i Manils, 1992: 122).² Això significa que no té els trets tòpics dels hispans vistos pels italians: no és un bàrbar militar, escriu molt bé el llatí i sap massa d'antiguitats romanes per ser espanyol. Encara que després Agustín afirma que la realitat s'imposa i que cadascú és el que és. En una carta anterior, del 1539, dirigida a Giovanni Faseoli (un professor seu de grec), li fa broma en el mateix sentit dient que Faseoli no necessitarà un dia de vacances per escriure-li una carta en llatí, perquè el receptor és ell, Agustín, un *hispanus* clarament bàrbar: «otium expectas, ut accurate Hispano homini, idest plane barbaro, scribas?» (Flores Sellé, 1980: epist. 72). [Esperes el temps de vacances per escriure amb llatinitat acurada a un espanyol, o sigui a

¹ Catedràtic emèrit de Filologia Llatina.

² Carta del 3.4.1557: «Reverendo Padre mio galantissimo. Se pur e licito dirvi quello che sete, come per altre parolle potria dir per lodarvi che non havete niente del frate, voi direte di me che non ho niente del Spagnolo. Ma con tutto questo et voi sarete della religione che sete, et io della patria mia»; cf. també Carbonell i Manils, 1997: 1326-1327.

un bàrbar reconsagrat?] Tot i que no deixa d'aprofitar els avantatges de ser espanyol a Itàlia, en gran mesura s'ha quedat transformat en un antiquari italià i, curiosament, en els títols de les seves obres publicades, excepte en el de la primera, *Emendationum et opinionum*, dedicada al canceller Miquel Mai el 1543, on figura «Antonii Augustini iurisconsulti Hispani», sempre hi evita un *tertium nomen*: el tercer dels *tria nomina* de l'antiga Roma, i a les portades de les seves publicacions solament posa *Antonius Augustinus*. I, en l'etapa de Lleida i Tarragona, afegeix únicament la seva dignitat d'«Episcopus Ilerdensis» i «Archiepiscopus Tarraconensis».

I potser el títol i privilegi de ser *civis Romanus*, que va gestionar Orsini el 1573, pot tenir relació amb aquesta italianitat espiritual. L'elaboració d'aquest projecte la coneixem bé a través del seu epistolari. Comença amb la carta de Lleida, 10 d'abril del 1573 dirigida a Fulvio Orsini (Mayans 1765-1774 7: 253), on, després de queixar-se de no rebre els llibres que li havia promès Orsini, Agustín l'acusa d'haver-se transformat en un salvatge tan gran com els terribles Parts d'Orient o com els Espanyols (!) «che dubito siate diventato Partho, ò Numida per non dire Spagnolo, ma credo sia colpa delli corrieri...». A continuació exposa la seva petició de ciutadania romana, presentant-la a mitges entre ficció teatral i una necessitat autèntica:

Hora vi voglio dire una bella fantasia mia, che ho bisogno per certo disegno mio farmi Cittadino Romano, ma vorrei che fosse con clausule alla antiqua, narrando la verità che sono di famiglia equestre di *Cesara Augusta* Colonia antiqua deducta di *Augusta*, et che il cognome mio pare, ò potria essere che fossi di esso, ò vero altri *Augusto*; come di Marcello Marcelino... Dunque vorrei ricuperare la Città, et essere ascritto con i miei trà li Patricii nobili Romani... Vorrei che servisse questo Privilegio à me, et à *Joanni Augustino* mio fratello, et à *Vincenzo Augustino* mio parente, et a' suoi figli e descendentii *in saecula saeculorum*. Credo che la pigliarete per trastullo, pure adoprare li Amici, et fatela passar per Campidoglio; narrate l'essere stato in Roma xvi anni Auditore di Rota, haver scritto in lode delle famiglie Romane, et essere dedito ad illustrar le vostre memorie etc. Vorrei aggiunger che fossi secreto, ma credo, che non è possibile, che creparesti à non leggere questa alli Amici et poi: *S.P.Q.R. et Equestri Ordini*; tant' è fate voi, io vi dico la mia bisogna, non altro. *Valete et plaudite...*

Tenim una altra carta d'Agustín a Orsini, fragmentària, datable uns mesos després del 23 de juny (Mayans 1765-1774, 7: 256), on diu que sap que ja han redactat el seu Privilegi de ciutadania (no el rebrà fins al

16.9.1574) i hi afegeix algunes fantasies carnavalesques: «fate le gratie à nome mio *omnibus et singulis*, et mandate quanto prima la formola di privilegii. Aspetto certi privilegii da far ridere le brigate di quei che possano miei nepoti giuocar nella festa del Testaccio vestiti all' antiqua, et haver parte delle Bufale et Porchette, et di qualche moggio di Sale, ò libra di Pepe, quando si dividerà nel congiario del Campidoglio, che possano essere Caporioni, et maestri di strade et delle cloache et delle vigne, liberi di tutti Dacii imposti alli sudditi del S.P.Q.R. ma non di quelli Pontificii etc. La mia intentione splicai nell' altra mia, et sto *in dictis*.» En realitat, les festes del Testaccio a les quals fa referència Agustín eren festes medievals del carnaval al Testaccio. En totes aquestes cartes, juga amb la urgent necessitat que diu que té i la broma teatral del *valete et plaudite*, que tanca la primera carta del 1573. Ell mateix diu que Orsini ho considerarà un divertiment, un «trastullo», però ell insisteix que és una necessitat que té de «ricuperare la Città, et essere ascritto con i miei trà li Patricii nobili Romani».

Diego José Dormer (1680 685-686) va publicar el Privilegi, i Mayans (Mayans, 1765-1774: XLIII). el torna a editar a partir del text de Dormer en majúscules epigràfiques, el qual porta la data de 23 de juny del 1573. El document reproduïx fil per randa pràcticament totes les exigències que posa Agustín en les cartes a Orsini que hem esmentat. Tanmateix, aquest privilegi i condició ciutadana d'Agustín sembla que després del 1574 queda oblidat totalment: no apareix en els dos epitafis funerals que li van fer Andrea Schottus i Mestre Nuñez, a més ja no es menciona en la *Laudatio funebris* de Schottus (1586) que va tenir una llarga conversa amb Agustín, ja malalt terminal, per recollir les dades de la primera biografia que es va escriure sobre l'arquebisbe.

Si intentem donar alguna explicació d'aquest Privilegi, jo sospitaria més aviat la cerca d'alguna protecció legal que desconeixem, més que no pas una broma o juguesca plautina. Recordem la carta a Orsini del 10 d'abril del 1573 que hem vist, on diu que aquest privilegi «che ho bisogno per certo disegno mio farmi Cittadino Romano...», i demana fer-lo extensiu als «Agustín» de Saragossa, que considera que són la seva família. Concretament, eren el seu germà Juan Agustín i «Vicenzo Augustino mio parente» (Vincencio era net del seu germà gran Gerónimo Agustín, batlle general de Catalunya), que va ser prior de la Seu de Saragossa, i hi inclou els descendents. Quin era el *disegno* o projecte de l'arquebisbe? Fer-lo extensiu a tota la seva família de Saragossa implica alguna cosa més que un privilegi ornamental o romàntic. Podria tractar-se d'una planificació en

defensa de la seva herència, que va preocupar el posterior bisbe de Lleida, Taixequet, i a ell mateix quan va ser arquebisbe a Tarragona? Ser ciutadà de Roma implica, ja des de l'edat mitjana, una dependència diferent del govern de les estructures feudals de nobles i regnes, implica també gaudir del dret romà i no del dret local d'origen bàrbar.

Voldria afegir-hi també una petita reflexió diferent del que es diu habitualment sobre l'interès d'Agustín per la cultura catalana. Ricardo García Cárcel, en un article publicat en les *Jornades Agustín* del 1986 (García Cárcel, 1988-1990: 189-190), ressaltava la nul·la popularitat actual d'Antonio Agustín per les característiques elitistes i antitradicionalistes de la cultura de la Contrareforma. Això és molt cert, però no és just girar l'esquena a la seva contribució en camps fonamentals de la cultura catalana, com el dret, la literatura medieval o la biblioteconomia, que no són disciplines populars, però són part característica de la cultura de les classes altes de la Corona d'Aragó.

Cal tenir en compte que és mèrit d'Agustín haver reunit, transmès i catalogat una notable sèrie de còdexs de la literatura catalana i també una col·lecció impressionant de còdexs de Dret Català medieval. Una bona part de la història del Dret Català és possible conèixer-la gràcies a la instantània que ens proporciona aquesta col·lecció privilegiada de còdexs del segle xv.³ A més, gràcies a la seva estada a Tarragona i a les seves publicacions editades aquí, en l'antiga colònia Júlia (on també havia instal·lat la primera impremta de tipus grecs), aquesta ciutat és present en totes les biblioteques importants d'Europa a les quals interessa l'obra del més famós humanista hispànic a l'Europa de la segona meitat del s. xvi.

Altres investigadors li retreuen no haver escrit res en català o no haver tingut cap interès per aquesta llengua. De fet J. Ll. Vives tampoc no va escriure en català, fora d'una carta als consellers de València avui perduda, i ningú no ho critica. Però cal recordar que la crítica, en el que fa referència a Agustín, tampoc no és exacta. Agustín predicava en català a Lleida (i també a Tarragona) i va publicar dos edictes en català com a arquebisbe de Tarragona: l'*Edicte dels pecats públics*, que comença «Nos Don Anto-

3 Són els mss BLM 408-444. Malauradament no hi ha cap estudi de conjunt. Són pràcticament tots còpies del s. xv, probablement del patrimoni familiar. Si mirem la bibliografia actual dels juristes catalans més importants, com Joan i Jaume de Vallseca, Jaume Callís, Narcís de Santdionís o Tomàs Mieres, resulta que els millors manuscrits a través dels quals els coneixem provenen de El Escorial i provenen del fons d'Antonio Agustín.

ni Agosti...», amb la forma 'Agostí' ('Agustí' és una novetat creada per la GEC), i la *Constitució Apostòlica contra els bandolers*, que comença de la mateixa manera (forma part d'Agustín, 1581). *L'Edicte dels pecats* és especialment interessant per esmentar el cant de la Sibila de Tarragona, els Pastorets i altres celebracions que titlla de *superstitio*. El llatí era la seva llengua principal i l'escrivia fantàsticament bé, però en alguns casos —i segons els destinataris de la seva obra i el públic a qui es dirigia— feia servir el castellà, i, com anem dient, el català en textos de directrius espirituals per als seus feligresos.

Tornant a la seva contribució a la cultura catalana, l'interès que hi demostra es reflecteix en la part de la biblioteca on reuneix una col·lecció petita, però selecta, de còdexs antics de literatura catalana, els *Catalanorum Prisco sermone libri* de la *Bibliotheca Latina Manuscripta* (López de Bailo 1586/87; esmentat com a *BLM*; Mayer 1998). És part de la coda de diverses llengües que, a més de la secció de català, també inclou l'italià i que acaba amb un còdex en castellà del llibre de la cura dels cavalls (traduïda de Borgognone da Lucca, *BLM* 543), i entre els *Libri extra ordinem* hi trobem el Còdex Borbònic (Alcina, 2011: 301-312) *BML* 529 constituït per pictogrames i ideogrames asteques i també un manuscrit turc en alfabet àrab. És interessant que el bibliotecari Bailo marqui l'antiguitat dels manuscrits catalans amb el terme 'Prisco sermone' 'parlar antic', o sigui català antic. Eren manuscrits d'autors del segle XIV, majoritàriament (excepte Cerverí de Girona), i la classificació dona testimoni d'una consciència primerenca de la història de la llengua. Aquesta secció del català s'ordena seguint tres temàtiques: en la part inicial hi apareix Història (*BLM* 534-536), després Filosofia, incloent-hi l'angelologia d'Eiximenis (*BLM* 537-541) o *Lo Somni* de B. Metge amb data de 1403,⁴ i, finalment, posa els manuscrits de temes pràctics, un tractat de pesos i mesures (el *BLM* 542) i un tractat sobre la cura de cavalls en castellà, al qual ens hem referit fa un moment.

4 Com m'indica per correu electrònic Lluís Cabré, el *BLM* 540 és testimoni de la data més antiga que tenim en un ms. de *Lo Somni* (cf. sobre els manuscrits d'aquesta obra de Metge, M. Cabré-S. Martí 2012).

VARI. LIBRI. EXTRA. ORDINEM

529 *INDORVM Kalendarium hieroglyphicis conscriptum cum coloribus.*

530.531.532.533. *TVRCARVM lingua volumina quattuor.*

CATALANOR. PRISCO. SERMONE. LIBRI

534 *LIBRE historial compilat de diuersos autors per lo Rey don Alonso dit lo Sauí, dels actes y fets en Espanya desde Noe fins a son temps. Liber in charta annor. CL. forma folii. [Translat, Obres perdudes, s.v. Alfons X, 1.1.1.]*

535 *MEMORIAL de histories fet per Pere Tomich, dirigit a don Dalmau de Mur Archebisbe de Saragoça en lany 1438. en lo qual se tracten les coses memorables de Espanya del principi del mon fins al Rey don Alonso lo Sauí.*

Liber in charta anno MCDXCIII. scriptus forma folii. [Esc. X-II-10]

536 [1] *CONQVISTES que Reys, Comptes, e Emperadors han fetes en diuersos llocs, e per diuersos temps.*

[2] *Faula del rossinyol que feu en Cerueri.*

[3] *Canso del Deus d'amor del mateix Cerueri.*

[4] *Altres cansons de diuersos autors.*

Liber in charta annor. CL. forma quadrati.

537-538 *FRANCESC Eximenes frare menor de la dignitat, regiment, e condicio dels Angels, llibre dirigit a mossen Pere de Artes mestre Racional del Rey don Iuan. Duo exempla in charta, quor. alter an. MCDIIX. scriptus forma folii. [Esc. h-II-16 i h-II-13. Puig 2010]*

539 *ETHIQVES de Aristotil a Nicomacho arromançades per mestre Brunet Lati Florenti en la sua obra apellada lo tresor. Liber in charta annor. C. et vltra forma quadrati.*

[Perdut, però és la mateixa trad. del ms. 2, Bibl. Espiscopal de la Seu d' Urgell]

540 *BÑ. Metge quatre llibres del somni que feu de la immortalitat de la anima, a modo de dialogo entre ell y don Iuan Rey de Arago. Liber in charta anno MCDIII. scriptus forma quadrati.*

541 *LIBRE de les virtuts que son pus conuenients, y principalment pertanyen als Princesps, que son X. Fe, Prudencia et c. que comensa, PER ÇO com diu lo Filosofo, dirigit al Quart Rey Alfonso de Arago dit lo Benigne, segons se conjectura.*

Liber partim in membran. partim in charta annor. CL. forma folii.

542 *LIBRE de conexences de especies, e de drogues, e de avisaments de pesos, canes, e mesures de diuerses terres. Liber in charta scriptus anno MCDLVI. forma quadrati.* [Bibl. Univ. Bcn. ms. 4; ed. Gual Camarena, 1981]

543 *LIBRO de las enfrenaduras, de las faciones y colores de los caualllos, e quales son las enfermedades que pueden hauer, e de las curas que se han de fazer para las guarecer.*

Liber in membranibus annor. CL. forma quadrati.

[Martín López de Bailo]. 1586 [1587]. Secció: «Catalanorum prisco sermone libri».

Aquesta petita col·lecció forma un grup compacte i és parcialment semblant en títols i temes a la col·lecció de còdexs catalans de Gaspar Sánchez Muñoz, parent del papa Luna, en el seu inventari de 1530, que ha estat estudiat per Jacques Monfrin (1964 229-269). Hi trobem alguns còdexs catalans de continguts iguals als d'Agustín, com el d'Eiximenis, *De natura angélica*, l'*Ètica* aristotèlica i diversos llibres d'història i clàssics en romanç. És possible que Agustín els hagués heretat d'algunes de les biblioteques dels seus familiars interessats en lletres, com la seva pròpia germana, la duquessa de Cardona, que deuria tenir accés a la biblioteca ducal, o potser el seu pare, l'ambaixador i vicecanceller de Ferran el Catòlic. Dos còdexs provenen del seu parent Pons d'Icart (m. 1578): concretament el 542, *Llibre de coneixences d'espècies*, i també tenim un còdex no catalogat a la BLM, del qual parlarem a continuació, la *Sylloge* d'inscripcions titulat *Epigrammata antiquae urbis tarraconensis*, enquadrant amb un manuscrit sobre inscripcions de Francesc Vicent, que s'ha conservat en un esborrany inicial corregit pel secretari Bailo a la biblioteca ducal Augustana de Wolfenbüttel 20. 11. 4t. Potser algun altre dels manuscrits catalans li va poder arribar a través de Pons d'Icart.

LOS CONTEXTOS CULTURALES Y ARTÍSTICOS DE ANTONIO AGUSTÍN EN LA EUROPA DEL RENACIMIENTO

Manuel Parada López de Corselas
*Universidad Complutense de Madrid*¹

El 2017 ha sido un año de efemérides que nos recuerdan la complejidad y relevancia de la época que vivió Antonio Agustín.² No solo hemos de recordar el V Centenario del nacimiento del erudito zaragozano, sino también otros fenómenos que han contribuido a definir las coordenadas de la cultura occidental. En torno a 1517 suceden fenómenos clave de la temprana Edad Moderna, como la publicación de la *Utopía* de Tomás Moro (1516), las 95 tesis de Lutero que inician la Reforma protestante (1517), la muerte del cardenal Cisneros y la llegada del futuro Carlos V a España (1517), el nacimiento del artista portugués Francisco de Holanda (1517/1518), el inicio de las exploraciones de las costas mexicanas (1517) que culminarían con la conquista de México-Tenochtitlán (1521), o la primera circunnavegación del globo, con la expedición de Magallanes-Elcano (1519-1522). La mayoría de estos sucesos se han conmemorado o están en vías de serlo. Hemos de destacar que el plano artístico ha sido el medio empleado para abordar tales panoramas, sea por medio del proyecto alemán «Here I stand» y sus exposiciones en Estados Unidos sobre Lutero, la muestra belga «In Search of Utopia: Art and Science in the Era of Thomas More» y las actividades desarrolladas en España, como las exposiciones «Cisneros 1517-2017. Arquetipo de virtudes, espejo de prelados» y «Fran-

¹ Profesor Ayudante Doctor. Departamento de Historia del Arte.

² Agradecemos a Diana Gorostidi Pi la amable invitación a participar en este volumen conmemorativo de Antonio Agustín, apreciado «compañero» en el Real Colegio de España en Bolonia y en nuestro periodo tarraconense. El presente texto es una reelaboración y una ampliación de la sección a cargo del autor del artículo cofirmado con Sandro di Maria (de Maria i Parada 2014).

cisco de Holanda (1517-1584) en su quinto centenario. Viaje iniciático por la vanguardia del Renacimiento», o el congreso «V Centenario de la llegada de Carlos I a España. De los Trastámara a los Austria».

El presente trabajo ofrece un repaso de carácter ensayístico sobre los contextos culturales y artísticos de Antonio Agustín en la Europa del Renacimiento. El deseo de aportar una visión de conjunto nos anima a proponer una lectura de tipo ensayístico que no abundará en los datos biográficos sobre Antonio Agustín, ya conocidos a través de su extensa bibliografía, sino que tratará de conectarlos con fenómenos coetáneos para contribuir a la comprensión del personaje en su época.

El periplo vital y cultural de Antonio Agustín

Sabido es que la familia de Antonio Agustín estaba vinculada a las más altas instancias de la Corona aragonesa por vía paterna y a los *bons homs* barceloneses por vía materna, circunstancias que favorecerían sus intereses jurídicos. Asimismo, el entorno familiar se distingue en el patrocinio artístico, con el encargo del sepulcro de Antonio Agustín padre hacia 1527 a Gil Morlanes el Joven, uno de los escultores más reputados en la introducción de las formas del clasicismo italiano en Aragón. Zaragoza, ciudad cosmopolita y gran nodo comercial, contaba con el caldo de cultivo idóneo para la génesis de una personalidad abierta e internacional. No olvidemos a este respecto la figura del poderoso mercader y banquero Gabriel Zaporta (a inicios del s. XVI-1580), activo en Zaragoza a partir de 1530, que construyó su magnífica casa palacio —incluyendo el llamado «Patio de la Infanta»— a mediados de siglo.

Los intereses de Agustín por las familias romanas y los linajes españoles, patentes en sus tratados sobre anticuaría y heráldica, podrían tener su origen en la propia situación familiar. A este respecto, es interesante cómo en sus *Diálogos de medallas* relacionaba su apellido «Agustín» y su patria zaragozana con una supuesta descendencia de Augusto. Por otro lado, el matrimonio de su hermana Isabel con Ferran Folch de Cardona, duque de Cardona, y los problemas legales relativos a la herencia al morir éste en 1543, estimularían dichos estudios con finalidad no solo de prestigio, sino, incluso, puramente práctica para tratar de ganar pleitos.

Si se nos permite la broma, el Renacimiento no fue un periodo en el que de repente se contagiase el «virus de la genialidad», que haría brotar por doquier grandes personajes de la cultura de todos los tiempos. Fue un

periodo en el que se comprendió a la perfección que la cultura y el arte podían ser razón de Estado, como ya había explotado el Imperio romano y como después retomarían grandes potencias del Barroco, como la España de Felipe IV o la Francia de Luis XIV. Si en tales periodos abundaron figuras preeminentes en todos los campos, fue porque existió el caldo de cultivo adecuado y una parte considerable de la sociedad apostó por apoyar ese modelo. En los pequeños estados italianos de los siglos xv y xvi, poco competitivos en el plano político o militar, era evidente que convenía un sistema de valores, unos referentes culturales y una buena maquinaria propagandística que aspirasen a la universalidad y que embargasen al resto de Europa. Se trata de un proceso largo y complejo que produjo el gran invento llamado Renacimiento, puro *marketing* del que siguen viviendo millones de italianos y con el que gran parte de Occidente se sigue identificando, pese a la automanipulación y al suicidio cultural posmodernos.

Pero volvamos a Antonio Agustín, joven estudiante embargado por la luz dorada de Alcalá en 1526-1528 y de Salamanca en 1528-1535. Primero estudió Gramática y Filosofía, más tarde Latín, Griego y Derecho Civil. Este periodo no dejaría de ser un párrafo más en la biografía de Agustín, si acaso no recordásemos que en dicho momento Salamanca era una de las universidades más afamadas de Europa y que en ella enseñaban profesores como Francisco de Vitoria (1483-1546). La Escuela de Salamanca, a través del derecho de gentes y las leyes de Indias, fue pionera en lo que hoy llamamos Derecho Internacional y Derechos Humanos. Aportó a Europa la idea de que «el otro» también tiene derechos. El contacto de Agustín con estas cuestiones tendría una importancia futura que pocas veces se ha destacado suficientemente; volveremos a ello al hablar de su periodo en Roma.

Ya con plenas capacidades, pero ávido aún de experiencias, Antonio Agustín se encaminó a Italia, donde lo encontramos en 1536 estudiando en las universidades de Padua y Bolonia. En este periodo pudo conocer en su etapa final al poeta, músico y numismático Giovanni Filoteo Achillini (1466-1538), fallecido en Bolonia en 1438. En esta urbe, sede de la universidad más antigua de Europa —creada en 1088—, Agustín aspiró a ingresar en el prestigioso Colegio de España, fundado por el cardenal castellano Gil de Albornoz en 1364 y aún activo en la actualidad. Agustín consiguió una plaza de colegial en dicha institución, donde residió de 1539 a 1544. Recordemos que en el Colegio de España había estudiado Elio Antonio de

Nebrija entre 1465 y 1470, y, una vez de regreso, en España sería profesor en Salamanca y en la erudita corte del duque de Béjar, lo cual le permitió participar en las primeras excavaciones protoarqueológicas castellanas, en la antigua ciudad romana de Cáparra, próxima a Plasencia, en la órbita territorial de sus mecenas los Zúñiga. Esta conexión será interesante para completar más adelante las redes de mecenazgo y estudio anticuario en Castilla.

Agustín ingresa en el Colegio de España en un momento álgido de la institución. En 1530 había acogido entre sus muros a Carlos V con ocasión de su coronación imperial boloñesa y hacia 1535 se suceden los «dobles rectorados», por los que el rector del Colegio lo era a su vez de la Universidad. Agustín asiste a las clases de Andrea Alciato (1492-1550), padre de la emblemática moderna, al tiempo que dicho profesor apoya al Colegio de España en sus disputas por la precedencia con respecto a otras naciones –como Francia– en el protocolo universitario. También es discípulo de Romolo Quirino Amaseo (1489-1552), autor del discurso *De pace* dedicado a Carlos V en su coronación boloñesa y amigo de Luis Dávila y Zúñiga, cronista imperial a quien Romolo Quirino dedicó su traducción latina de la *Anábasis* de Jenofonte, y de quien hablaremos más tarde. En aquellas inolvidables lecciones, Agustín coincidió con otros estudiantes, como su estrictamente contemporáneo Antonio Perrenot (1517-1586), futuro cardenal Granvela, y Ulisse Aldrovandi (1522-1605), estudioso de las ciencias naturales con intereses etnográficos y futuro creador de su propio museo o *Teatro della Natura*. Las lecciones de Alciato, cuyas obras sobre *Emblemata* se publicaron en 1531 y 1534, contribuirían a estimular los intereses emblemáticos de Agustín, lo cual le serviría para interpretar correctamente la iconografía de las monedas romanas, así como para aconsejar a Jerónimo Zurita sobre el «jeroglífico» de la ciudad de Zaragoza. También a este respecto debemos recordar que, de 1514 a 1562, ejercía en la Universidad de Bolonia como profesor de retórica, poesía y *umanità* Achille Bocchi (1488-1562), estudioso de las lenguas antiguas –incluyendo el hebreo–, apasionado del conocimiento hermético, que hacia el final de su vida fundaría la Accademia Bocciana. En 1555 publicaría en Bolonia sus *Symbolicarum quaestionum*, reflejo de esta gran escuela emblemática universitaria. Por otro lado, el panorama artístico boloñés estaba animado con la actividad de Amico Aspertini (1474-1552), quien había realizado ya en 1505-1506 los frescos del oratorio de Santa Cecilia y estudiado a fondo la *Domus Aurea* de Nerón, entre otras antigüedades.

En Bolonia, Antonio Agustín tuvo otros compañeros como Jean Matal (c. 1517-1597), quien le acompañaría a Roma en 1544, y Jerónimo Osorio (1506-1580), quien a su regreso a Portugal en 1540 sería asesor de confianza del infante Luis y de su hijo el Prior de Crato, enfrentados con Felipe II por la sucesión al trono de Portugal. La amistad de estos tres compañeros de estudios se refleja en la obra *De gloria* (1549), un diálogo escrito por Osorio donde los personajes son Agustín y Matal y en el que se recuerdan las enseñanzas de Alciato y Bocchi, entre otros.

Agustín alternaba su permanencia en el Colegio de España con viajes, lo cual le permitió conocer en Venecia durante el verano de 1539 al nuevo embajador español, Diego Hurtado de Mendoza, a quien dedicará la carta prólogo de las *Novelas* escrita en 1544. También en 1539 el Colegio coloca en su capilla la lápida en honor de Carlos V, nuevo signo de unión con la autoridad panhispánica. En junio de 1541, Agustín se doctoró en ambos derechos, aunque permaneció en el Colegio hasta octubre de 1544. También visitó Florencia, donde revisó el complejo texto de las *Pandectas* de la Biblioteca Medicea, desde fines de octubre de 1541 hasta mediados de enero de 1542. Su revisión, titulada *Emendationum et opinionum libri IV*, se publica en Venecia en septiembre de 1543 y le sitúa en la vanguardia de los estudios jurídicos, con tan solo 26 años. En un viaje entre finales de junio y mediados de julio a Cremona, Busseto y Bolonia, entra en contacto con los séquitos del Papa y del emperador. Durante un año trabaja intensamente, hasta que es llamado a Roma por Paulo III en 1544 y marcha allí directamente desde el Colegio.

Pero antes de continuar este periplo, debemos preguntarnos por qué los estudios humanísticos, fundamentalmente filológicos y jurídicos, interesaban a los poderes y florecieron particularmente en el Renacimiento. Desde el siglo XIV se habían iniciado movimientos políticos centralizadores, en un mundo trans-Mediterráneo cada vez más conectado a todos los niveles. Uno de los principales impulsores de esta tendencia fue la Iglesia, deseosa de unificar sus propios dominios en el sur de Francia y la península itálica. Para ello recurrió a personajes como el apenas citado cardenal Albornozy. El único modelo conocido para establecer un estado potente y centralista después de la Edad Media era el Imperio romano, pero para acceder a sus mecanismos era necesario entender sus textos y su cultura, al tiempo que resultaba muy útil emular sus estrategias artísticas para lograr una imagen universalista, «clásica» e integradora de muchas diversidades. El éxito de un imperio se basa en el equilibrio inteligente

entre la hegemonía estatal y su capacidad de asimilación o apropiación de diversidades, como sigue sucediendo hoy. Los conocimientos lingüísticos permitieron entender las leyes y las fuentes del derecho romano, mientras que los estudios jurídicos permitían interpretarlas y modificarlas ante las nuevas necesidades; finalmente, el arte daba una imagen pública cohesionada y refrendaba las nuevas señas de identidad, que se asentaban en una tradición eficaz y prestigiosa. A este respecto, una de las cuestiones más interesantes del Renacimiento fue la polémica en torno a la legendaria Donación de Constantino, que Lorenzo Valla (1407-1457) solucionó gracias a sus conocimientos filológicos, históricos, legales y arqueológicos, en apoyo de los intereses napolitanos de Alfonso V el Magnánimo (1396-1458) frente al papado. Los estudios eruditos se acompañaron de un arte acorde, con los mismos intereses imperiales, de modo que Alfonso, *rex hispanus*, también construyó la clasicista portada de Lorenzo Laurana en el Castel Nuovo.

Antonio Agustín entraría a formar parte del cuerpo internacional de eruditos relacionados con la alta Administración del Renacimiento pleno. Aunque no era noble de título, no pudo llegar más alto en el entramado cortesano papal e imperial. En 1544 lo encontramos en Roma, donde recibe el nombramiento de auditor de la Rota, tribunal formado por doce jueces encargados de las cuestiones legales más delicadas de la Iglesia. Este puesto introdujo a Agustín en los círculos más selectos de la Roma del momento, donde continuó su amistad con Jean Matal y mantuvo buenas relaciones con Fulvio Orsini (1529-1600) y el artista Pirro Ligorio (1512/13-1586), entre otros destacados anticuarios e intelectuales. Merece la pena detenernos en ambos personajes. Fulvio Orsini fue admirador del miniaturista Giulio Clovio (1498-1578), así como mecenas de El Greco en su estancia romana (1570-1577); escribió en colaboración con Antonio Agustín la obra de numismática *Familiae Romanae quae reperiuntur in antiquis numismatibus* (1577). Pirro Ligorio fue un artista que se dedicó al estudio y la reinterpretación de la Antigüedad, aportando su propia creatividad y fantasía; arquitecto de Paulo IV y Pío IV, diseñó la Casina de Pío IV (1558-1561) en el Vaticano y las fuentes de Villa d'Este en Tívoli (terminadas en 1572). La relación con ambos personajes queda patente en los *Diálogos de medallas* de Agustín. Llegados a este punto, conviene recordar asimismo su amistad con Juan Ginés de Sepúlveda (1494-1573), también colegial del Colegio de España en Bolonia, a partir de 1515. Agustín, desde la Rota romana, le aconsejó en su polémica con-

tra Bartolomé de las Casas sobre el trato de los indios en Nueva España y auspició la publicación de su *Apologia pro libro de iustis belli causis* en la Ciudad Eterna en 1550.

La exitosa carrera jurídica, diplomática y eclesiástica de Antonio Agustín comienza en su periodo romano. Es nuncio en Londres (1554-1555) —en el contexto de las negociaciones del matrimonio entre María Tudor y el futuro Felipe II—, recibe el obispado de Alife/Alifano (1557), es nuncio en Viena (1558) —donde intervino en la cuestión relativa al rechazo de Pablo IV del nombramiento de Fernando I como emperador—, tras lo cual Felipe II le nombra visitador de Sicilia. En esos años se frustró su promoción a cardenal, en favor de Juan Martínez Guisjarro, el Silíceo, antiguo preceptor de Felipe II y obispo de Cartagena. No obstante, Agustín recibe la mitra de Lérida (1561) y participa en el concilio de Trento (desde el 5 de octubre de 1561) hasta que, finalmente, es nombrado arzobispo de Tarragona (1577), sede que tradicionalmente se disputaba con Toledo la primacía de España y cuyas ruinas e inscripciones romanas fueron un consuelo para Agustín, quien al menos desde su periodo ilerdense añoraba el contacto directo con dichos testimonios de la Antigüedad.

El nombramiento como arzobispo de Tarragona —primado indiscutible de la Corona de Aragón— se efectuó por carta de Felipe II del 30 de octubre de 1576 a su embajador en Roma Juan de Zúñiga, quien presentó a Agustín a Gregorio XIII. Es posible que Agustín ya hubiera entrado en contacto con uno de los miembros de la culta familia Zúñiga en su visita a Londres, pues Pedro Dávila y Zúñiga, I marqués de las Navas, se encargó de representar a Carlos V ante la corte inglesa para llevar las joyas que España entregaba a María Tudor como regalo de bodas. Pedro Dávila y su hermano Luis habían asistido a la coronación imperial de Bolonia en 1530; ya vimos cómo Luis había trabado amistad con Romolo Quirino Amaseo, profesor de Agustín. Por otro lado, los hermanos Dávila mantenían correspondencia con Juan Ginés de Sepúlveda. Señalamos estos datos simplemente para dar una idea de la conectividad de estas redes intelectuales y políticas. Luis Dávila, marqués consorte de Mirabel y cronista imperial, construye su propio *hortus* arqueológico, el llamado Pensil de Mirabel en Plasencia, donde reúne inscripciones y esculturas romanas de Cáparra, Mérida y otros lugares de Europa. Pedro Dávila hace lo propio en su castillo palacio Magalia en Las Navas del Marqués (Ávila) y compone algunos versos latinos que decoran el edificio.

Todos estos nobles españoles respiraban el mismo ambiente cultural que Antonio Agustín, quien, en Tarragona, rodeado de las antigüedades de su *hortus* arqueológico, un *studiolo*, una imprenta y una biblioteca digna de cardenal, muere en 1586 a la edad de 69 años. Reposa en la capilla dedicada al Santísimo Sacramento que fundó en la Catedral de Tarragona, donde se encuentra su sepulcro, cuya inscripción recuerda perpetuamente a este «oráculo de sabiduría»:

S. S. EVCHARISTIAE. S.
ANT. AVGVSTINVS. ANT. PROCANC. F. CAESARAVG. PALAT. APOST.
AVDITOR. EPISC. ALLIFAN. PAVLI IV. AD PHILIP. ET FERD.
REGG. LEGAT. SICILIAE CENSOR. ILERD. EPIS. MAX. PLAV.
SV. TRID. CON. INTERFVIT. INDE AD. TARRAC. ARCHIEP. TRASL.
I. V. ET HVMANITATIS VINDEK CLARISSIM. IVDEX INCOR.
RVPTISSIM. ELEEMOSS. LARGIT. EXCELLENS. ORACVLVM.
SAPIENTIAE TERRESTRE EDITIS AVREIS LIBR. ATQ. EDEN.
DIS RELICTIS. HOC SACELLVM S. S. EVCHARISTIAE. P. C.
XPM AC S. THECLAM TVTEL REM EX ASSE HEREDD. FACIENS.
OBIIT PRID. KAL. IVN AN MDXXCVI AET LXIX

Figura 1: Inscripción sepulcral de Antonio Agustín (foto: Hugo Feliu)

La aportación de Antonio Agustín

Agustín fue contemporáneo de otros estudiosos fundamentales para el conocimiento de la Antigüedad en el siglo xvi español, principalmente Jerónimo Zurita (1512-1580), de quien destaca su *Segunda parte de los anales de la Corona de Aragón* (1578), Ambrosio de Morales (1513-1591), autor de *La corónica general de España* (1574) y Juan Fernández Franco (1518/19-1601), cuyos intereses por las monedas antiguas se plasman en su obra *Numismas* (1561).

Como estudioso del derecho romano, la anticuaria y una incipiente arqueología, Agustín refleja un espíritu humanista anticuario de alcance multidisciplinar, aunque marcadamente filológico. Además, considera a la historia como ciencia auxiliar de la teología, debido el sesgo que percibe en las metodologías imperantes en su momento. En su producción nunca utiliza los términos *studia humanitatis*, *humanista*, ni *orator et poeta*, propios del siglo xv italiano, sino que califica de *philologia* a lo que comúnmente denominamos humanismo. Esta nueva concepción, que enlaza con Eratóstones, comienza con *De Philologia* (1532) de G. Budé y se desarrolla y difunde en la obra de Juan Luis Vives *De tradendis disciplinis*, donde se define *philologi* como «lo que se refiere a los autores que tratan y conocen historia, mito, lexicografía, retórica y filosofía, su verdadero nombre y más apropiado es el de filólogos». En efecto, el método de Agustín se basa fundamentalmente en la revisión y crítica de las fuentes. Como ejemplo, puede citarse su teoría de las masas del derecho romano, según la cual éste no es un bloque monolítico, coherente e incuestionable —como se pensaba hasta su época—, sino una compilación de masas documentales jurídicas de distinta procedencia y datación, con errores e incoherencias. Para su mejor comprensión, Agustín plantea una revisión y un cotejo de las fuentes, con afán histórico y marcadamente filológico, para alcanzar una comprensión profunda de las cuestiones planteadas y garantizar su adecuada aplicación. Esta mentalidad genera en la obra de Agustín un paralelismo metodológico entre distintas disciplinas. Aplica dichos principios a la anticuaria en general, y muy especialmente a la numismática. A su vez, emplea a esta última como ciencia auxiliar de la historia y del derecho, lo cual es una de sus principales aportaciones a la cultura occidental. Su afán clasificatorio le llevó también a establecer un sistema novedoso en la ordenación de su biblioteca.

Agustín muestra interés por la heráldica, la emblemática, la numismática y la arquitectura. Es un estudioso de gran cultura que, cuando trata cualquier cuestión, sabe encontrar relaciones con otras materias, como vemos constantemente en su cuaderno de notas *Alveolus*, redactado fundamentalmente en su periodo romano y conservado en la biblioteca de El Escorial. Tal vez su interés anticuario principal fue la numismática, en la cual marca un hito su libro *Diálogos de medallas inscripciones i otras antigüedades* (1587). Esta obra sigue la tipología clásica del diálogo, sistema didáctico en boga en el siglo xvi. Emplea una estructura también clásica de diez capítulos, más lo que podríamos llamar un anexo y un comentario. Publicados sólo un año después de su muerte, estos diálogos gozaron de una inmensa difusión, lo cual se debe al cuidado que se puso desde el principio, tanto en la redacción como en la calidad de las planchas. El libro plantea los siguientes contenidos relativos a las «medallas» (monedas) romanas: 1. Definición y utilidad. 2. Reversos e información que ofrecen (caso práctico: virtudes). 3. Ciudades, provincias y ríos. 4. Edificios. 5. Animales y ofrendas. 6. África, Galia, Hispania. 7. Continuación de Hispania. 8. Profundización en Tarraconense, Bética y Lusitania. 9. Inscripciones y medidas. 10. Inscripciones de época de Cicerón y siguientes; nombres propios y dedicatorias. Al final añade un anexo, como capítulo 11, sobre falsificaciones de monedas e inscripciones y un elenco de autores (a modo de bibliografía) que han escrito sobre monedas. A ellos se sumará el comentario de Andrea Escoto, como capítulo 12.

En general, Agustín entiende las monedas —también otras obras de arte, testimonios arqueológicos y edificios— como documentos materiales que sirven para reconstruir la historia y, en el fondo, la verdad. Las fuentes escritas sirven de mediadoras, pero solamente aquellas que no sean falsarias. Ante esto pone el siguiente ejemplo en el diálogo iv, sobre las representaciones de edificios en las monedas:

B. Mucho huelgo que haya tantas cosas en Roma en memoria deste Emperador Español. Pero querría saber de lo que se dice que topó S. Gregorio con una antigualla de cierta cosa que hizo o dijo Trajano, que por ello se movió a rogar Dios que le sacasse del infierno, si aquella antigualla está en pie, o si ay rastro cierto que aquello passase así. A. Vuesa merced lea el libro de frai Alonso Chacón, y no hallará más de lo que allí está escrito. B. Porque lo he leído lo demando. A. No sé yo más, ni tanto como él ha escrito, y muchas cosas dize que no las creo: pero hablemos de otra cosa.

Su rigor filológico le lleva a estudiar a Vitruvio y Plinio, aunque también conoce la obra de autores recientes como Palladio. Pese a su escaso interés por el arte *per se*, por sus cualidades estéticas o de ostentación —pues siempre pone por delante el estudio—, no obstante considera la obra de arte como fuente válida —en una actitud afín al nacimiento de la arqueología— y valora a anticuarios artistas como Pirro Ligorio. Estos, aunque no siempre saben latín o griego, observan, excavan, recopilan, recrean —a veces, con cierta fantasía, como tantos arqueólogos hasta bien entrado el siglo xx e incluso en nuestros días—, con lo que aportan datos importantes en sus dibujos y recopilaciones, también asistidos por la bibliografía disponible en vulgar, como puede leerse también en el diálogo iv:

Del circo Máximo y de otros que había en Roma no he visto medallas, solamente he visto ciertos debuxos de Pyrrho Ligori Napolitano, conocido mío y gran antiquario y pintor, el qual sin saber Latín ha escrito más de quarenta libros de medallas y edificios y de otras cosas. B. Cómo puede ser, que sin saber Latín sepa escribir bien destas cosas? A. Como escriven Humberto Volcio y Enea Vico y Jacomo Estrada y otros que quien lee sus libros piensa que han visto y leído todos los libros Latinos y Griegos que hai escritos. Ayúdanse del trabajo de otros, y con debuxar bien con el pinzel, hacen otro tanto con la pluma.

Abajo veremos algunos datos de Agustín como mecenas, en fecha tan temprana como 1544, cuando regala a la sacristía del Real Colegio varios objetos de plata y, en 1564, cuando envía libros manuscritos a la misma institución. Posteriormente, gracias a sus rentas episcopales, podrá establecer una imprenta en su palacio de Lérida, encargada a Pedro de Robles y Juan de Villanueva, y después en el de Tarragona, bajo la responsabilidad de Felipe Mey. Durante toda su carrera se sabe rodear de un círculo de colaboradores de confianza, como el impresor Mey y el arquitecto Pere Blai (1553-1621), en quienes suele delegar y quienes finalizan sus encargos después de su muerte.

En general, Agustín realiza un triple mecenazgo, editorial, bibliófilo y artístico, en los que refleja su interés por la anticuaría, pero desde un punto de vista más bien utilitario y contrarreformista, como fiel partidario del concilio de Trento. Su gran biblioteca y el anticuario de Tarragona, que reúne una importante colección de inscripciones, monedas, pequeños bronceos y material arqueológico, así como la capilla del Santísimo Sacramento de la Catedral de Tarragona (1580-1592), manifiestan esos intereses. En el plano artístico, se deja asesorar por sus colaboradores y prefie-

re artistas con influencia o formación italiana y flamenca. En Roma, sin duda, conoció el proyecto de Antonio da Sangallo el Joven (hacia 1537) para la capilla Paolina del Vaticano; la capilla del Santísimo de Tarragona, particularmente a través de su serliana, recuerda uno de los proyectos de Sangallo para dicha obra (Ashmolean Museum, Oxford). La capilla del Santísimo refleja nuevamente los intereses anticuarios de Agustín, al menos mediante cinco elementos: su bello sepulcro antiquizante inspirado en modelos florentinos, que contiene su epitafio en latín y una guirnalda con las águilas y las estrellas de su blasón; la serliana adosada al testero de la capilla; la cúpula, verdadero alarde técnico que apoya sobre la bóveda gótica del antiguo refectorio; el sagrario, cuyas puertas recuerdan a los sepulcros romanos de puerta entreabierta, y la pareja de columnas a la entrada de la capilla, *spolia* romanos procedentes tal vez del foro provincial de Tàrraco y de cuya misma tipología y origen son las empleadas, también por Blai, en la portada del palacio de la Generalitat en Barcelona.

*Antonio Agustín y el Real Colegio de España:
la memoria de un colegial ilustre*

La documentación sobre Antonio Agustín disponible en el Archivo del Real Colegio de España, sobradamente conocida —aunque no siempre consultada—, ha interesado porque informa sobre la admisión y las salidas de Agustín, e incluye asimismo datos familiares en sus primeras y segundas probanzas de limpieza de sangre, que desde principios del siglo XVI eran necesarias para ingresar en el Colegio. Hasta aquí, lo habitual en cualquier expediente colegial. La particularidad de la documentación sobre Antonio Agustín radica en que allá donde esté su nombre se han ido añadiendo anotaciones marginales laudatorias y de carácter biográfico, escritas al menos desde 1569 y sobre todo en el siglo XVIII por rectores y colegiales eruditos que se encargaron de su estudio y revalorización. Junto al registro de su admisión, el rector Márquez anota los honores que Agustín recibió y sus obras principales. En la crónica interna del Colegio, el *De rebus gestis*, el rector Pedro de Castro escribe en la página dedicada al año 1539:

[...] aquí debía haber mencionado el historiador la recepción de nuestro famoso colegial don Antonio Agustín, que fue recibido en colegio en 27 de enero de 1539. Pero acerca de este sujeto vea el curioso la carta que escribió

y estampó el Colegio este año de 1753 dirigida a D. Gregorio Mayans, Bibliotecario Mayor del Rey y se halla unida a el libro de la vida de don Antonio compuesta por dicho Mayans, año 1734 [firma: Castro R.].

Anotaciones como ésta muestran el interés de la institución en el siglo XVIII por su historia, así como por diversos asuntos eruditos y anticuarios. La carta a la que se refiere el rector Castro es una crítica oficial del Colegio a la biografía de Agustín publicada por Mayans i Siscar, cuya enmienda se propone basada en los documentos disponibles en dicha institución. Como se señala en la carta, la información que aporta pasó inadvertida tanto al propio Mayans como a los otros grandes biógrafos de Agustín, Andrés Escoto (Schott) y Nicolás Antonio. Dicha información al parecer serviría tiempo después para la edición de la magna *Opera omnia* de Agustín, comenzada a imprimir en Luca en 1765, en cuyo segundo tomo (1766) Mayans presenta la biografía actualizada en latín.

El Colegio no solo mostró interés por Antonio Agustín con las acciones comentadas, sino que también ordenó en 1766 la copia de algunas cartas a él dirigidas por diversos eruditos desde 1546 a 1584 conservadas en Barcelona. Como se aclara tras el índice de dicha recopilación, la iniciativa fue del rector Antonio Martínez de Pons, quien las encargó a su hermano José, a la sazón oidor de Barcelona.

Ávidamente tratamos de encontrar en dichos escritos, así como en la bibliografía disponible, pruebas de un interés temprano de Agustín por la anticuaría. Por desgracia, no podemos demostrar ni tan siquiera un interés concreto por la numismática y la epigrafía antes de su periodo romano. Pero sí que podemos sugerir que, previamente a su llegada a la Ciudad Eterna, recibió muchos estímulos para su posterior desarrollo. Ya hemos mencionado su encuentro con Diego Hurtado de Mendoza y su relación con Alciato, amén del ambiente emblemático y anticuario boloñés. Una suerte de emblemas también cuajaban el Colegio, pues en las puertas de las habitaciones figuraban los signos del zodiaco, tal vez un primer estímulo para Agustín, que tiempo después, como vimos, ayudaría a Zurita a hacer el «jeroglífico» de Zaragoza, según el signo de capricornio.

Agradecido por su estancia, y antes de marchar desde Italia a Lérida, en 1564 Agustín envía al Colegio de España ocho cajas de libros, que al parecer contenían entre cuarenta y noventa manuscritos. Como hemos visto, tampoco puede decirse gran cosa de Agustín como mecenas de las artes, pues sus gustos eran más de estudioso y anticuario, con afán prácti-

co y de investigación, que de noble o de cardenal ostentosos. Pese a que el arte no era el centro de sus intereses, una vez nombrado auditor de la Rota, Agustín regaló a su Colegio «un hysopo y costosa calderilla de plata que se conserva con esta memoria = *Ant. Aug. Auditor Rotae, hujus S. Collegii Collega*».

Otra peculiaridad de Antonio Agustín es la relativa abundancia de retratos que acompañaron a sus obras, lo cual resulta interesante desde el punto de vista de la iconografía empleada para efigiar a un intelectual del siglo xvi y sus posteriores transformaciones. La edición de sus *Diálogos de medallas* de 1592 luce además el versículo «*In facie prudentis lucet sapientia*». Pero la memoria de Antonio Agustín en el Colegio llega más allá, con la publicación en 1632 de las *Proles aegidiana*, en cuyo capítulo dedicado a los colegiales que llegaron a ser arzobispos y obispos, Antonio Agustín ocupa un lugar de honor, pues es el primero que se cita. Asimismo, el Colegio posee un retrato suyo incluido en la galería de colegiales y benefactores en el piso superior del *cortile*; el lienzo se sitúa sobre la escalera junto a la Sala de los Argonautas y haciendo pareja con el de Nebrija. De este modo, la institución albornociana sigue rindiendo homenaje a dos de sus más inspiradores colegiales a lo largo de los siglos.

‘FAHIA FORT BELL VEURE’. L’ENTRADA
SOLEMNE D’ANTONI AGUSTÍ A TARRAGONA:
RITUALS, CERIMÒNIES I FESTEJOS
EN EL SEU PRIMER INGRÉS A LA CIUTAT

Eduard Juncosa Bonet
Universitat Complutense de Madrid¹

«Ilustraron la estirpe de Agustines
aguas corrientes, líquidos jazmines,
que de cristal, y flores la corona
el Pastor mereció de Tarragona,
donde su nombre en mármol esculpido
triumfa del tiempo, y triumpho del olvido»

(J. F. Andrés de Uztároz, *Aganipe de los cisnes aragoneses*, 1652, f. 22r)

Introducció²

Les primeres entrades de reis, emperadors i prelats s’han convertit en un dels temes predilectes de la cada cop menys «nova història política» pel seu gran potencial per aproximar-nos a la cultura i a l’acció polítiques de les comunitats de l’Occident medieval i modern.³ De fet, aquesta branca

1 Professor Ajudant Doctor. Departament d’Història Medieval.

2 Aquest treball s’ha efectuat en el marc del projecte d’investigació HAR 2016-76174 de la Secretaria d’Estat d’Investigació, Desenvolupament i Innovació, així com del grup de recerca consolidat 2017SGR-1068 de la Generalitat de Catalunya. Abreviatures: AHAT (Arxiu Històric Arxiepiscopal de Tarragona); PM (Patrimoni de la Mitra); AHCT (Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona); FM (fons municipal); AM (acords municipals), i MNAT (Museu Nacional Arqueològic de Tarragona).

3 Pel que fa a la tradició historiogràfica relativa a les entrades reials, vegeu: Raufast Chico, Miguel. 2006. «¿Negociar la entrada del rey? La entrada real de Juan II en Barcelona (1458)». *Anuario de Estudios Medievales* 36/1: 296-297. Cal remetre’s també a les aportacions contingudes en l’obra col·lectiva coordinada per Boucheron, Patrick i Genet, Jean-Philippe

de la Història ja no només s'interessa per les elits del poder o les institucions, grans personatges i batalles, sinó que posa l'accent, cada cop més, en l'estudi dels rituals i les cerimònies, dels símbols i les representacions, de les pràctiques i els usos socials, de les normes, les idees i els valors, de les formes de dominació i de resistència, de relacionar-se i de comunicar-se.⁴

Els treballs centrats en l'anàlisi d'aquest tipus de cerimònies han permès comprovar fins a quin punt es tracta d'un objecte d'estudi complex i polièdric, que transcendeix amb escreix els límits d'un mer acte ritualitzat i immutable d'escenificació i enaltiment del poder —ja sigui en la seva forma típicament medieval de l'*Adventus* o seguint el model que es reprèn durant el Renaixement anomenat '*alla antica*' o '*alla romana*'— per convertir-se en un veritable diàleg entre els prínceps/senyors i les comunitats, un element clau per a la defensa dels privilegis municipals i una oportunitat fonamental per a l'expressió propagandística de les ciutats, fins al moment en què anaren perdent quotes d'autonomia en benefici d'un creixent «autoritarisme prosobirà» i d'un «model aristocratitzant estatal» (Carrasco Manchado, 2013: 182-183).⁵

A l'elevat interès inherent a les esmentades cerimònies —combinació d'instrument polític, expressió identitària de la comunitat i representació ideal del cos social— (Raufast, 2007: 123) s'hi suma, en el cas de Tarragona, i com a fruit de la seva particular estructura jurisdiccional, el fet que tant els prelats com els monarques van fer-ne ús per presentar-se, mitjançant tota una munió de símbols, com a senyors del domini que compartien (Juncosa, 2015: 215-243).

Ben al contrari del que es podria pensar, és molt més senzill reconstruir aquests esdeveniments per als darrers segles medievals —mercès a

(dirs.). 2014. *Marquer la ville. Signes, traces, empreintes du pouvoir (XIIIe-XVIe siècle)*. Paris-Roma: Publications de la Sorbonne-École française. Malgrat la seva importància, l'atenció prestada a les primeres entrades de bisbes a les ciutats on exercien poder temporal ha estat molt menor a les dels reis i emperadors, com fa palès Julerot, Véronique. 2006. «La première entrée de l'évêque: réflexions sur son origine». *Revue Historique* 639/3: 635-675 (esp. 637).

4 Carrasco Manchado, Ana Isabel. 2013. «Análisis de las fuentes literarias castellanas para la historia de la cultura política en la Edad Media: el ejemplo de política, políticos, politizar». A: *Oh lux Iberiae. En torno a las letras en la España Medieval*, editat per Mª Concepción Fernández, Mercedes Suárez i Alexandre Veiga. 182-183. Lugo: Axac.

5 Bryant, 1986: 515; Carrasco Manchado, 2002: 308-312; 2014: 191-217; Raufast, 2006: 299-300; Narbona Vizcaino, 1993: 463-464.

l'enorme riquesa i diversitat de les fonts— que no pas per a l'època de l'arquebisbe Agustí, atès el lamentable estat de conservació de la documentació, a causa de la pitjor qualitat dels suports i de l'ús de tintes corrossives que dificulten molt la consulta o que, fins i tot, la impossibiliten. De tota manera, farem ús de documentació complementària per tal d'oferir una imatge, el més completa possible, dels primers temps d'Antoni Agustí —«uno de los españoles más eminentes de su siglo, por su saber y virtudes», en paraules d'Emili Morera— a l'arxidiòcesi de Tarragona (Morera, 1955: 275-278).

La promoció a l'arquebisbat de Tarragona

A proposta del rei Felip II, el 17 de desembre de l'any 1576 [*Anno Incarnationis Dominice Millesimo Quingentesimo septuagesimo sexto, sexto decimo Kalendas Ianuarii*],⁶ transcorregut poc més d'un any des de l'òbit del cardenal Gaspar Cervantes de Gaeta, el papa Gregori XIII va nomenar Antoni Agustí —fins llavors bisbe de Lleida— arquebisbe de la Seu tarragonina. Com era prescriptiu en aquests casos, el pontífex notificà la seva decisió mitjançant una butlla que, malgrat no haver-se conservat als arxius de la ciutat, havia de ser molt similar a la que serví per al nomenament del seu successor (Joan Terès), emesa després de la mort d'Agustí i on es fa remembrança de la seva figura.⁷

6 AHAT, PM, núm. 9: *Llibre o procés de la Corretja*, doc. 386.

7 AHCT, FM, perg. 586 [1586. III.18].

Figura 1. Butlla del papa Sixt V en què comunica a la ciutat i a la diòcesi de Tarragona el nomenament de Joan Terès com a arquebisbe de Tarragona en haver mort Antoni Agustí (AHCT, FM, perg. 586).

La presa de possessió

Gràcies a un dels darrers documents inclosos en el *Procés de la Corretja*, sabem que, un cop nomenat, l'arquebisbe Agustí va prendre possessió de l'arxidiòcesi el dimarts 26 de febrer de l'any de la Nativitat del Senyor de 1577. No ho feu personalment, sinó que envià com a procurador Bernat de Santcliment, el prior del monestir de Santa Maria de Serrabona, de l'orde dels canonges regulars de Sant Agustí, a la diòcesi d'Elna.⁸

Lacte es dugué a terme a la Sala del Consell de la ciutat de Tarragona, en presència dels cònsols, els consellers i molts altres ciutadans, i davant dels notaris Joan Monter i Jaume Hera, que actuaren com a testimonis. En primer lloc, van presentar-se les butlles apostòliques del papa Gregori XIII

⁸ AHAT, PM, núm. 9: *Llibre o procés de la Corretja*, doc. 386.

dirigides a l'Església, als regidors del municipi i al poble de Tarragona. Tot seguit, el cònsol primer, en nom dels prohoms ciutadans, va expressar la seva disposició a prestar el jurament acostumat al nou arquebisbe i senyor després que el seu procurador jurés respectar, en nom seu, tots i cadascun dels privilegis, franqueses, llibertats, ordinacions, observances i costums de la ciutat, una acció que haurà de repetir l'arquebisbe, aquest cop personalment, quan se celebri la cerimònia de recepció en el seu primer ingrés a la ciutat.⁹

L'homenatge i jurament de fidelitat

Un cop lloats, aprovats i jurats els esmentats privilegis, normes i costums, i havent-se fet pregonar, pels llocs habituals, que tots els ciutadans i habitants anessin a prestar homenatge i jurament de fidelitat al nou arquebisbe en la figura del seu procurador, els cònsols i prohoms, ciutadans i veïns es dirigiren a la Sala Capitular per prestar el jurament següent:

Ego, Montserrat Gil, artium et medicinae doctor, consul una cum infrascriptis anni presentis civitatis Tarraconae, facio et presto homagium et fidelitatis iuramentum vobis, illustrissimo et reverendissimo in Christo patri et domino, domino Antonio Augustino, divina providentia sanctae Tarraconensis Ecclesiae archiepiscopo, licet absenti ut presenti, et successoribus vestris et Ecclesiae Tarraconae, et vobis, illustri et admodum reverendo domino Bernardo de Sancto Climent, priori beatae Mariae de Serrabona, ordinis sancti Augustini, Elnensis diocesis, eius procuratori presenti; et promitto ac iuro quod, ab hanc hora in antea, ero vobis et successoribus vestris et Ecclesiae Tarraconae fidelis de corpore vestro et membris vestris et de omni honore vestro et possessionibus vestris et Ecclesiae Tarraconae sine dolo aliquo et falcitate ac fraude; sic Deus me adiuvet, et haec sancta Dei quatuor Evangelia corporaliter a me tacta.¹⁰

⁹ El testimoni més antic d'aquest jurament que es conserva a l'AHCT és el perg. 534, el qual conté el prestat, el 7 de febrer de 1387, per l'arquebisbe Ènnec de Vallterra.

¹⁰ Traducció de l'autor: «Jo, Montserrat Gil, doctor en arts i medicina, cònsol de l'any present de la ciutat de Tarragona juntament amb els sotasignats, faig i presto homenatge i jurament de fidelitat a vós, il·lustríssim i reverendíssim pare i senyor en Crist, senyor Antoni Agustí, arquebisbe de la santa Església de Tarragona per la divina providència, malgrat absent com present, i als successors vostres i a l'Església de Tarragona, i també a vós, il·lustríssim i molt reverend senyor Bernat de Sant Climent, prior de Santa Maria de Serrabona, de l'orde de sant Agustí, de la diòcesi d'Elna, el seu procurador present. Prometo i juro que, d'ara endavant, seré fidel a vós i als vostres successors i a l'Església de Tarragona del vostre cos i membres i

De la mateixa manera, van prestar el prescriptiu i habitual homenatge i jurament de fidelitat els altres dos cònsols i diversos representants municipals, els noms dels quals figuren a l'acta en aquest ordre:

Montserrat Gil	} cònsols	Pau Reverter
Luís Sendra		Gabriel Traver
Joan Guerau		Miquel Arensis
Mestre Luís Lliula, Dr. en medicina		March Vilar
Mossènyer Esteve Grimau		Juan Miró
Mossènyer Bernat Cardona		Juan Pedret
Francesch Cisterer		Jaume Gatell
Francesch Freixa, major		Salvador Ferran
Damià Gili, notari		Matheu Bover
Raphel Montserrat, notari		Jaume Sentís, notari
Juan Ferrer, notari		Sebastià Llagostera, notari
Anthoni Juan Ventallols, notari		Phelip Montserrat, notari
Francesch Freixa, menor		Agustí Riber, notari
Pere Rausich		Feliu de Andreu, notari
Juan Guerau		March Rull, notari
Onofre Mensa		Barthomeu Masferrer
Antich Riber, notari		

de tot el vostre honor i possessions i de les de l'Església de Tarragona, sense cap engany, ni falsedat, ni frau; que Déu m'ajudi i aquests sants Quatre Evangelis de Déu tocats corporalment per mi.» (AHAT, PM, núm. 9: *Llibre o procés de la Corretja*, doc. 386) Disposem també del trasllat d'una acta del *Llibre dels Homenatges* amb l'esmentat jurament de fidelitat: AHCT, FM, docs. solts, sig. top. 9/345.

Insuper Altem. Intra die maris vigesima sexta mensis february anno a
natiuitate domini Millesimo quingentesimo septuagesimo septimo Prefato
Illmo et Excellentissimo D^{no} Donno. Bernardino de Sando Alimento p^{re} mori
Beato Marce de vera bona oramus sancto Augustini canonicorum Re
gularium dⁿⁱ Cⁿⁱ p^{ro}curator et eo nomine dⁿⁱ Illmo et R^{mo} in xpo
pater et domini domini Antoni Augustini nouiter in Archiep^{iscopu} Tarraconen
provisi presentatis ut supra patet dictis litteris apostolicis et Regijs
d^{no} Illmo capitulo ecclesie Tarraconen ep^{iscopu} Illmo et R^{mo} And^{re} Antonio
Augustino in archiep^{iscopu} et pastorem admisso et honorifice recepto
dicta possessione s^{ic} ut praedictis de dicta ecclesia Tarraconen habitis
sua necum dicto spame Baptista Muthola Merden notario publico p^{re}
et m^o et honor et discretis Joanne Montee, et Jacobo Serra notarijs tar
racone civibus pro testibus alijs infra vocatis et assumptis et quam plu
ribus alijs ecclesie personaliter ad domum vniuersitatis dictae ciuitatis
Tarraconen, et in aula cons^{ilio} eiusdem domus inuenit infra cons^{ilio} et simul
ca pluribus civibus et consiliarijs dictae ciuitatis ibi congregatis quibus
s^{ic} congregatis dictis domno Prior Sando Alimento dicto nomine eorum
p^{re}sentis et notificauit prefatas litteras apostolicas Sanctissimi ac Beatissimi
domini n^{ostri} domini Gregorij decima providencia p^{ro} omⁿⁱ fideliter tras
latoms dicti Illmo sua p^{ro}mulgati ad l^{et}. S^{ic} ad ecclesiam metropoli
tanam Tarrac et alias apostolicas litteras consultibus et populo ciuitatis
Tarrac directas in pergamento scriptas cum filijs canap^{is} more Romanae
curiae impenden^{do} ballatas non vicatas non cancellatas nec in aliqua
earum parte suspectas, sed omni p^{ro}visis r^{ati}o et suspitione caren^{do} curam
d^{ati} fuit Dome apud sanctum Petrum anno incarnationis Domini e
Millesimo quingentesimo septuagesimo sexto sexto decimo die Ianuarij
Pone^{do} prefata Sanctissimi domini nostra page anno quinto nec non e
litteras e^o uestruales Regias superius mencionatas faciens ei fidem de
sua necessitate per dictum Illmo Ann^o Archiep^{iscopu} modernu^m ubi attributa cu
m^o apud me d^{ati} et p^{ro}vis notarium die herina in oppido del
Vendrell d^{no} Tarraconen receptos petens et Requirens eosdem domno
consules et ceteros quatuor ibi dicti nomine Romagnu^m et fidelitatis p^{ro}
ramentum prestarent pro ut praedecessoribus dicti Illmo domini p^{ro}ncipaliter

Figura 2. Acta del nomenament, presa de possessió, homenatge i jurament de fidelitat a l'arquebisbe Antoni Agustí (còpia del Llibre de la Corretja. AHAT, PM, núm. 9, doc. 386).

Imatge cedida per l'AHAT. Drets reservats.

La solemne entrada pública

En el seu *Arxiepiscopologi*, el canonge Josep Blanch ens explica que el nou arquebisbe:

féu sa entrada als 10 de mars de dit any [1577] ab la festa acostumada, en la qual li succehí un enfado ab los cònsols, que'l dissimulà ab molta prudència. Y fonc que, com sa Il·lustríssima ere aragonès, convidà per a venir a fer esta entrada a molts cavallers aragonesos sos parents, los quals aquell dia tots lo acompanyaren. Quant arribaren al Portal de Predicadors, que és lo puesto ahont los cònsols comensan, anant a peu, a tirar las rendas del fre de la mula en què va a cavall lo archebisbe, repararen que dits cavallers anaven a cavall detràs dit senyor, y tots alterats li digueren que-ls fes apear, quant no que no l'entrarien com se acostumave, que puis ells sent cònsols anaven a peu, bé podien anar-hi ells. Lo archabisbe, ab molta modèstia, los digué que no fessen cosas novas, sinó que li fessen la entrada com se acostumave. Replicaren que de ninguna manera la farien si aquells cavallers no se apeaven o no se n'anaven. Ab què, per no arribar en son primer ingrés a topetar ab la ciutat, se girà a dits cavallers y los suplicà que per altre portal se n'entrassen dins la ciutat y no-l seguissen. Axí se féu y los cònsols quedaren molt pagats y satisfets y li feren la entrada (Blanch Fontanilles, 1985: 152).

Figura 4. Detall del sarcòfag de Bethesda (s. iv dC) incrustat a la façana principal de la Catedral de Tarragona. Representació de l'entrada triomfal de Jesús a Jerusalem
Fotografia de l'autor. Drets reservats.

Malauradament, i a diferència de molts altres casos anteriors i posteriors, no es conserven, per a l'any que ens interessa, els llibres d'actes muni-

cipals (amb la seva rica documentació annexa), ni tampoc el corresponent llibre de clavaria a l'AHCT, fet que no ens permet comprovar ni ampliar les informacions que ens proporciona el cronista.

Malgrat tot, si ens cenyim al seu relat, podem saber alguns detalls importants, com són que l'arquebisbe Agustí va accedir a la ciutat pel portal dels Predicadors (l'actual portal del Roser) i que ho feu a llocs d'una mula, les regnes de la qual portaren els còsols a peu al llarg de l'itinerari cerimonial que el va conduir fins a la Catedral. Així mateix, se'ns informa que, en el moment de produir-se l'ingrés a la ciutat, seguien el prelat un grup de cavallers aragonesos, fet que generà tensions amb els representants municipals; els còsols no toleraren que els esmentats acompanyants cavallersessin rere l'arquebisbe mentre ells l'havien de precedir caminant i, per tal d'evitar que s'agreugés el conflicte, Antoni Agustí demanà als membres del seu seguici que entressin a Tarragona per un altre portal.

D'aquesta manera, es pogué emprendre la cerimònia d'entrada d'acord amb la tradició, tal «com se acostumave». I precisament aquí tenim la clau que ens permet afirmar que el primer ingrés a la ciutat de l'arquebisbe Agustí no va introduir novetats a les consuetuds, sinó que seguí el model que s'havia establert al llarg de la baixa edat mitjana i que es fixà en un memorial específic a principis del segle XVI, en el moment de produir-se la celebració de l'entrada solemne de l'arquebisbe Alfons d'Aragó (1514), net il·legítim del rei Joan II.¹¹

11 AHAT, FM, docs. solts, sig. top. 19/1912. Les principals proves que ens permeten deduir que aquest memorial serví com a model per a diverses entrades posteriors són algunes glosses marginals afegides *a posteriori*, així com el sonet que es compon per a la celebració del primer ingrés de l'arquebisbe Ferran de Lloaces, l'any 1560:

«Soneto a la ciudad y ciudadanos exortándoles al honoroso rescibimiento de don Fernando Loases

*Si grande triumpho, honor y grande fama;
si memoria inmortal y alegría
a don Alfonso se le dio que no podía
darse maior al Rey ni a su dama;
No-sté nuestro querer hora en calma,
o ciudadanos, ciudad y cleresía,
rescibamos a Loases, pues su valía
de los presen[tes] y passados trae palma.
Apararemos la ciudad con grande gala,
alégrese todo el pueblo, pues que viene
yustitia, amor y rigor en un sujeto.*

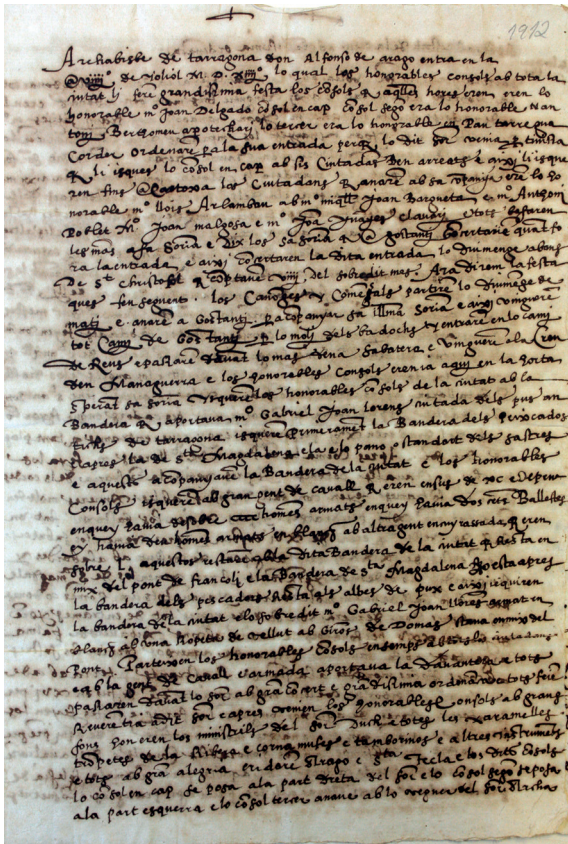

Figura 5. Memorial amb el relat de l'entrada solemne a Tarragona de l'arquebisbe Alfons d'Aragó (AHCT, FM, docs. solts, sig. top. 19/1912). Fotografia de l'autor. Drets reservats.

Així doncs, si efectivament va respectar-se el costum, pocs dies abans de la celebració de l'entrada, els consols, juntament amb un grup reduït de ciutadans, haurien anat a l'encontre del nou arquebisbe al punt que s'hagués acordat a fi de fixar-ne els detalls concrets.

Miremos que hasta hoy ahún no se halla en hombre tal saber, por do conviene resechille por señor con grande effeto.»

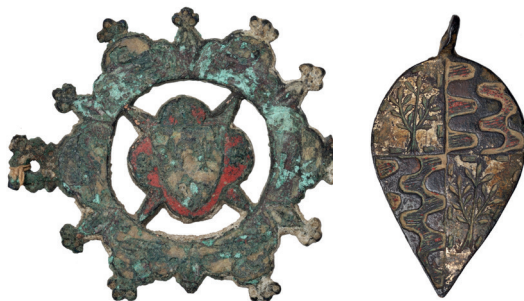
La jornada precedent a la cerimònia s'hauria fet pregonar per la ciutat, a instància i requesta dels cònsols —d'acord amb les ordenances que hagués establert el Consell general—, que, per tal de rebre el nou prelat «ab tota aquella reverència e honor que-s pertany e és acostumat de rebre sos precedessors», tots els habitants de la ciutat, fossin de l'estament que fossin, havien de fer festa i abillar-se amb els seus millors vestits i ornaments, fins i tot aquells qui estiguessin de dol, tot prohibint-se els jocs de qualsevol mena. A més a més, s'hauria establert que estiguessin ben preparats els homes que havien d'acompanyar els regidors municipals armats a peu i a cavall, els portadors de la bandera de la ciutat i la de cadascun dels oficis, així com els participants en els entremesos (balls i representacions) que haguessin organitzat per a l'ocasió. També se solia demanar que se cedissin bèsties aptes per ser cavalcades amb sella i que tothom col·laborés a escombrar i netejar l'espai públic i ajudés a enjoncar, enramar i encortinar els carrers per on estava previst que transcorregués la comitiva.¹²

Lendemà al matí, ben aviat, els canonges i els comensals haurien sortit de la ciutat per anar a trobar-se amb el prelat —sovint aquestencontre es produïa a Constantí— i conduir-lo fins al límit del terme de Tarragona, on es reunirien amb els cònsols, precedits pel portador de la bandera de la ciutat i pels portadors de les banderes dels oficis, acompanyats per un nombre considerable d'homes armats i cuirassats. Tots plegats arribaren fins al pont del Francolí, al mig del qual la bandera de la ciutat s'aturava i llavors tots ells, ordenadament, passaven per davant de l'arquebisbe per fer-li reverència, mentre sonaven els ministrils, les xaramelles, les trompetes, les cornamusses i els tamborins, i tothom cridava: «Aragó e sancta Tecla!». Tot seguit, disposant-se a creuar el pont, el cònsol en cap se situava a la dreta del prelat; el cònsol segon, a la seva esquerra, i el tercer, al costat de la creu que els precedia, juntament amb el veguer arquebisbal. Tan bon punt començaven a avançar, es feien inclinar totes les banderes en senyal d'obediència, les quals —amb l'excepció de la de la ciutat, que romanía al davant de la creu de l'arquebisbe— avançaven després enmig de la gent armada fins a trobar-se amb el grup dels seus respectius oficis. A continuació, l'arquebisbe se situava en un espai empal·liat per veure i gaudir dels entremesos preparats pels diversos gremis ciutadans.¹³

12 Vegeu un exemple d'ordenances, de pregó i de relació de despeses d'ocasions precedents a l'apèndix documental al final del capítol.

13 A tall d'exemple, pel que fa a l'entrada de l'arquebisbe Alfons d'Aragó, sabem que «los entremesos que feren [...] foren los següents: primo, mossèn Dolç, mestre d'escriure, vestí

Un cop acabada la desfilada, l'arquebisbe i els cònsols eren conduïts fins a l'església dels dominicans, on el prelat jurava en persona els privilegis, les pràctiques i les consuetuds escrites i no escrites de la ciutat, i es vestia la capa pluvial. Després, davant mateix del portal dels Predicadors, l'arquebisbe cavalcava una mula ben guarnida (o un cavall, segons s'hagués establert prèviament), al fre de la qual es lligava un cordó, de sis alnes (uns tres metres de llargària), de seda groga i vermella, que era portat pels cònsols i un grup de ciutadans honrats.

Figures 6 i 7. Dues xapetes de guarniment utilitzades, amb molta probabilitat, durant les primeres entrades dels arquebisbes Joan d'Aragó (1328) i Pere de Sagarriga (1408), els escuts dels quals s'identifiquen en l'esmalt i el gravat respectivament.

MNAT, Segells 3229 i 3230. Drets reservats.

XXIII minyons ab camises llistades brodades, feyen un ball molt concertat de XX ensús; més, hy agué los de la confraria de sanct Miquel, que eren los texidós, feyen sanct Miquel e los àngels e los diables com batallaren; après, venia la confraria dels perayres, fent sanct Anthoni e los diables; après, venia la confraria dels pescadors, en què feyen lo yoch del drap, eren XVI personatges, e no y agué entremès que tant plagués a dit senyor; après, venia la confraria de sanct Llorens, que feya los turchs e cavalls cotonés; après, venia la confraria dels cordés ballant, en son (en)tramès feyen un ball descosits ab les ximeres molt ben concertat, eren XIII personatges; après, venien los bastaxos fent un ball de vells, que eren de XVI enfora; après, venien los sabaters, que eren ensús de XXXVI, tots ab gipons de vellut ab alabardes y semiguards, ab ordenança y gran concert; après, venien los de sancta Magdalena ab son ball de nòvia molt concertat, y anaven tots, axí hòmens com dones, ab cadenes d'or derrera un ball de negres tot de entramès y eren desús de XXV personatges, e anaven ab uns xipallets de palma argentats ab sa bandera; après de aqueixos, venien los sastres ab unes robes morades a la francesa rastrants per terra, ab cadenes de or, ab gipons de vellut molt ataviats, eren desús en XVI personatges; après de aqueixos, vingueres los farrés e fustés, feyen los gentils e anaven VII personatges molt concertats». (AHCT, FM, docs. solts, sig. top. 19/1912).

Tan bon punt estava tot disposat, s'atravessava el portal i s'ingressava a la ciutat, tot seguint l'itinerari habitual, decorat per a l'ocasió. Si l'entrada es produïa pel portal de Predicadors —com fou en el cas que ens ocupa—, la comitiva travessava el carrer Salines, la plaça de Sant Feliu (l'actual Pallol), el carrer Cavallers, i encarava el carrer Major amunt fins arribar al Pla de la Seu, on hi havia un pali de brocat amb la Vera Creu perquè l'arquebisbe la pogués adorar. Tot seguit, mentre es cantava el *Te Deum laudamus*, el prelat entrava al temple.

Figura 8. Reconstrucció hipotètica de l'itinerari seguit per l'arquebisbe Antoni Agustí en la celebració de la seva primera entrada a Tarragona. *Elaboració pròpia. Drets reservats.*

Un cop dins de la Catedral, l'arquebisbe pregava i era conduït fins a una cadira de pedra situada rere l'altar major, on jurava totes les llibertats i els privilegis de santa Tecla, i allí els canonges li besaven les mans i la boca, i els comensals i els beneficiats, només les mans. A continuació, el prior de la Seu era l'encarregat de proclamar una arenga. Tot seguit, es traslladava al cor, s'asseia a la càtedra episcopal i, des d'allí, donava la benedicció a tot el poble.

Tradicionalment, després de dinar i d'haver reposat una estona, el prelat departia amb els cònsols. Aquesta trobada també es podia produir

l'endemà al Palau Arquebisbal, abans de dir la missa pontifical, a la qual solia seguir un concert d'orgue. Després de dinar, els oficis tornaven a representar els seus entremesos com a fi de festa.

Malgrat que no sigui possible demostrar documentalment que els rituals i les cerimònies que es van dur a terme per celebrar l'entrada de l'arquebisbe Antoni Agustí haguessin estat exactament així, no degueren diferir pas gaire d'un model que havia cristal·litzat, basant-se fidelment en la tradició. Del que no hi ha dubte és que la ciutat —en què, parafrasejant el mateix arquebisbe, fins i tot les parets parlen llatí—, engalanada per a l'ocasió, havia de fer «fort bell veure».¹⁴

14 AHCT, FM, AM, núm. 61: 1445-1446, docs. solts, 3v; Cf. Juncosa, 2015: 447-448.

APÈNDIX DOCUMENTAL¹⁵

· 1 ·

1419, s/d. Tarragona.

Ordenances promulgades pel Consell Municipal destinades a preparar la cerimònia del primer ingrés a la ciutat de l'arquebisbe Dalmau de Mur.

AHCT, FM, AM, núm. 47: 1431-1432, docs. solts, núm. 25 i 27.

\Per entrada de senyor Archabisbe/ De la festa faedora lo jorn de la novella entrada del senyor en D[...], Archabisbe de Terragona:

Primo juglars ___ IIII par[elles]

E que sia donat càrrech a-n Gassió Arnau de provehir-hi que-ls haja hom.

Ítem, sien amprats tants hòmens com haver-se poran per exir armats, ben arreats, tants ballestés com scudats, e açò és comanat al senyor en Berthomeu Vallmol e a-n [...], los quals són ampradors e regidors de la dita gent.

Ítem, sien amprats tants hòmens ben encavalcats e ben arreats com haver se puguen, los quals hisquen e acompanyen los honrats cònsols per exir a camí al senyor Archabisbe, e d'aquests són ampradors en Pere Gilabert e en Pere Albanell, segons ja són scrits.

Ítem, sien amprats aquells qui són elets a destrax lo cavall o mula del senyor e tenir la veta com entrarà lo senyor. E que hagen càrrech d'amprar e ordonar-los segons són scrits, a dextris e a sinistris, lo senyor en Pere Ferrater e en Johan de Torres.

Ítem, que la bandera de la Ciutat, acompanyada de totes les altres banderes, isquen fins a la creu de la devallada de sent Anthoni. E que la bandera de la Ciutat la port ·I· bon hom al bon cavall ben armat. E és-hi elet lo senyer en Ffelip Salmònia, lo qual ho ha acceptat.

Ítem, que sien ordonades grans dançes e balls de sartres, çabaters, ortolans, pescadors e altres officis e gents de la Ciutat. E d'açò han càrrech d'amprar los honrats cònsols.

15 L'estudi dels detalls específics i del context en què es van produir les entrades que s'exposaran tot seguit pot llegir-se a Juncosa, 2015: 215-243.

Ítem, sien aparellades la confirmació dels privilegis feta per lo senyor en Pere Çagarriga e la bulla de la avinença del vi, de la qual cosa pren càrrech en Pere Campredon, en forma que, dins lo monastir de sent Anthoni, lo dit senyor ferm la confirmació, segons és acostumat.

Ítem, que sia feta provisió de murta e de jonch, e que sia bé enjonchat e enramat del monastir de sent Anthoni, entrant al portal de sent Anthoni, e passant per lo carrer d'en Granada, per la juheria, per lo castell del Rey, per lo carrer dels Pintors, per lo carrer Major, per la plaça de les Colls, per les grasses de la Quartera, davant lo pati de la Seu, e fins al portal del castell del senyor Archabisbe. E d'açò ha càrrech en March Cases.

Ítem, que tots los dits carrers sien ben desats, denejats e empaliats, sots bona pena de què haja càrrech lo obrer de regonèxer-ho, e facen fer crida.

Ítem, que ab veu de crida sia publicat, sots bona pena, que aquella jornada tot hom haja a fer festa, axí dins la Ciutat com fora la Ciutat, e hagen a posar dol e vestir e arrear-se de les millor vestedures que hagen, e que no gosen obrir obradors. E encara que tots aquells qui seran amprats de exir a camí al senyor Archabisbe, axí armats com cavalcant e ballant e en altra manera, vinguen a la dita jornada com se farà la segona crida a la Sala de la Ciutat, per acompanyar los honrats cònsols, sots pena.

Ítem, que la dita jornada, los honrats cònsols, ab aquella millor gent que poran, pugen après dinar per fer reverència al dit senyor.

Ítem, semblantment hi pugen les dançes e balladors per mostrar major festa.

· 2 ·

1446, maig, 18. Tarragona.

Crida que es pregonà pels indrets habituals de la ciutat de Tarragona el dia abans de produir-se la primera entrada de l'arquebisbe Pere d'Urrea.

AHCT, FM, AM, núm. 61: 1445-1446, docs. solts, núm. 3.

Per entrada de Archabisbe, 1446. Ara hoiats que-us fa a saber la senyoria a tot hom generalment, a instància e requesta dels honorables cònsols de la Ciutat, que com demà, que serà digous per lo matí, lo molt reverent pare en Crist e senyor, lo senyor en Pere, per la divina providència Archabisbe e senyor nostre, deja novellament intrar en la dita Ciutat; per ço, los dits honorables cònsols, volents rebre lo dit senyor en sa novella intrada, ab

tota aquella reverència e honor que-s pertany e és acostumat de rebre sos predecessors, han ordonat, ab voluntat de la senyoria, que demà tot lo dia tot hom e tota persona de la Ciutat, de qualsevol ley, stament o condició sia, e axí pescadós com ortolans, lauradors, hòmens de officis e altres, hagen a fer festa dins e fora la Ciutat, e que degú no gòs fer feyna ni obrir botigues ni obradors, ans hagen a posar vestedures de dol e arrear-se dels millors vestits e arreaments que hagen, sots ban e pena de cent sous per cascú e per cada vegada.

Ítem, han ordonat que tots aquells qui són amprats per acompanyar los honorables cònsols, axí a cavall com armats e los balladors ab les banderes dels officis e altres amprats per a entremeses e a la festa sien demà bon matí, a la Casa de la Ciutat, ben arriats e ordonats, per acompanyar los dits honorables cònsols e la bandera de la Ciutat fins als lochs ordonats. E que stiguen cascuns a regiment e ordinació d'aquell a qui és comanat, sots la dita pena.

Ítem, han ordonat que tot hom haja esta nit a scombrar e a granar lurs encontrades de bigues, pedres e altres coses. E encara, a encortinar o empaliar o enramar los carrers, taules e envans per los carrers hon lo dit senyor entrarà o passarà, ço és, entrant per lo portal de sent Anthoni e passant per lo carrer d'en Granada e per lo Forat Micó, e per la Juheria, e per lo castell del Rey, e per lo carrer dels Pintors, e per lo cantó del Pes, e per lo carrer Major amunt, e per la plaça de les Cols, e per la volta de sancta Maria e fins al portal Major, sots la dita pena.

Ítem han ordonat que demà, tot lo dia, alguna persona stranya ni privada no gòs jugar a degun joch en la Ciutat ni en lo terme d'aquella, sots la dita pena per cascú e per cada vegada que faran lo contrari, les quals penes sien partides en la forma acostumada.

Ítem, han ordonat que tota persona que haja bèstia o bèsties, aquelles hagen per huy, tot dia, a denunciar als honorables cònsols per veure quales seran dispostes per a sella, sots pena de XX sous per cascú e partidora axí com damunt. E quart-s'i qui a guardar s'i ha.

Ítem, que tot hom pusca tallar rama e canya per enramar, emperò que no scapcen los arbres ni-ls gastessen, en tal manera que-n vinguessen a menys e-s guarden de donar dan.

Die mercurii, XVIII mensis madii, anno a Nativitate Domini M° CCCC° XXXXVI°, Gassionus Arnaldi, preco publicus, [...] fecisse pre-conitzarem suppradictam per loca solita dicte Civitate.

. 3 .

1435, agost, 5. Tarragona.

Partides i suma total de les despeses, registrades pel clavari, en què es va incórrer per festejar la solemne rebuda del cardenal Domènec Ram.

AHCT, FM, AM, núm. 51: 1435-1436, clavaría, FF 30r-v.

Les messions que foren fetes per lo senyor Cardinall, administrador de la sancta Seu de Tarragona, com ell intrà, e foren fetes en volentat dels honrats de cònsols, e foren fetes divenres, a XXVIII de julioll, en l'any M CCCC XXXV. E entrà en Tarragona lo disabte matí, ans de dinar, a XXX d'agost:

Primo, doní e-n Pere Castell, per agranar la plasa de la Seu	} I ss. III
Ítem, doní e-n Guillem Mertí, per legir la crida de la intrade del senyor	} I ss. VI
Ítem, doní e-n Berthomeu Codina, perayre, per anara a la Torra d'en Barra per mossèn Menxior, que li prestàs lo drap de ras per la Casa de la Ciutat	} III ss.
Ítem, doní e-n Johan de Calatayhú, per dur letres mosèn Johan de Setcastells per saber quant intraria lo dit senyor	} X ss.
Ítem, doní e-n Masià Marí e Francesch Garriga, per portar ·XII· somades de rama per ramar los carrés	} XX ss.
Ítem, doní als dits qui enramaven [...] pa ·II· ss e vin blanch ·II· ss VI, e vin vermell ·I· ss VIII, fruyté e companage ·I· ss VI	} VII ss. VIII
Ítem, doní e-n Johan de micer Pere Çabater per fer mesió com los senyor de misagers anaren a Valls al senyor a, ço és, entrepà, vi, carn, molons, sivade e ·VIII· bísites e palla, entre tot	} XVIII ss. VII
Ítem, doní per loguer de bísities, entre la anade de Valls e la jornade que senyor entrà, qui són set bísties e és entre tot	} XXIII ss.
Ítem, doní per ·I· ll de canelles de sen per los qui enramaven	} ss. VI
Ítem, doní e-n Cortey Çabater per reparar lo gegant que anà per la dita festa	} XXVII ss. VI
Ítem, doní e-n Pere de Pallàs per lo cordó que serví al cavall del senyor	} XXII ss.
Ítem, doní als ministrés que sonaren en la dita festa	} LV ss.
Ítem, doní e-n Bover de la Selva e sos companys per trompar en la dita festa	} XX ss.

Ítem, doní e-n Pere Cano e sos companyons, de ·II· dies, a raó de XX ss } XL ss.

Ítem, doní e-n Tarrés del Callar e a sos companyons } XX ss.

Ítem, doní e-n Sagio, trompador, e a sos companyons, de dos jorns que } XL ss.
trompà

Suma de tota la festa ____ ·XV· II ·XI· ss.

L'ARQUEBISBE ANTONIO AGUSTÍN I LA CAPELLA DEL SANTÍSSIM SAGRAMENT DE LA CATEDRAL DE TARRAGONA

Sofia Mata de la Cruz

Museu Diocesà de Tarragona. Universitat Rovira i Virgili¹

La capella del Santíssim Sagrement ha estat objecte de l'atenció de molts historiadors gairebé des de la seva construcció. En part es deu a la feina dels marmessors de l'arquebisbe, que van deixar curiosament anotats a la documentació els ingressos i les despeses, cosa que va permetre conèixer moltes dades respecte a les persones que hi van intervenir. En els darrers anys, gràcies a una relectura atenta de la documentació conservada, s'han donat a conèixer noves dades sobre el seu procés de construcció i sobre els artistes que hi van treballar i també s'han pogut aportar clàries sobre certs punts foscos. Recentment s'han conegut algunes noves dades documentals que contribuiran encara més a enriquir la informació sobre la capella (Fuentes, Mata, 2017: 191-213).

Abans de tot, però, ens hauríem de preguntar a què es deu l'atenció general sobre aquesta capella. D'una banda, sens dubte, a la fascinació que exerceix encara la figura del seu comitent, l'arquebisbe Antonio Agustín, que va ocupar la seu tarraconense entre 1576 i 1586, any de la seva mort. D'altra banda, a la singularitat del lloc, gràcies a la sàvia adaptació d'un àmbit medieval, de construcció robusta, que fou transformat en una harmònica capella renaixentista. Si bé el projecte d'adequació de l'antic refectori canònic —una construcció del segle XIII que ja estava en desús a mitjan segle XVI—, s'havia iniciat en temps del cardenal Gaspar Cervantes, antecessor d'Antonio Agustín, la divisió del refectori en dues parts i la reforma de la més propera al creuer de la Catedral per transformar-la en capella es va dur a terme durant la prelatua de l'arquebisbe Agustí, que va voler

¹ Abans professora associada del Departament d'Història i Història del l'Art.

dedicar-la a un dels temes més importants de la Contrareforma, l'exaltació de l'Eucaristia. Ell mateix, com a assistent al concili de Trento, havia emès diversos vots sobre els decrets conciliaris d'aquest sacrament. A més, el recinte també es va convertir en el seu panteó, ja que hi va ser enterrat en un dels altars laterals.²

Les obres de la capella es van iniciar el 1582 i duraren deu anys, fins al 1592. L'any 1594 es va procedir a l'enterrament de les restes de l'arquebisbe. La traça de l'àmbit es deu a Jaume Amigó, eclesiàstic i arquitecte, coneixedor de primera mà de les construccions renaixentistes italianes, el llenguatge formal de les quals, innovador i purista, va voler introduir a les nostres terres, on encara eren vigents les fórmules constructives del darrer gòtic. Els encarregats de dur a terme les obres foren primerament Bernat Cassany, i a la mort d'aquest, Pere Blai, arquitecte que acabaria esdevenint la figura senyera del Renaixement arquitectònic a Catalunya.

Un cop dividit l'espai, i amb la finalitat de dotar la capella d'il·luminació natural, es va perforar la volta de canó lleugerament apuntada i s'hi va construir una cúpula sobre tambor (fig. 9).

Figura 9. Vista de l'interior de la cúpula. Arxiu d'imatges del Museu Diocesà de Tarragona.

També es van buidar els murs medievals per obrir dues portes, una que dona al claustre i la principal, que comunica directament la capella amb el creuer, i que reaprofitava dos fustos romans. Així mateix es van obrir els altars laterals. A l'interior s'hi van adossar pilastres d'ordre toscà i un

² Sobre la capella, vegeu: Capdevila Felip, 1935: 56; Carbonell Buades, 1986: 7-10, 50-75, 1995: 217-248; Mària Serrano, 2001: 131-208.

entaulament que corre pel punt d'unió de la volta amb el mur i que acaba a la capçalera en un arc triomfal que acull el retaule major, dedicat a l'Eucaristia, i el sagrari.

Entre els elements artístics duts a terme a la capella de forma contemporània o immediatament posterior a la mort de l'arquebisbe Agustín, cal destacar les pintures —incloent-hi el retaule major, les actuacions a la cúpula i la tela de la Coronació—, l'escultura, amb les imatges del retaule i el sepulcre, i el treball del metall, amb les portes del sagrari i la barana.

El retaule major, tant pel seu disseny com per les seves característiques tècniques, constitueix un *unicum* en el panorama artístic català del moment (fig. 10).

Figura 10. Retaule major. Arxiu d'imatges del Museu Diocesà de Tarragona.

L'arquebisbe Agustín, mitjançant relacions familiars, va fer venir de Barcelona el pintor holandès, format a Itàlia, Isaac Hermes Vermey. El retaule, pintat sobre plaques de pissarra en comptes de la fusta habitual, i adossat a la capçalera, inclou elements arquitectònics, escultòrics i pic-

tòrics en una iconografia destinada a exaltar l'Eucaristia, que assenyalava directament la intervenció d'Antonio Agustín i dels seus col·laboradors. Les pintures d'Isaac Hermes es distribueixen en un eix vertical que uneix la figura de Déu Pare del medalló superior, passant per l'Esperit Sant en forma de colom i l'Agnus Dei, amb el sagrari. A banda i banda, sis grans plafons mostren quatre episodis veterotestamentaris que prefiguren l'Eucaristia –l'Àngel Exterminador dels primogènits d'Egipte i la Pasqua Hebrea a l'esquerra, la Caiguda del manà i el Trasllat de l'Arca de l'Aliança a la dreta– i dos del Nou Testament que l'exemplifiquen: el Sant Sopar a l'esquerra i els Pelegrins d'Emmaús a la dreta (fig. 11). El disseny de les escenes s'inspira en gravats deutors dels grans mestres italians del Renaixement i també en altres que il·lustren la *Humanae Salutis Monumenta*, de Benito Arias Montano.

Figura 11. Els pelegrins d'Emmaús. Isaac Hermes Vermey.
Retaleu major. Arxiu d'imatges del Museu Diocesà de Tarragona.

El conjunt es complementa amb dos petits plafons circulars amb Crist i Maria i dos de rectangulars amb Aaró i Melquisedec, personatges que trobem representats novament en sengles escultures marmòries a ambdós costats del sagrari. Es deuen a la mà d'Isaac Hermes les inscripcions al·lusives a l'Eucaristia i la garlanda, efectuades amb pa d'or, que decoren la capçalera i l'entaulament (Mata de la Cruz, 2005: 304-320).

La nova documentació trobada específica que un cop finalitzat el retaule s'havien de pintar també els quatre espais que flanquegen les dues portes de les sagristies, on s'havien de representar uns plafons amb fruites. Finalment es van pintar pàmpols, gotims de raïm i manats d'espigues de blat en grisalla sobre una imitació de jaspi, més adequats a la iconografia eucarística de la capella. Possiblement són també obra d'Isaac Hermes.

Si bé la intervenció del pintor holandès al retaule major està ben documentada i ha estat estudiada *in extenso*, sempre hi ha hagut dubtes respecte a la seva possible actuació en les pintures de l'intradós de la cúpula i del tambor. Ara sabem que l'estucador milanès Antoni Plantinella va fer al tambor de la cúpula set quadres d'estuc o de guix on Isaac Hermes va pintar set figures d'àngels portadors d'improperis de la Passió. Sembla que al vuitè espai hauria pintat un escut de l'arquebisbe, repetit a mida més gran dues vegades en la intersecció de la cúpula amb la volta. El 1591 les pintures del tambor ja estaven deteriorades. La causa, possiblement, va ser l'aigua de pluja que penetrava des dels finestrals. Es va haver de construir novament una bastida i Isaac Hermes va haver de reparar les pintures. El problema va continuar amb el pas dels anys. En la primera meitat del segle XVIII es van restaurar diverses vegades els vitralls. El 1770 un pintor, el nom del qual no s'esmenta, va intervenir en la cúpula i possiblement va ser llavors quan es van pintar les vuit figures de sants al tambor i les vuit veterotestamentàries dels gallons de la cúpula. Sabem que al final del segle XIX el pintor Josep Folch de Valls hi va intervenir novament. En la restauració recent es va confirmar que no hi havia restes de les pintures originals a sota de les actuals.

És sabut que el quadre amb la Coronació de Maria (fig. 12), atribuït amb seguretat al pintor genovès Luca Cambiaso, que es conserva al primer altar lateral del mur de l'esquerra, va ser adquirit pels marmessors a la subhasta o encant de les pertinences de l'arquebisbe, juntament amb una Oració a l'Hort que ha desaparegut. Per tant, es tractava d'una possessió privada d'Antonio Agustín, que podria haver estat adquirida pel prelat en el temps que el pintor genovès va treballar al monestir d'El Escorial, entre el 1583 i el 1585, any de la seva mort.

Figura 12. Coronació de Maria. Atribuit a Luca Cambiaso. Arxiu d'imatges del Museu Diocesà de Tarragona.

En relació amb l'escultura, gràcies a les noves informacions documentals, sabem que les figures de marbre situades a ambdós costats del sagrari, que representen Aaró i Melquisedec (fig. 13), van ser dissenyades per Isaac Hermes, el pintor del retaule. Però el més interessant és la informació segons la qual els marmessors de l'arquebisbe havien decidit trametre la traça de les imatges a Gènova, de ben segur a un dels seus famosos tallers d'escultura, d'on havien de venir ja fetes. Cal recordar que la importació de treballs escultòrics sencers des de Gènova o Nàpols era habitual en aquells temps. També que Isaac Hermes havia residit a Itàlia, on sens dubte tindria encara alguns contactes. Havia estat aquesta la voluntat de l'arquebisbe? És possible. Però, finalment, les escultures es van fer a Tarragona. Per què van canviar d'opinió els marmessors? Possiblement per raons econòmiques, ja que el preu d'aquella operació devia ser molt alt.

Figura 13. Melquisedec. Arxiu d'imatges del Museu Diocesà de Tarragona.

Pel que fa als escultors que hi van treballar, la historiografia ha establert que un d'ells era italià (Domenico Albrioni) i l'altre francès (Nicolas Larraut). L'examen de la documentació permet pensar que, contràriament, en realitat es tractava de dos escultors d'origen francès. Un, que es feia dir «Domingo» Aubrion, era el mestre. L'altre era el seu ajudant i s'anomenava Nicolas Larrant (potser Laurent). Tant Aubrion com Larrant/ Laurent són uns cognoms francesos prou habituals encara avui. No sabem com van arribar a Tarragona. Cal apuntar que sembla estrany que Isaac Hermes, que tenia un nebot que era molt bon escultor, no aconseguís la feina per a ell. Amb tot, el pintor va col·laborar amb els dos artistes francesos en el procés de la talla, sembla que com a assessor.

Figura 14. Sepulcre de l'arquebisbe Antonio Agustín.
Arxiu d'imatges del Museu Diocesà de Tarragona.

El sepulcre de l'arquebisbe Antonio Agustín es troba en l'altar obert a manera d'arcosoli al centre del mur de l'esquerra (fig. 14). Igual que en el cas de les imatges, hi va haver un primer projecte, amb una traça a càrrec

d'Isaac Hermes, que els marmessors havien de trametre a un taller d'escultura de Gènova. I cal preguntar-se si aquesta havia estat també la voluntat de l'arquebisbe. Aquell primer projecte considerava que el sepulcre havia de venir ja construït des d'Itàlia. S'havia decidit col·locar-lo a l'altar que està al front de la porta que dona al claustre, damunt d'un pedestal; tot això indica que es va buscar una ubicació ben visible. Però, finalment, aquell primer sepulcre no es va arribar a fer, possiblement per les mateixes raons que les escultures, és a dir per l'alt cost de dita operació. El 1592 se li va encarregar a Pere Blai un nou disseny del sepulcre, que es va inspirar en models florentins. La talla, ara sí, s'encarregà al nebot escultor d'Isaac Hermes, anomenat Isaac Alfard, que el seu oncle havia fet venir des d'Utrecht i que més endavant treballaria a la sepultura de l'arquebisbe Joan Terès. El sepulcre d'Antonio Agustín és d'alabastre de Sarral, no de marbre, i es va fer amb trenta-set blocs d'aquest material.

Al davant es mostra l'epitafi, inscrit en una cartel·la. El text que hi figura va ser redactat per l'hel·lenista valencià Pere Joan Nunyes, i recull la trajectòria vital de l'arquebisbe i les seves virtuts. De la nova documentació apareguda, sembla que se'n pot desprendre que la intenció inicial, en referència al primer projecte d'encarregar el sepulcre a Gènova, era fer-hi gravar l'epitafi que havia redactat el P. Andreas Schottus (1552–1629), el mateix que va escriure l'oració fúnebre de l'arquebisbe el 1586. Però finalment, en el projecte definitiu, es va incloure el text de l'altre epitafi, redactat per Pere Joan Nunyes.

Pel que fa al treball de metall, la nova documentació indica que els sis plafons de coure daurat amb escenes de la Passió de les portes del sagrari, obra de Gaspar de Lira, s'havien de fer a una farga de Barcelona, i que no s'havien de fondre, sinó de repusar a martell (figs. 15-16). El sagrari havia de tenir, a l'interior, un petit tabernacle amb les portes d'aram, amb els seus corresponents pany i forrellat. En el seu interior, es guardaria un petit cofre d'argent on es poguessin guardar les formes, de tal manera que els canonges no haurien d'entrar a la Catedral si s'havia de portar el viàtic de nit a algun malalt. S'ha de tenir en compte que en aquells temps tota l'atenció parroquial de la ciutat estava situada a la Catedral. El cofre s'hauria conservat fins al 1811, quan hauria estat sostret per les tropes napoleòniques, que van buidar el sagrari i van llençar les sagrades formes pel terra.

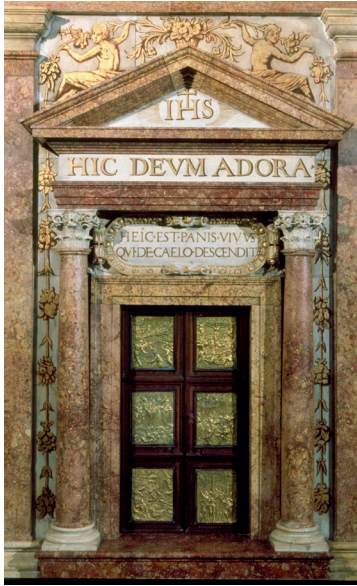

Figura 15. Sagrari. Arxiu d'imatges del Museu Diocesà de Tarragona.

Figura 16. Crucifixió. Plafó de les portes del sagrari. Arxiu d'imatges del Museu Diocesà de Tarragona.

Sabem també que s'havien de fer quatre candelers amb el peu triangular, de coure i argentats, destinats a l'altar major de la capella, semblants als que Jaume Amigó havia regalat al seu amic el canonge Rafael Joan Gili, i que aquest tenia a casa seva. També una creu de coure, daurada, i dos brandons de coure amb el peu triangular on poguessin desar les candeles les dones devotes. Tot ho va fer Gaspar de Lira el 1592.

Des de l'inici, els marmessors tenien clar que els balustres de la barana del presbiteri havien de ser de llautó, amb un passamans de llisós, la pedra marbre grisosa pròpia de Tarragona. Van indicar les mesures exactes de cadascun dels elements. L'autor dels balustres va ser el fonedor Felip Voltes.

Altres informacions aportades per la nova documentació permeten saber que el presbiteri inicialment era considerat massa estret i que es va haver d'avançar quatre pams cap a la nau abans de col·locar-hi la barana.

Així mateix sabem que el paviment de la capella, de llisós, es va iniciar al presbiteri i als altars laterals, i que la nau va ser la darrera a pavimentar-se.

És evident que aquestes noves troballes aporten unes dades molt interessants que ajuden a completar la informació de la capella i de les obres que s'hi conserven —també les que s'han perdut—, i augmenten el coneixement sobre els arquitectes i artistes que hi van treballar.

L'ARQUITECTURA DE LA CAPELLA DEL SANTÍSSIM DE LA CATEDRAL, PARADIGMA DEL RENAIXEMENT CATALÀ¹

Josep Llop Tous
*Tarragona*²

El concili contrareformista de Trento (1545-1563) va significar la modernització de totes les estructures de l'Església catòlica. Convé no perdre-ho de vista per estar ben situats en el temps. Tot el que s'exposarà a partir d'ara serà posterior al final del concili de Trento (1563) i tindrà a veure amb l'esperit que se'n despregués.

Parlarem d'arquitectura, que és una de les belles arts. Però de l'essència de l'arquitectura, de la concepció, de l'espai, de l'estructura i l'execució de l'objecte arquitectònic, més que no pas d'aquelles altres arts, com l'escultura, la pintura o bé l'orfebreria, que són a l'epidermis de l'arquitectura, que formen part del contingut més que del continent. Estic lluny de donar més importància a una art que a una altra, ja que totes formen una única realitat. Només anuncio que jo parlaré d'arquitectura, perquè dels altres aspectes de la mateixa realitat ja n'han parlat o en parlaran en altres dies. Parlaré del conjunt més que de les parts o dels elements que el componen: de l'edifici i no de la porta, per exemple. I parlaré d'arquitectura en qualitat de document, un document no escrit, mut, però document al cap i a la fi. Mut vol dir que no parla, però no vol dir que no s'expressi d'altres maneres diferents. Algunes vegades, si s'està molt atent, es pot captar el seu llenyatge, que no és oral.

Ho faré des de la meva condició d'arquitecte, que és una professió que té molt d'humanista, en el sentit que l'humanista pretén el coneixement

¹ Esquema de la conferència pronunciada en data 1 de juny de 2017 a la capella del Santíssim de la Catedral de Tarragona.

² Arquitecte i historiador.

ment i la comprensió de la totalitat, amb llibertat de pensament davant de dogmatismes medievals. Aquest és el sentit de l'arquitectura que beu directament del context renaixentista, quan l'arquitectura esdevé alguna cosa més que construcció. I és des d'aquesta meva condició que vindico el paper fonamental que tenim els arquitectes —humanistes— en el camp de la catalogació, la protecció i la intervenció en el patrimoni, no pas en exclusiva naturalment. Convé remarcar-ho, perquè, de tant que ho proclamen professionals d'altres especialitats, acaba semblant que siguin ells els únics guardians de les essències patrimonials.

Si algú vol aprofundir en l'arquitectura del Renaixement a les nostres comarques, ha de saber que pot consultar la ja clàssica obra de Marià Carbonell i Buades (Carbonell Buades, 1986; 1995: 7-89; 2008: 97-148). Però també recomano els treballs de Joaquim Garriga i de Josep Marià Rovira. I, molt especialment, perquè m'agrada de seguir-la, aconsello l'excel·lent i imprescindible obra de Magdalena Maria i Serrano (Marià Serrano, 2002).

A més, he dut a terme altres treballs menors de les esglésies de Linyola, Vila-seca (publicat), Riudoms, Alcover i la Selva, i dels mestres constructors de Sant Joan de Valls Bartomeu Roig, pare i fill. És sobre aquests treballs que ara vull aprofitar per remarcar-ne tres coses que em semblen importants. Només les enunciaré:

Primera. S'hauria d'anar bandejant l'expressió «escola del Camp». En tot cas, només era una escola amb un únic mestre i un únic alumne.

Segona. Fora del mestre i de l'alumne anteriors, al Camp de Tarragona, l'arquitectura renaixentista era gairebé *illo loco deserto et eremo*.

Tercera. A la nostra terra, l'arquitectura renaixentista va ser imposada al poble. Per això va tenir un recorregut molt curt. Els elements renaixentistes, en canvi, van tenir molt d'èxit.

Condicionants de l'encàrrec del projecte

L'actual capella del Santíssim formava part, amb la sala I del Museu, de l'antic refetor dels canonges de la Catedral, cobert amb volta de canó apuntada. Els canonges vivien en comunitat segons la regla de Sant Agustí, però la canònica va ser secularitzada a Tarragona l'any 1530, abans de la secularització general del 1592. Aleshores es va abandonar la vida comunitària i el refetor va quedar en desús. Però potser no del tot, perquè se sap que hi havia una capella que estava adscrita a la confraria del nom de Jesús,

fundada el 24 de març de 1580 (Joaquim Garriga en relació amb Rafael Joan Gili).

L'encàrrec de convertir una part del refetor romànic en capella del Santíssim és de finals de 1580, pocs mesos després que s'hi instal·lés la confraria, i és de l'arquebisbe Antonio Agustín (1576-1586), que va dipositar la seva confiança en la perícia i els coneixements del rector de Tivissa Jaume Amigó a fi que tracés i dirigís les obres del recinte on volia ser enterrat.

Quina experiència pràctica tenia Amigó per merèixer tanta confiança de l'arquebisbe? Molt escassa, que se sàpiga, i tota executada a la Catedral, però això ja devia ser suficient. En faig un resum:

- 1561-1562. El capítol (Rafael Joan Gili) encarregava a Amigó l'adaptació de l'orgue. Va ser pintat després per Pietro Paolo de Montalbergo.
- 1571. S'atribueix a Amigó el sepulcre de Cervantes, entre les capelles de les Verges (actual baptisteri) i de Sant Miquel.
- El mateix any 1580. El canonge Lluís Gabriel Robuster i Nebot finançava una actuació a la capella de Sant Francesc, on volia ser enterrat, amb traça de J. Amigó. Aquesta capella es coneix també com a capella dels Nebot.

És possible que tracés la primitiva església dels jesuïtes, i potser també el seu convent. Avui ja no queda res de tot plegat, excepte la cripta de l'església, ara inaccessible, l'estudi de la qual podria oferir molta llum sobre el tema.

Personalitat de l'arquebisbe Agustín

La figura d'Antonio Agustín és prou coneguda, i encara ho serà més després d'aquest cicle, encara que jo no m'hi refereixi expressament. Serà millor que deixi de banda una altra glossa de l'arquebisbe i que em centri en una de les conseqüències de la seva personalitat. Concretament, en el context cultural que va ajudar a crear el seu entorn, atès que possibilitaria, entre d'altres coses, l'execució d'obres d'arquitectura diferents de les que es feien tradicionalment, que eren les que seguien models medievals gòtics.

Aquest context cultural es va construir sobre la base de (1) la seva formació, la seva autoritat i el seu criteri intel·lectual, imprescindibles per entendre aquest particular context de suport, encoratjament i com-

prensió cap a una aposta cultural, artística i arquitectònica vinculada de manera molt ferma als repertoris classicistes, que vol dir moderns. Sense la benedicció, i en ocasions l'amenaça i la imposició d'unes determinades formes per part d'Agustín, no es pot entendre com es van poder executar tot un seguit d'obres tan diferents de la resta de la producció arquitectònica del Principat. (2) La continuació de l'obra d'arquebisbes anteriors, sobretot del cardenal Cervantes, a qui va succeir. Cervantes va iniciar el 1572 les obres de la Universitat i el Seminari (el primer després de Trento) i Agustín va obrir-ne el primer curs el 1577; Cervantes també havia portat els jesuïtes el 1575. I continuant el programa de grans equipaments necessaris, Agustín va iniciar el 1580 l'obra del nou Hospital de Sant Pau i Santa Tecla, amb l'obra de la qual es completava l'ocupació de la façana meridional del que després seria la Rambla Vella. (3) Sobre la base d'una estructura eclesiàstica que tenia interessos focalitzats en l'art i l'arquitectura del classicisme (que vol dir del Renaixement). Una estructura que estimula i corrobora els intents d'experimentació de formes diferents a les medievals, vinculades a una nova cultura, de la qual formen part un conjunt de personatges excepcionals, dotats d'una cultura i una sensibilitat envers els nous repertoris que resulta sorprenent a la vista del panorama artístic català. Tots aquests personatges disposen d'una formació privilegiada i un alt nivell cultural que tenen poc a veure, intel·lectualment, amb la modesta cultura i el sistema artesà d'aprenentatge dels mestres de cases catalans de l'època. La seva educació, els seus coneixements i els seus interessos els situen en una posició avantatjosa i els permeten gaudir d'una visió i d'una perspectiva del món artístic i arquitectònic molt diferent.

La presència i el concurs de canonges i dignitats de la Catedral amb autoritat i jerarquia, i també d'altres personalitats com ara Lluís Pons d'Icart, per esmentar-ne només un que era tarragoní, o l'impressor Felip Mei, van contribuir al sorgiment, en l'entorn de l'arquebisbe, d'un cenacle d'intel·lectuals que va propiciar l'entrada definitiva de Tarragona en l'època moderna.

Personalitat del tracista Jaume Amigó

Amigó era una de les personalitats anteriors. Nascut a Ulldemolins (bisbat de Tarragona), va ser rector de Tivissa (bisbat de Tortosa), totes dues poblacions del comtat de Prades, el titular del qual era el duc de Cardona. A més, va viajar a Roma en diverses ocasions i va poder entrar en contacte directe amb la moderna arquitectura que predicaven i practicaven els arquitectes italians, la qual s'estengué ràpidament per tot Europa. Els arquebisbes, els canonges i el capítol tarragoní el tenien per un tracista molt expert i entès en arquitectura, i li encarregaren una gran quantitat d'obres significatives. Amb un excel·lent bagatge intel·lectual, s'erigí en el personatge que, transcendent les idees, fou capaç de dibuixar-les i de fer-les construir. Fou l'autèntic impulsor de la modernització artística del Principat, una figura sense la qual potser no hauria estat possible l'obra del mestre de cases Pere Blai, l'altre gran artífex del Renaixement tarragoní i català.

Amigó és un intel·lectual que es troba fora del rígid sistema gremial dels professionals de la construcció catalans, que coneix perfectament la política tridentina i els mecanismes de la seva difusió i que, a més, gaudeix de l'amistat i la protecció d'uns eclesiàstics interessats en la cultura de l'antiguitat romana.

L'afició humanista i els coneixements artístics i arquitectònics d'Amigó, adquirits i enriquits fonamentalment durant les seves diverses estades a Roma, junt amb la bona sintonia i els vincles que en aquesta ciutat estableix amb les principals famílies de canonges catalans, són els motius essencials que porten el rector de Tivissa a guanyar-se la confiança del capítol catedralici tarragoní, i també dels seus arquebisbes.

Abans s'ha vist la producció coneguda d'Amigó anterior a l'encàrrec de la capella del Santíssim: un orgue, un sepulcre i una actuació en una capella petita (Sant Francesc). Cap d'aquestes tres obres és pròpiament arquitectònica. Les tres es refereixen a objectes, no pas a la creació d'espais. Si s'exceptua la possible traça del conjunt conventual dels jesuïtes, l'encàrrec d'actuar en l'antic refetor seria el primer en el qual Amigó podria desplegar els coneixements adquirits en el tractament arquitectònic de volums.

Característiques arquitectòniques i constructives de l'obra

La capella del Santíssim és la primera obra d'arquitectura religiosa conservada del Renaixement català. El Renaixement és modernitat perquè supera la tradició del gòtic, però també és un retorn al classicisme romà, el qual valora, cosa que sembla una paradoxa. Es fixa en models aplicats a Roma i en els llibres i tractats que es refereixen a l'antiguitat clàssica.

Aquesta és una capella resolta en la seva totalitat, per primera vegada a Catalunya, amb elements clàssics. Per tal d'aconseguir-ho, el tracista va escometre amb molta valentia dues operacions que podien comprometre seriosament l'estabilitat estructural de l'obra preexistent, que calia conservar.

Primer va buidar parcialment les gruixudes parets laterals per poder fer els altars laterals, que s'obren a la nau mitjançant obertures acabades amb arcs de mig punt que es perllonguen cap a l'interior dels altars com si es tractessin de voltes de canó.

Després també va fer una gran perforació circular a la volta apuntada de la nau a fi de construir, per primera vegada a Catalunya en aquesta posició, una cúpula hemisfèrica sobre un tambor.

Però es podria dir que, a banda d'això, Amigó no va crear de nou l'espai, el volum, l'estructura de la capella, sinó que es va limitar a una intervenció interior. No obstant això, l'espai interior el va transformar completament i li va donar un sentit diferent. Per tant, va ser una autèntica intervenció arquitectònica.

També s'ha d'esmentar que, en la composició de la capçalera, es va utilitzar pedra de jaspi de Tortosa. D'altra banda, el sepulcre del fundador, Antonio Agustín, tallat en alabastre de Sarral per Isaac Vermey el 1592, va ser un disseny de Pere Blai, que va intervenir en les obres de la capella des dels seus inicis, el 1582. La direcció, però, va ser assumida aleshores per Bernat Cassany, mestre major de la Catedral, que morí el 1583. A partir d'aquí (1584), Blai es va fer càrrec de la direcció, en ser nomenat nou mestre major, fins que l'obra es va acabar el 1592.

Novetats en relació amb el nou llenguatge arquitectònic

No desgranaré ara els antecedents cultes (models) en l'arquitectura italiana, ni els possibles antecedents de la cort de Castella (El Escorial, etc.). Tampoc no especularé sobre l'originalitat o no de les solucions, en tot cas són originals de Catalunya.

En els diversos treballs a la Catedral de Tarragona, Amigó havia demostrat la seva afició per la nova arquitectura i la seva habilitat en el moment de resoldre problemes constructius amb un llenguatge diferent al que empraven la major part dels mestres de cases catalans.

Al Santíssim s'hi apliquen solucions resoltes íntegrament amb una gramàtica classicista. Tot allò que es fa de nou respon a aquesta nova gramàtica. Aquí no hi ha solucions epidèrmiques, de maquillatge, superficials, tan habituals quan no és Amigó (o Blai) qui va al capdavant. Tot seguit les repassarem breument.

La capçalera. En la majoria de temples catalans de finals del cinc-cents es continua la reproducció de l'absis poligonal gòtic amb contraforts a l'exterior. Aquí l'absis és rectangular. Es podria pensar que és una solució lògica, atès que es pretenia dividir un espai rectangular. En canvi, les veïnes capelles de Sant Joan i Sant Fructuós, de Blai, tenen un presbiteri de planta semicircular. Amigó tenia una fixació pels absis rectangulars, que va utilitzar sempre: fins i tot es lamentava que no ho fos el de Sant Joan de Valls durant una visura que hi va fer mentre es construïa.

Per més que aquí no hi hagi una clara separació entre la nau i el presbiteri, en el tractament de la paret de la capçalera s'assaja la peculiar separació entre nau i presbiteri que, després, el mateix Amigó projectarà a la Selva i que constituirà un element diferenciador amb altres temples. A la Selva, l'amplada menor de l'absis en relació amb la nau impedeix la continuïtat entre aquestes dues entitats. L'encarregat de resoldre aquesta diferent dimensió és un gran arc de triomf que actua de filtre entre les dues parts. Un arc de mig punt que Amigó aplicarà més endavant a Ulldemolins i que també Blai utilitzarà després a Santa Maria d'Igualada.

Un òcul cec, una circumferència, com a element d'unió entre la volta apuntada preexistent i l'anterior arc triomfal, que és tangent a tots dos. Una tangència que també es repeteix després a la Selva. Tal com s'ha dit abans, al Santíssim no hi ha una separació entre la nau i el presbiteri, però el tractament «escultòric» de la paret del fons es resol amb un arc de triomf sobre el qual es troba una circumferència que l'uneix amb la volta de canó apuntada de la cobertura. La circumferència tangent es repeteix, ara per partida doble, entre la volta de la coberta i la cornisa de la qual neix el tambor de la cúpula.

El tambor de la cúpula del Santíssim es resol amb recursos gramaticalment idèntics als de la Selva. Però, a la Selva, l'exterior manifesta la mateixa geometria circular que l'interior. En canvi, a la capella del Santíssim,

s'adquireix voluntàriament una morfologia poligonal, l'aspecte de la qual s'acosta així al d'un cimbori medieval i, per tant, està més en consonància amb el conjunt de cobertes de la Catedral. Val la pena remarcar la puresa geomètrica de la cúpula, de planta completament circular, diferent de la de la Selva, on es va haver de partir d'una planta similar a l'el·lipsi.

Influència en construccions posteriors

D'entre les conservades, la capella del Santíssim va ser la primera construcció clarament renaixentista de la nostra terra. Com que totes les altres obres clarament renaixentistes són degudes als mateixos Amigó i Blai, junts o separats, aleshores, més que parlar d'una influència, caldrà convenir que la capella va ser el primer pas de la seva trajectòria. Una trajectòria molt curta, ara ho veurem.

L'obra més emblemàtica va ser l'església de Sant Andreu de la Selva del Camp, la traça de la qual es va imposar en una reunió el dia 1 de maig de 1582, contra el parer dels jurats, que s'emmirallaven en Valls, amb presència del selvatà Rafael Joan Gili, ardiaca de Vila-seca; de Pere Aguiló, prior d'Escala Dei, també selvatà, i d'Amigó i de Blai. Va ser una conxorxa perfectament orquestrada pels clergues, sota el paraigua de l'arquebisbe. El 1583, Amigó feia les traces de Sant Jaume i de Santa Magdalena d'Ulldemolins, el seu poble nadiu, on la seva família ocupava càrrecs de confiança del comtat de Prades. Dos exemplars més de l'arquitectura renaixentista.

El 31 de maig de 1586 moria Antonio Agustín. El mateix any moria Rafael Joan Gili, ardiaca de Vila-seca, de la màxima confiança de l'arquebisbe. Feia dos anys que Pere Aguiló havia estat substituït del seu prestigiós càrrec de prior d'Escala Dei (moriria el 1598). Amigó era un dels que quedaven de la reunió de la Selva, però ja era molt gran i, malgrat la seva influència, no tenia suficient jerarquia per imposar les seves tesis. Tanmateix, Pere Blai encara en tenia menys, tot i el seu prestigi i ser des de 1584 el mestre major de la Catedral. Pel que fa al nou arquebisbe, Joan Terés, era de similar categoria intel·lectual que el seu predecessor, però, per les raons que fossin, no estava tan disposat com ell a forçar determinades voluntats. L'estructura d'eclesiàstics que havia propiciat la traça de la Selva havia quedat desmantellada per causes naturals i ja no tornaria a actuar.

Per tant, després de la mort d'Agustín (1586), es tancà un parèntesi d'elevada modernitat iniciat el 1580 amb la capella del Santíssim. Els co-

mitents, alliberats de pressions, continuaren fidels a la tradició del gòtic i el recuperaren en els seus temples. Va passar així a Linyola (1587); a Riudoms (1588), on tant Amigó com Blai van participar en la decisió sobre la traça però no van aconseguir imposar les seves tesis; a Vila-seca (1588), i a Alcover (1594).

Després de la mort d'Agustín (1586), Blai continuà rebent encàrrecs per fer obres a la Catedral. Així doncs, el 1589, projecta les capelles de Sant Cosme i Sant Damià; el 1589, ell mateix traça el sepulcre d'Agustín a la capella del Santíssim, i el 1592 Joan Terès encarrega a Blai les capelles de Sant Joan i Sant Fructuós (on hi ha el seu sepulcre). També en dirigeix les obres. El 1595, aproximadament, el capítol encarrega a Pere Blai l'obra en guix de la volta del trans-sagrari i les traces de Setmana Santa.

Fora de la Catedral, el 1596 Blai rebia l'encàrrec de les obres del palau de la Generalitat a Barcelona, i en els anys 1598-1599 feia dues altres traces. La primera, a Sant Jaume de Cornudella, una població del comtat de Prades on alguns membres de la família Amigó hi exercien d'oficials, cosa que pot explicar l'adopció del model renaixentista. La segona, a l'església i el claustre plenament renaixentista de Sant Agustí de la Selva del Camp, on el promotor de l'obra era l'orde dels frares agustins i, en el seu nom, el visitador general, d'ampli i reconegut bagatge cultural, Marc Antoni Camós i Requesens.

Ara bé, la meua tesi, defensada en diverses ocasions, és que l'any 1586, el de la mort d'Agustín, tal com he dit abans, es tancà un parèntesi d'elevada modernitat que havia estat obert només sis anys abans amb la capella del Santíssim i que havia tingut un punt culminant –i molt significatiu– amb la imposició de la traça de Sant Andreu de la Selva. Després de tancat aquest parèntesi, els comitents camptarragonins, alliberats d'antigues pressions, romangueren fidels a la tradició gòtica. Això continuava sent cert quan els comitents eren els particulars i les universitats dels pobles, com per exemple en els casos de les esglésies de Vila-seca, Riudoms i Alcover, però no pas quan es tractava de més altes institucions o bé de persones de cultura.

Antonio Agustín seria, doncs, l'autèntic catalitzador de l'arquitectura renaixentista a les comarques de Tarragona i a Catalunya, el paraigua que la va fer possible. Fa goig, i és un gran honor, que li reconeixem ara aquesta faceta de la seva biografia, encara poc considerada, justament a l'interior de la primera obra veritablement arquitectònica (i renaixentista) que va promoure i al costat de la seva sepultura.

LLUÍS PONS D'ICART I L'ARQUEOLOGIA DE TÀRRACO

Jaume Massó Carballido
*Institut Municipal Reus Cultura*¹

Els primers erudits renaixentistes que demostren un veritable interès per l'estudi de les restes arqueològiques de Tarragona són el canonge Joan Cessé (†1546) (Arco, 1921: 1-3, 5-8, 31-32, 51-53)² i, molt especialment, el lletrat Lluís Pons d'Icart (†1578) (Massó Carballido, 1985: 63-102, 2003: 27-41).

Resum biogràfic

Dissortadament, les dades que coneixem sobre la biografia de Lluís Pons són escasses i no permeten fer-ne una descripció tan completa i detallada com mereix. Certament que aquest personatge apareix representat en la curta sèrie de bustos de pedra que encapçalen la façana de l'actual palau municipal, però el seu retrat és només una interpretació convencional, deguda a la imaginació de l'escultor vuitcentista tarragoní Bernat Verderol (fig. 17).

Figura 17.

¹ Arqueòleg i historiador.

² El text havia estat publicat originalment, l'any 1915, en el *Boletín de la Real Academia de la Historia* (Madrid).

Una referència tan bàsica com la data o àdhuc l'any del seu naixement ens és encara desconeguda. El seu primer biògraf, Francesc Morera i Valls, es va limitar a assenyalar que Pons havia nascut a Tarragona, «segun fundados cálculos, por los años de 1518 á 1520» (Morera, 1865: 3-35). No sabem com va calcular Morera aquesta cronologia, però cap dels biògrafs posteriors no ha pogut concretar-la amb una millor aproximació. En tot cas, les dates són prou versemblants, tot tenint en compte que els pares del nostre personatge van contraure matrimoni l'any 1516 i que ambdós progenitors van assistir tres anys després al matrimoni de Cristòfol d'Icart i de Vilaregut (germà de la mare de Lluís Pons) amb Isabel Agustí i Albanell, un enllaç que molt probablement es va dur a terme a Catalunya, atès que el rei aleshores era a Barcelona i que el pare de la núvia era el vicecanceller d'Aragó i el nuvi, el batlle general de Catalunya (Duran, 1984: 14, Molas, 1990: 23).

El pare de Lluís va ser el cavaller Joan Pons, doctor en drets i antic magistrat del regne de Nàpols.³ Tal com explicaria el seu fill l'any 1571, Joan Pons havia servit el rei emperador Carles

en la mesma ciudad e Reyno en letras y en armas, de governador de las provincias del principato citra vasilicatan, de auditor de las dichas provincias, y de juez de la gran corte de la vicaria de Napoles, y en tiempo de la guerra y sitio de Musiur de Lautreque, y en otros cargos y officios importantes.⁴

Per la menció que fa del vescomte de Lautrec, Odet de Foix (1485-1528), mariscal de França l'any 1523, coneixem l'època aproximada en què Joan havia estat a Itàlia. Lautrec va intentar conquerir el regne de Nàpols per al rei francès Francesc I, però no va reeixir en el setge de la ciutat i va morir en la retirada de les seves tropes. És possible que Joan Pons fos nomenat cavaller arran d'aquella guerra, acabada l'1 de setembre de 1528.⁵ En aquella mateixa contesa va morir el virrei de Nàpols, Hug de Montcada i de Cardona, i sembla que el canvi administratiu que va comportar l'arribada del nou virrei va fer que Joan Pons tornés a Catalunya poc després, atès que l'any 1534 ja era a Tarragona, on exercia la tasca d'administrador de la baronessa de Vallmoll, Dionísia de Requesens i de Soler (Duran,

3 Molas (1990: 23) diu que Joan Pons era «conegut com Giovanni de Ponte».

4 Pons d'Icart, 1572: «epistola dedicatoria» a Felip II.

5 D'acord amb una informació d'Armand de Fluvià, Joan Pons ja era cavaller aquell mateix 1528.

1984: 10). Aquesta baronessa era germana d'Isabel de Requesens i cunyada de Gabriel Joan d'Icart, pares de Lluís d'Icart, el sogre del mateix Joan Pons. Pels volts de 1564, Joan Pons tenia, segons diu el seu fill, «passats vuitanta anys», per la qual cosa podem situar el seu naixement abans de 1484. La seva mort es produí probablement a la segona meitat de la dècada de 1560, car, en el llibre publicat l'any 1572, el seu fill diu que ja estava «en el cielo» (Pons d'Icart, 1572: XLII, f262). El cognom Pons era conegut a Tarragona almenys des del començament del segle xv, tal com demostra l'existència d'un «carrer de En Pons», l'any 1418, situat a l'anomenat Puig Sarrier i que correspondria a l'actual carrer del Vidre (Recasens Comes, 1967: 79-87). Tot i que coneixem diversos personatges tarragonins amb aquest cognom —com el jutge mossèn Pons, vicari general de l'arquebisbat l'any 1476, o el doctor en drets misser Benet Pons, que va formar part de la comissió ciutadana que va rebre el rei Carles i el príncep Felip l'any 1542—, una notícia encara no prou documentada assenyala que l'avi patern de Lluís Pons d'Icart era un mercader de Valls.⁶

La mare de Lluís Pons es deia Isabel i era filla de l'esmentat Lluís d'Icart i de Requesens i de na Constança de Vilaregut. Per herència, Lluís d'Icart era senyor de Torredembarra, títol que passaria al seu fill Cristòfol, de qui ja hem dit que va contraure matrimoni l'any 1519 amb Isabel Agustí, germana de qui va ser bisbe de Lleida i arquebisbe de Tarragona, Antoni Agustí i Albanell. Del seu avi matern, Lluís Pons només diu que havia servit «de Castellano del castillo nuevo de Napoles» (Pons d'Icart, 1572: epístola dedicatòria, Palau, 1986: 25-38)⁷, però n'hagués pogut referir molts altres càrrecs, com el d'ambaixador del virrei Ramon de Cardona prop de la duquessa de Milà i del Papa (els anys 1512 i 1513), el de governador de Brescia, a la Lombardia (el 1513), o el de batlle general del Principat de Catalunya (entre 1517 i 1519). El 1519, Lluís d'Icart rebé la dignitat de noble del Principat de Catalunya i fou designat novament castellà del Castel Nuovo de Nàpols; pocs anys després, el 1523, adquirí la part de la jurisdicció que la corona reial posseïa sobre la baronia de Torredembarra. Va morir a Nàpols el 13 de novembre de 1531, quan Lluís Pons tenia —com a molt— tretze anys, un fet que ens podria explicar per què aquest parla tan poc sobre les qualitats d'un avi tan distingit. De totes maneres, podem su-

⁶ Informació facilitada per Armand de Fluvià a E. Duran.

⁷ Lluís d'Icart va ser designat per primera vegada castellà del *Castel Nuovo* de Nàpols l'any 1517.

posar que va ser en honor de l'avi matern que li fou posat el nom de fonts Lluís al futur historiador de Tarragona i, a més, és evident que aquest se sentia orgullós de portar el noble cognom d'Icart, perquè sempre l'afegeix al de Pons en la seva signatura.

Lluís Pons, donzell o fill de cavaller,⁸ tenia uns quants parents —per la banda materna— que pertanyien a l'aristocràcia camptarragonina, als quals esmenta de vegades en els seus escrits, com el seu nebot Pere de Castellet i d'Oms, senyor d'Altafulla i procurador reial de la ciutat i del Camp de Tarragona, que era net de Pere de Castellet i d'Anna d'Icart, germana de la mare del nostre personatge, o els seus cosins germans Lluís d'Icart i Agustí, senyor de Torredembarra i batlle general de Catalunya, i Perot de Castellet, canonge de Tarragona i bisbe d'Urgell (Pons d'Icart, 1572: XLVII, f. 312v i 318v; Duran, 1984: 208).

El mateix Lluís Pons explica que tenia uns familiars establerts a Vilafranca del Penedès.⁹ Es tracta —segurament— del matrimoni format per Sebastià Pons, donzell, i Marina d'Icart i dels seus fills Galceran, Sebastià, Magdalena i Jerònima Pons d'Icart (aquestes dues últimes monges del monestir de Vallbona) (Güell, 1999: 31-32). Un altre parent, no tan pròxim, era Galceran de Barceló, senyor del castell amb terme dels Mangons o Mongons, de qui Lluís Pons diu que «era casado con una sobrina mía» (Pons d'Icart, 1572: XLVII, f. 320v). Desconeixem qui era aquesta neboda, però sabem que el tal Galceran va gaudir de la confiança del nostre personatge, atès que fou el «curador dels povills» de Lluís Pons quan aquests van quedar orfes de mare i pare (l'any 1578). Fou Galceran de Barceló qui retirà, el 27 de gener de 1579, el salari que Pons no havia pogut cobrar com a advocat del capítol de la Catedral, i un dels «tutores et curatores filiorum et honorum magnifici q[uondam] Ludovici Pons et de Icart iurium doctoris» que volien vendre, uns quants mesos després, «velle libros alias scripturas dicti Pons» a un tal Montserrat de la Boella (Salvat Bove, 1961: 464, Serra Vilaró, 1944: 129-130).

Que el lloc de naixença va ser Tarragona no ha estat mai posat en dubte, atès que el mateix Pons ho va deixar escrit a bastament, tot declarant sempre que n'era «natural». No és tan segura la localització exacta de la

8 En diferents escrits en llatí o en castellà, ell mateix s'autoanomena «domicellum» o «gentilhombre».

9 En el seu manuscrit sobre les inscripcions antigues de Tarragona que es conserva a la Biblioteca de Catalunya, ms. 1779, foli 181v.

seva casa natal, tot i que se suposa que fou la del seu pare. En una relació de cases que podien servir de «posades» per al seguici del rei Carles I i el príncep Felip quan aquests van visitar la ciutat el novembre de 1542, la que encapçala les del «carrer de myser Pons», és «la casa de myser Johan Pons».¹⁰ En un document coetani del notari Bernat Gendre, s'identifica aquest carrer amb el d'en Riudecols (denominació que s'ha mantingut fins avui): «in vico dicto de Riudecols sive de micer Pons» (Salvat Bové, 1959: 4, 1961: 517-519). Més endavant, l'any 1643, i d'acord amb un document que el cronista Salvat i Bové havia consultat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, el net de Lluís Pons, Fabrici, «mitjansant carta de redimyo y quitar ven y per títol de venda, arrendeix a Pere Arbonès, pagès de Tarragona present y als seus, tot aquell casal y forn que és dins los confins de sa casa en lo carrer dit de micer Pons» (Salvat Bové, 1961: 466).¹¹ En les poques referències escrites on parla de casa seva, Lluís Pons no especifica el nom del carrer, simplement perquè aleshores era molt fàcil de localitzar.¹²

Tot i que la casa pairal dels Pons fos al carrer d'en Riudecols, sabem que Lluís en va posseir almenys una altra, a l'altra banda del carrer Major. En un document redactat el setembre de 1561 pel notari Rafael Montserrat, es descriu una casa del carrer de la Nau que confrontava per la part posterior amb la casa del «magn. ludovici pons, y deycart iurios doctoris» i per una altra part amb el carrer d'en Vila-roma. D'acord amb aquestes referències, sembla que la propietat era al carrer de les Cuirateries, entre els carrers de la Destral i d'en Vila-roma.¹³ Pel mateix Lluís Pons sabem que va tenir altres possessions a fora de la ciutat, ja que ell mateix esmenta diverses inscripcions romanes que tenia en un «ort» (*sic*) situat extramurs de

10 Arxiu Històric de Tarragona, llibre d'actes del consolat de Tarragona, anys 1542-1543, foli 17 (misser Benet Pons, «en drets doctor», és citat al foli 18 v).

11 Salvat i Bové (1961; 466) transcriu parcialment una nota manuscrita d'un document corresponent a l'arxiu d'Hisenda de Tarragona, volum de 1643, foli 1 (3 de gener), que no he pogut comprovar.

12 Vegeu per exemple Pons d'Icart (1572) capítol XLII, foli 260v, on diu «que en tiempo passado delante mi casa y en la misma calle ha avido tres casas desta familia honrada de Perpiñanes» (de cognom Perpinyà).

13 La mateixa escriptura diu que la casa de Lluís Pons havia estat antigament d'un Icart i, per tant, podem suposar que havia rebut la casa per herència materna. La numeració actual d'aquesta part del carrer de les Cuirateries comprèn les cases números 13, 15, 17 i 19. Per la seva banda, Bertran, (1990: 12), diu que Lluís Pons d'Icart «parece ser, vivió en el nº 7 de la calle de «Cuiraterías»». Vegeu també Güell (1999: 43).

Tarragona i en una «torre» (o masia fortificada) del terme de la Pineda.¹⁴ En un manual notarial de 1556, hom esmenta «lo mas de misser Pons terme de la Pineda» (Amigó, 1978: 75, n. 394), que sens dubte podem identificar amb el mas malmès i abandonat que se situa actualment a migjorn del terme de la Canonja (Montaña, 1980: 24, Adserias, 1998: 76-78).

Gairebé ens és del tot desconeguda la infantesa i la primera juvenut de Lluís Pons. En una carta d'Estefania de Requesens a la seva mare Hipòlita Roís de Liori i de Montcada (comtessa de Palamós, casada el 1501 amb Lluís de Requesens, cunyat del besavi matern del nostre autor), datada el 14 de setembre de 1535 (quan el nostre personatge comptava entre quinze i disset anys), s'esmenta un jove «mossèn Pons» que pretenia introduir-se «a Palau» com a patge de Lluís de Requesens i de Zúñiga (que aleshores tenia uns vuit anys, però que en el futur succeïria el duc d'Alba com a governador dels Països Baixos) (Duran, 1984: 14-15, Guisado, 1987: 169). La manca de més documentació no ens permet confirmar si aquell jove Pons era el nostre personatge i si, en conseqüència, va arribar a anar a la cort o no. Tampoc no sabem on va fer els seus estudis. Lluís Pons es limita a dir-nos que «el Año de nuestra redemption mil y quinientos y quarenta y cinco [...] bolvi de mis estudios» (Pons d'Icart, 1572), és a dir, quan tenia entre vint-i-cinc i vint-i-set anys d'edat. En diferents escrits seus ens informa de la seva categoria universitària d'advocat, tot dient que era «en drets doctor» (o «Doctor en derechos»), és a dir, en dret civil i en dret canònic, per la qual cosa gaudia i utilitzava a bastament el tractament de misser (o «micer»). Els seus biògrafs no es posen d'acord en quina universitat va obtenir aquests títols. El lleidatà Josep Pleyan de Porta, en les pàgines preliminars de la segona edició del *Libro de las grandezas*, va deduir «del hecho de imprimirse en Lérida la obra de Don Luis, que haría sus estudios en aquella Universidad, muy famosa entonces por los célebres catedráticos que en ella enseñaban y por los ilustres varones que salían de la misma, y que fueron y son ornamento de Cataluña» (Pleyan, 1883). Per contra, el tarragoní Alfred Opisso opinava –sense donar-ne tampoc proves– que havia estudiat la carrera de dret a Nàpols i Roma (Opisso, 1925: 6). A favor de la Universitat o Estudi General de Lleida hi ha, evidentment, la raó de la proximitat geogràfica amb Tarragona i el fet que el pare de Lluís Pons era a Catalunya –com hem vist abans– almenys des de 1534. Pel que fa a

14 Manuscrit de Wolfenbüttel (vegeu més endavant), folis 84 i 81v (respectivament).

uns estudis a Nàpols i Roma, on hagués tingut més facilitats per accedir a la cultura clàssica, hi fan costat les continuades relacions familiars amb Itàlia i la seva mateixa relació amb personatges com Alessandro Bataglia, procedent «de la Cita di Mantua», qui li escriu dos sonets en italià per a l'edició del seu *Llibre de les grandeses*, un dels quals dedicat al nostre autor (Pons d'Icart, 1572).

El doctor Lluís Pons ocupà diferents càrrecs en la seva ciutat nadiua, entre els quals el de «jutge general de les apelacions de la Ciutat y Camp de Tarragona»¹⁵ i —com ja hem dit— el d'advocat del capítol de canonges de la Catedral. A més, va exercir la jurisprudència de manera particular, d'acord amb els esments que ell mateix fa a «los negocios de mis clientulos y judicaturas» i a «algunos clientulos míos» (Pons d'Icart, 1572). Per altres documents, sabem que Lluís Pons fou oficialment nomenat assessor del veguer reial, si més no els anys 1547 i 1553.¹⁶

Quant a la seva vida familiar, sabem que va contraure matrimoni amb Lucrècia, filla del cavaller Joan de Vallbona i de Riglós i d'Isabel de Mediona. El sogre del nostre autor era fill del també cavaller Joan de Vallbona i d'Àngela de Riglós i d'Urrea, filla en segones noces de Joan de Riglós i d'una descendent d'una famosa nissaga aragonesa (prou coneguda a Tarragona per mitjà de l'arquebisbe Pere d'Urrea, mort el 1489). Una germana de Lucrècia, Estefania de Vallbona, estava casada amb Antoni Carbonell, conseller general del rei; un germà, Gaspar Fabrici de Vallbona, fou canonge de Lleida, catedràtic de Dret de l'Estudi General de la mateixa ciutat (on potser va conèixer Lluís Pons) i procurador a Roma del monestir de Vallbona. Val a dir que en aquest monestir cistercenc femení del Baix Urgell hi van professar moltes familiars directes, o parents, més o menys pròximes de Lluís Pons, entre les quals podem esmentar tres cunyades (Àngela, Llúcia i Victòria), una filla (Àngela), una neboda (Caterina) i —segurament— dues germanes (Magdalena i Jerònima) (Piquer, 1978).¹⁷

15 Segons la reposició que hom va fer del seu nom i càrrecs (que havien estat ratllats) en la còpia manuscrita del seu «Catalogo dels Archebisbes» (vegeu més avall); (Sánchez Real, 1954: 45 + làmina entre les p. 42 i 43).

16 Vegeu Companys i Piqué 1999: 46 (doc núm. 103), 114 (doc. núm. 375).

17 En la llosa sepulcral de Jerònima Pons d'Icart († 1603), elegida abadessa de Vallbona l'any 1601, hi podem veure el seu escut, quarterejat en creu: en el quarter de preferència hi ha la representació del cognom Icart (tres cards verticals); en el segon, potser el de Siscar (dos cards amb tres branques); en el tercer, el de Pons (un pont de dues arcades), i en el quart, el de Vilafranca (sis rodelles senceres i dues meitats).

En les seves obres, Lluís Pons esmenta diverses vegades el seu sogre mossèn Joan de Vallbona, especialment com a posseïdor d'antiguitats i propietari de finques on hi havia restes arqueològiques. També havia estat a Itàlia, precisament «en el Castillo nuevo de Nápoles, en tiempo de mi aguelo don Luys Ycart Castellano del dicho castillo», amb tot el que això suposa de coneixença i proximitat entre les dues famílies. De fet, Pons inclou en el seu *Llibre de les grandeses* un sonet en italià del seu sogre, «gentil hombre de la misma ciudad», en què aquest posa el gendre pels núvols i que comença dient «Egregio Doctor, supremo senza eguale / i eloquenza, spiritu in ogni arte / Poncio Ycardo, che de Apollo et Marte / sei sopra ognaltro herede universale» (Pons d'Icart, 1572: XLII, f 264). La Dra. Eulàlia Duran ha apuntat la possibilitat que fos Joan de Vallbona un dels incitadors de Lluís Pons en els seus estudis sobre la ciutat i creu significatiu de la seva mentalitat renaixentista que bategés la seva filla amb el nom de Lucrecia, la famosa heroïna que va preferir –l'any 510 aC– la mort abans que la deshonra a mans de Tarquini el Superb, el darrer rei de Roma (Duran, 1984: 16).¹⁸

Del matrimoni Pons-Vallbona van néixer, almenys, una filla (la ja esmentada Àngela, monja de Vallbona) i cinc fills barons.¹⁹ L'hereu va ser finalment Joaquim (†1624), casat amb Jerònima de Castellví i de Montserrat, senyora per herència del lloc de Masricart, amb qui va tenir cinc fills: Albert, Valeri, Fabrici, Leocàdia i Lucrecia. Gràcies a un document notarial de 1590, redactat a instàncies de Joaquim Pons, «domicellus Tarracone»,²⁰ coneixem el nom d'un dels seus germans barons, Lluís, aleshores ja traspassat, a més d'algunes de les incidències testamentàries de la família.²¹ El seu fill Fabrici Pons de Castellví (1604-1672), cavaller de l'orde de Santiago, fou oïdor de la Reial Audiència de Barcelona i va formar part del Consell

18 Val a dir que una neta de Lluís Pons també va portar el nom de Lucrecia.

19 El mateix Pons, en la part del seu manuscrit sobre les inscripcions antigues de Tarragona que es conserva a la Biblioteca de Catalunya (ms. 1779), foli 181 v, esmenta «in dom. mea inqua ex Lucretia Pontia a Vallbona uxore mea quinque extant filii masculi».

20 Fa saber que Joaquim Pons es va inscriure solemnement en el *Llibre Vert* de la noblesa del Principat.

21 Arxiu Històric de Tarragona, llibre de protocols del notari tarragoní Bernat Gendre, anys 1590-1594, folis 21v – 22v. Val a dir que tant Joaquim com el seu germà Lluís hi figuren amb el cognom *Pons de Icart*.

de Sa Majestat, a més d'heretar el senyoriu de Masricart i de contraure matrimoni amb Jerònima Çacosta de Castellvell (Güell, 1999: 29-44).

Lluís Pons i la seva esposa van morir amb pocs mesos de diferència. La primera fou Lucrècia, qui va rebre els darrers sagraments el dia 23 de gener de 1578 i fou enterrada el 6 de febrer següent. La mort de la seva muller degué afectar profundament el nostre autor, ja que, si bé unes quantes setmanes després encara ens consta la seva activitat en diversos documents oficials, quan feia exactament sis mesos de l'extremunció de Lucrècia, ell mateix va passar per idèntic tràngol. D'acord amb les dades contingudes en el *Llibre del Tauler*, de l'Arxiu de la Catedral, sabem que el 23 de juny, «després de dinar», van extremunciar «al Sor. micer Pons de Icart» i que «a 24 de dit an soterrat lo Sr. Mis. Luis Pons de Hicart demati». A l'enterrament hi van assistir vint eclesiàstics i hi van ser portades tres creus: la dels parroquials, la dels notaris i la dels sastres; a més, es va fer una missa a l'altar de Sant Miquel, a la Catedral (Salvat Bové, 1961: 65). Els dos cossos van ser enterrats al convent dels dominics o predicadors, situat extramurs de la ciutat, però molt a prop de les muralles i davant del portal del Roser (a la zona ocupada actualment pel Camp de Mart). Aquest convent, destruït arran de la Guerra dels Segadors, tenia tres capelles, dedicades a la Mare de Déu del Roser (que va donar nom al portal suara esmentat), a sant Blai i a sant Pere Màrtir, en la qual hi havia la cripta familiar dels Icart, bastida l'any 1459 per disposició del cavaller Joan d'Icart, i on, segurament, van ser dipositats Lluís i Lucrècia.

Entre els materials d'època moderna que, al llarg del segle XIX, van anar a parar al Museu Arqueològic de Tarragona (quan aquest era als baixos de l'actual palau municipal), hi figurava «un escudo de armas, bastante mutilado». Bonaventura Hernández i Sanahuja el va considerar «perteneciente, á lo que se cree, al célebre historiador Tarraconés [sic] Misser Luis Pons de Icart, que murió á los 13 de Julio de 1587 [sic]. Este escudo adornaba su sepulcro, erigido en la capilla de Santa Catalina, una de las laterales de la derecha de la Iglesia de PP. Dominicos, hoy Museo Arqueológico, ocupando dicho sepulcro el mismo lugar [sic] en donde hoy se halla el expresado escudo».²² D'acord amb la descripció del successor d'Hernández en la direcció del Museu Arqueològic, Àngel del Arco, la peça en qüestió era un «escudo de armas en mármol blanco, mutilado. Está partido en pal: izquierda,

22 Nota manuscrita, hològrafa d'Hernández, afegida en el foli 105 v (armari XIII, núm. 5) del catàleg manuscrit de 1879 conservat a l'arxiu del MNAT.

un cardo floreado, que es de Ycart; derecha, un puente de tres arcos, que es de Pons» (Arco, 1894).²³ Tot i que el convent de Sant Domènec al qual feia referència Hernández, situat a la plaça de la Font, va ser ocupat pels dominics molts anys després que abandonessin el que hem esmentat més enllà del portal del Roser, no és del tot impossible que l'escut hagués pogut ser traslladat a la nova capella de santa Caterina. De tota manera, la peça encara no ha estat localitzada entre els fons actuals del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.

Les seves obres principals

LIBRO DELAS GRAN
dezas y cosas memorables de
la ciudad de Tarragona.

Hecho por Micer Luy Pons de Ycart genil hombre y
Dñor en derecho, natural dela misma ciudad.

Impreso en Lerida por Juan de Villanueva y Pedro
de Robles. Año. 1573.

Figura 18.

Lluís Pons d'Icart és conegut, sobretot, com a autor del *Libro de las grandezas y cosas memorables de la ciudad de Tarragona*, l'únic que ell va poder veure imprès i que ha esdevingut una de les fites historiogràfiques indiscutibles i d'obligada referència, encara avui, en la investigació antiquària i arqueològica de la ciutat (fig. 18).²⁴

Aquest llibre va ser publicat per primera vegada a Lleida l'any 1572 en la seva versió en castellà, la qual ha estat la base de les reedicions posteriors.²⁵ El 1984, finalment, va veure la llum la versió catalana original d'aquesta obra (Duran, 1984), molt més de-

23 Les dimensions de la peça, dipositada per la Societat Arqueològica Tarraconense, eren «0,20 m de alto por 0,30 m de ancho». Compareu la disposició i el contingut dels quaters d'aquest escut amb el de la llosa sepulcral de la seva possible cosina Jerònima (vegeu la nostra nota 35).

24 De fet, el llibre de Pons va mantenir la seva vigència gairebé durant dos-cents anys, fins a la publicació del volum sobre les «Antigüedades tarraconenses» de la *España Sagrada* de Flórez (1769). A més de les edicions de 1572 i 1883, ja esmentades en notes anteriors, el 1981 aparegué una nova edició, amb transcripció a cura de José Sánchez Real (Tarragona: Llibreria Guardias).

25 Com ja he dit, la versió castellana del *Libro de las grandezas* va ser impresa posteriorment a Lleida l'any 1883 i a Tarragona el 1981. En cap d'aquestes dues reedicions no ha estat tinguda en compte la fe d'errates que –amb una portada nova i la llicència editorial– Pons va fer afegir al seu llibre l'any 1573.

tallada —onomàsticament i topogràfica— en alguns dels seus capítols i que presenta, sobretot, una excel·lent descripció de l'estat dels monuments romans en aquella època, una descripció escrita que és admirablement complementada pels magnífics dibuixos coetanis (1563) del pintor flamenc Antoon van den Wijngaerde.²⁶ Com a fet excepcional, han arribat fins als nostres dies el manuscrit original en català i el de la versió castellana que serví per a l'edició del llibre, a més d'altres notes, apunts i esborranys de la mà de Lluís Pons.²⁷

En la dedicatòria del seu llibre al rei Felip II, Pons explica com es va anar formant la seva afició humanística, a través de la lectura i del seu interès per la història antiga de Tarragona: «[Me] propuse el Año de nuestra redemption mil y quinientos y quarenta y cinco que bolvi de mis estudios en esta antiquissima ciudad de Tarragona tomar por recreacion y paseo como de hecho tome las horas desocupadas [...] de leer y passar todas las historias que a mi noticia han venido y he podido aver, principalmente las de los Romanos pues las leyes están llenas dellas y de sus antiguedades, y assi como a cosa mas conjuncta, y cassi necessaria a mi profession he leido muchas dellas, y leyendolas la affecion de la naturaleza mia me movio a notar, especialmente todo lo que hallava en loor y excellencia de la dicha ciudad, dulcissima patria mia, escriviendolo todo en un quaderno de papel para poder mejor encomendarlo a la memoria y dar alguna satisfaccion a diversas gentes que piden de las antiguedades de la dicha ciudad, cuya fama esta por todo el mundo estendida». En el pròleg adreçat al lector, li fa saber que havia redactat aquesta obra originalment en català, però que va decidir traduir-la perquè tingués més difusió a fora de Catalunya, «pues es razon que llegue el libro por todas las partes donde ha llegado la antigua fama de la ciudad, y le haga buen testigo y prueba bien. Viendo tambien yo que esto no se podia hazer sin mucho trabajo de los lectores que no estan versados en la dicha lengua Catalana, pues es cosa mas difficultosa al Italiano, al Aleman, al Vizcaino, al Frances, al Castellano y a los de otras naciones y lenguas, entender la Catalana, que al Catalan entender cualquier otra lengua y hablarla. Por estas causas me ha parecido traduzirle en Castellano (aunque yo en el este poco versado) no porque tenga yo por mejor lengua

26 Dibuixos reproduïts en el llibre de Kagan, 1986: 174-180. Vegeu també Galera i Monegal, 1998 i l'article de Kagan, 2003: 43-57.

27 Aquest conjunt documental va ser salvat d'anar a parar a un molí paperer, durant la Guerra Civil de 1936-1939, gràcies a la intervenció de l'artista i estudiós vallenc Pau Mercadé i Queralt (†1970). Els manuscrits es conserven actualment a l'Arxiu Històric de Valls.

esta que la Catalana, ni que otras: mas como sea natural del invitissimo rey Philipe señor nuestro, esta mas usada en todos reynos».

El seu amor a Tarragona, evident en tota la seva obra —farcida de cites erudites i bibliogràfiques—, es fa més palès en un sonet que dedicà a la seva pàtria petita (inclòs en les planes preliminars del seu llibre), en la part final del qual afirma: «Pero pues que mi pluma no es tan rara / y de tanto saber casi indigna, / mi musa en este caso desampara. / Remíte su scrivir a la ruyna, / quen parte quanta fuiste bien declara, / dexandote memoria de divina.» Com va aclarir ara fa seixanta anys mossèn Serra i Vilaró, aquest «quanta fuiste» és una clara transposició de la frase llatina ROMA QVANTA FVIT IPSA RVINA DOCET, un lema humanístic que el mateix Pons hauria pogut llegir —per exemple— en el frontispici d'un dels gravats de la famosa obra *Regole generali di architettura*, de l'arquitecte bolonyès Sebastià Serlio, publicada originalment a Itàlia l'any 1537 i de la qual es va publicar una primera traducció castellana l'any 1552. La comparació entre Roma i Tàrraco, gairebé inevitable, va propiciar la formació d'una nova versió d'aquella frase renaixentista, una paràfrasi que va tenir molt d'èxit i que, fins i tot, hom ha pretès atribuir —erròniament— a Pau Orosi, un historiador nascut a les darreries del segle iv i suposadament originari de Tàrraco (Serra Vilaró, 1943: 3-4, 1950: 11-113).²⁸

La segona obra publicada de Lluís Pons, per bé que tres-cents setanta-sis anys després de la seva mort i a partir d'una còpia no hològrafa, és el *Catalogo dels Archebisbes que son estats de la Metropolitana Esglesia y anti-quissima ciutat de Tarragona y de les coses notables de cada qual de aquels* (Sánchez Real, 1954: 43-154).²⁹ Es tracta d'un arxiepiscopologi meritori i força ben documentat, escrit també en la seva «llengua natural» catalana, en què Pons havia treballat de manera paral·lela al *Llibre de les grandeses* i que va dedicar al cardenal Gaspar Cervantes el dia següent al de la seva entrada oficial a Tàrragona.³⁰ Després de la mort de Cervantes (1575), el treball va passar a mans del nou arquebisbe, Antoni Agustí, qui —tot i estar, com hem dit, mig emparentat amb Lluís Pons— no va apreciar-lo gaire. Agustí, en una carta particular tramesa a l'historiador aragonès Zurita

28 Val a dir que una representació imaginària d'Orosi també acompanya el bust de Pons d'Icart al capdamunt de la façana de l'Ajuntament.

29 La còpia utilitzada per a l'edició es conserva a la Biblioteca Universitària de Barcelona, ms. 19.

30 La dedicatòria va ser signada el 14 de maig de 1572. Val a dir que Cervantes havia estat nomenat arquebisbe de Tarragona uns quants anys abans, el 1568.

datada el 8 de desembre de 1577, li explicava —entre altres coses— que «Yo tengo que remendar unas Constituciones Provinciales de Tarragona, i al principio está una lista con parte de la Vida de los Arzobispos, llena de errores en los tiempos, i nombres, i sucession dellos; i un letrado que ha impresso un libro en loor de Tarragona, que se dice Luis Ponce, ha hecho otro libro de las Vidas de los mismos con alguna mayor diligencia, pero no sin errores, i no merece que se imprima por muchas causas, que serian largas de contar» (Mayans, Gregori, 1734: 96).³¹ D'aquesta obra inèdita de Pons, se n'aprofitarien, com és natural, els successius arxiepiscopologistes tarragonins, entre els quals destacaria Josep Blanch (Sánchez Real, 1954: 31-32).

Pons és autor, així mateix, d'una valuosa compilació d'inscripcions romanes que, malgrat haver romàs inèdita fins avui, va ser utilitzada directament o indirectament (conscientment o inconscientment, però en tot cas mai no citada) per gairebé tots els autors posteriors que han escrit sobre l'epigrafia de Tàrraco: l'*Epigrammata antiquae urbis Tarraconensis*.³² Per diferents circumstàncies, l'obra original ens ha arribat separada en dos manuscrits conservats en dues biblioteques diferents: un, amb la portada original, la dedicatòria i els escolis ordenats alfabèticament, és a Barcelona, a la Biblioteca de Catalunya (ms. 1779); l'altre, amb la transcripció i la procedència de les inscripcions (fet que el fa més interessant per a epigrafistes i arqueòlegs), és a Alemanya, a la biblioteca del Príncep August de Wolfenbüttel (ms. 3239) (Massó, 1989: 83-108).

El manuscrit de Barcelona, amb 217 folis,³³ va continuar en propietat de la família després de la mort de Lluís Pons el 1578. Pels volts de 1640, Fabrici Pons de Castellví, senyor de Masricart, d'acord amb el que va fer constar en la mateixa portada del manuscrit, intentà ampliar l'obra del seu avi per tal d'editar-la, tot escrivint a continuació del titular original aquest paràgraf: «et per D. Fabricium Pontium de Castelvi, equitem Sancti Jacobi,

31 Fem servir la reedició a cura de Mestre.

32 El títol complet era *Epigrammata antiquae urbis Tarraconensis non absque labore magno perquisita et prout jacent de verbo adverbium transcripta et aggregata per Me Ludovicum pontium deycart domicellum, iurisconsultumque eiudem Urbis*. Sembla molt probable que Pons hagués tingut en compte el gran corpus d'inscripcions llatines que havia endegat a Roma, l'any 1521, l'editor Giacomo Mazzochi i que s'intitulava —precisament— *Epigrammata antiquae Urbis*.

33 El manuscrit va ser comprat al llibreter i bibliòfil Josep Porter l'any 1956. Vegeu Duran, 1998: 289.

Dominum Mansiricardi et Il. Doctorem, nepotem suum, a temporum injuriis deffensa, in ordinem redacta, in partem non paucam aucta atque in lucem edita».³⁴ Encara hi afegiria, després, en castellà: «Faltan unas addiciones que tengo echas». En un cert moment, Fabrici pensà dedicar aquesta obra per ell revisada al doctor F. Mercader, degà de l'església de Vic, però després va ratllat la nova dedicatòria i conservà l'original, adreçada pel seu avi (pels volts de 1576) a l'arquebisbe Antoni Agustí.

Sabem que Lluís Pons va treballar en el seu recull d'inscripcions al llarg de molts anys, de manera paral·lela amb les seves dues altres obres esmentades. Així, en la dedicatòria del seu arxiepiscopologi (14 de maig de 1572), Pons explicava que també havia compilat —a més del *Llibre de les grandeses*— «un altre llibre de tots los epigrammes se son trobats en dita ciutat del temps dels Romans, y per ordre de A.B.C. restan les coses duptoses de aquells per leys, doctrines y histories declarades». En el manuscrit de Wolfenbüttel hi ha diverses anotacions datades (1563, 1566, 1573), l'última de les quals és del 17 de febrer de 1578, pocs mesos abans de la seva mort. Pons, gran admirador d'Antoni Agustí (en qui reconeixia una gran autoritat en les ciències humanístiques i llatines), li va trametre —de manera més o menys regular— les seves transcripcions de les inscripcions antigues que anava localitzant, tant a Tarragona com en altres llocs. En una carta que Pons li va escriure quan encara era bisbe de Lleida, el 7 de maig de 1573, li deia:

Pocs dies ha, só arribat de Barcelona, on he deixada missenyora la duquessa molt bona,³⁵ i per esta causa no he pogut més prest escriure a vostra senyoria i enviar-li còpia de dos pedres escrites que són mostrades novament en esta ciutat, que ab esta van perquè a vostra senyoria no li falte ninguna de les que seran en mon llibre, i així mateix, si de ningunes altres se'n trobaran, n'enviaré còpia. [...] Jo procuraré en posar en bell lo llibre e interpretacions de les pedres escrites per poder-lo aportar a la correcció de vostra senyoria,

34 Nicolás Antonio, coetani de Fabrici Pons i, com ell, cavaller de l'orde de Santiago, donà compte en la seva coneguda *Bibliotheca Hispana Nova* de l'existència dels dos manuscrits inèdits de Lluís Pons: la «*Historia de los Arzobispos de Tarragona, erat ante aliquot annos Ms. penes D. Fabricium Pons de Castelvi*» i el llibre «*De Inscriptionibus urbis Tarraconensis [...]. Hunc etiam penes D. Fabricium fuisse audio typis circa anno MDCXL communicandum*» (faig servir l'edició de 1783, volum I, p. 59).

35 Es tracta de la germana d'Antoni Agustí, Isabel, qui —com ja hem dit— havia contret matrimoni l'any 1519 amb Cristòfol d'Icart (germà de la mare de Lluís Pons) i que era casada en segones noces (1540) amb el duc Ferran de Cardona.

que, per lo molt li só servidor, confie me farà la mercè d'acceptar-lo de baix de sa protecció.

Tres anys després, el 12 de març de 1576, li va tornar a escriure per expressar-li la seva preocupació per una possible còpia o buidat del seu *Epigrammata*:

Mestre Salom, llibreter, m'ha dit que Ambrosio de Morales ha imprimit un llibre, en lo qual diu són tots los epigrames de Tarragona. Lo que tinc per impossible hi sien tots, si ja no els té dels de vostra senyoria. No sé si el podré haver tan prest perquè el desitge veure, que jo tinc acabat lo meu ab ses escòlies *per ordinem alphabeti* i dirigit a vostra senyoria, posat debaix de sa protecció, i fins haja vist dit llibre d'Ambrosio de Morales, ningú veurà lo meu, sinó vostra senyoria, que m'ha de fer mercè de passar-me la llima, perquè sens ella li falta l'autoriatat que ha de menester, que tanta mercè la serviré jo a vostra senyoria en lo que em manarà.³⁶

Pons aconseguí finalment el llibre de Morales, concretament *Las antigüedades de las ciudades de España*, i comprovà i anotà en les planes del seu *Epigrammata* (ms. de Wolfenbüttel) quines eren les inscripcions suposadament inèdites que l'autor cordovès havia publicat. En realitat, Morales s'havia limitat a reproduir una quarantena llarga d'inscripcions tarraconenses, gairebé totes les quals ja havien estat editades prèviament en el *Libro de las grandezas* de Pons i, per tant, la informació del llibreter barceloní era inexacta (Morales, 1575: f 63v-72).

El manuscrit de Wolfenbüttel, de 112 folis, forma part d'un volum en què hi ha relligats altres manuscrits dels segles XVI i XVII (fins a un total de 228 folis).³⁷ Duu en la portada el títol ja conegut i el nom de l'autor, però ambdós escrits per una altra mà, amb la particularitat de llatinitzar completament el nom i els cognoms de Pons: «Ludovicum Pontium ab Icardo». S'hi transcriuen un gran nombre d'epígrafs llatins i algun de grec (no tots són antics), aleshores localitzats a la ciutat de Tarragona i al seu entorn (com la Torre dels Escipions, l'Arc de Berà, Masricart, la Pineda, Salou, Vilafortuny, Siurana...), però també a Barcelona, Guissona o Sagunt. És important destacar que la situació de les peces és anotada en ca-

36 Les dues cartes formen part del manuscrit 94 de la Biblioteca Universitària de Barcelona. Fem servir la versió editada per M. Cahner.

37 Vegeu el *Kataloge* (1966: 295-296). La seva signatura és Codex Guelferbytanus 20.11. Aug.4°. No sabem com hi arribà, el manuscrit de Pons, tot i que cal recordar que la majoria de manuscrits servats en aquesta biblioteca procedeixen de l'antic monestir de Helmstedt.

talà, tot i que les acotacions i observacions complementàries estan escrites normalment en llatí. Val a dir que no totes les transcripcions, dibuixos i anotacions d'aquest manuscrit són de la mà de Lluís Pons, i que, fins i tot, hi han estat afegits, canviats o substituïts uns quants fulls (com el que recull el començament de la inscripció de l'auriga *Eutyches*, per exemple).

No cal dir que aquest altre treball de Pons tampoc no agradà especialment Antoni Agustí, raó per la qual restà sense publicar. Cap al final del seu famós llibre dels *Dialogos de medallas, inscripciones y otras antiguedades*, l'arquebisbe Agustí —que hi simula, a la manera clàssica, un diàleg entre diferents interlocutors— l'esmenta de passada, entre moltes altres obres epigràfiques, sense donar-li gaire valor:

C. Vuessa S. podría hazer mencion de dos libros de M. Luis Ponz, de los quales el uno es impresso con titulo de las grandezas de Tarragona, y el otro de las inscripciones de la misma ciudad, que no esta impresso. Otro libro hai impresso en Venecia el año de 25 por Iuan Tacuino, donde estan diversos autores que tratan de la interpretation de las notas o cifras de los Romanos, como Valerio Probo, y Pedro Diacono; y al cabo hai muchas inscripciones antiguas parte verdaderas y parte falsas. A. Bien creo yo que deve de haver muchos otros libros los quales yo no he visto o no me acuerdo dellos, mas con esos que v.m. ha nombrado, que interpretan no las notas y cifras, sino las letras singulares de las piedras y otras antiguallas de Romanos, se puede poner el libro que publico al fin del Codigo Theodosiano el Cuiacio pocos años ha, que creo se dize *Magnon*. (Agustí, 1587: 468)

A aquest manuscrit (de Wolfenbüttel), segurament quan era a mans d'Agustí, hi va tenir accés un viatger, Antoni Povillon, procedent de l'antic comtat belga d'Artois, interessat per les inscripcions romanes. Aquest viatger visita Tarragona l'any 1585 i va aprofitar l'avinentesa per copiar en un quadern, conservat avui a la Biblioteca Reial de Bèlgica (ms. 3821), les inscripcions que Pons (mort set anys abans) havia registrat tan pacientment en el seu manuscrit. Fins i tot el títol és una adaptació del de Pons: «Antiqua Veterum Monumenta ab Ant. Povillonio Ioa. Fil. Tarracone Collecta An. M. D. LXXXV seu potius Antiquae Urbis Tarracon. Epigrammata [...]» (Massó, 1995: 59). Les transcripcions de Pons hi són anotades —una rere l'altra— gairebé en el mateix ordre en què apareixen en el manuscrit de Wolfenbüttel, però amb força errors i confusions, molt especialment quan intenta posar en llatí el nom de les cases o dels carrers on hi havia les inscripcions, fins al punt que el carrer de Cavallers —per exemple— esdevé «Platea de los cavallos».

Les circumstàncies van fer que el quadern de Povillon, que no era gaire més que una còpia no del tot fidel del manuscrit de Pons, fos afortunadament redescobert pel gran historiador alemany Theodor Mommsen, qui l'any 1860 en va trametre un apògraf al seu col·lega Emil Hübner, el qual el va fer servir a bastament en el seu famós segon volum del *Corpus Inscriptio-num Latinarum*, i li va atorgar una fama que en justícia havia de correspondre al nostre benemèrit lletrat tarragoní. *Sic transic gloria mundi!*

LLUÍS PONS D'ICART I ANTON VAN DEN WYNGAERDE, UNA VISITA GUIADA A LA TÀRRACO DE 1563

Josep Anton Remolà Vallverdú

Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Universitat Rovira i Virgili

En conjunt, el text de Lluís Pons d'Icart¹ i les imatges d'Anton van den Wyngaerde² constitueixen la primera «guia arqueològica il·lustrada» de *Tàrraco*.³ Malgrat que, des d'una perspectiva actual, les seves respectives aportacions han estat majoritàriament superades, continuaran sent un testimoni imprescindible pel coneixement de determinats sectors de la ciutat romana que posteriorment van desaparèixer. Tot i que no es conserva constància fefaent de la trobada entre ambdós, considerem més que probable que es produís.⁴ La llegenda d'un pintor flamenc, amb un encàr-

1 Lluís Pons d'Icart (Tarragona, 1518/1520-1578) és l'autor del *Libro de las grandezas y cosas memorables de la metropolitana, insigne y famosa ciudad de Tarragona* (Lleida 1572/1573), traducció revisada i modificada del manuscrit original en català *Libre de les grandeses i coses memorables de la antiquíssima, insigne i famosa ciutat de Tarragona* (Tarragona, ca. 1564). També comptem amb el manuscrit de la versió castellana per a la impremta (ca. 1569) i un seguit de notes i esborranys preliminars i parcials. Així mateix, és autor de manuscrits com el *Catalogo dels Archebisbes que son estats de la Metropolitana Esglesia y antiquíssima ciutat de Tarragona y de les coses notables de cada qual de aquels* i l'*Epigrammata antiquae urbis Tarraconensis*, que no van ser publicats fins molt més tard (Sánchez, 1954) o romanen inèdits (*El Renaixement* 2003).

2 Anton Van den Wyngaerde (Amberes?, ca. 1525 – Madrid, 1571) és un pintor flamenc especialitzat en vistes urbanes que l'any 1563 va visitar Tarragona en el marc de l'encàrrec reial per elaborar una sèrie d'il·lustracions de ciutats i llocs del regne (*El Renaixement*, 2003). Un projecte que finalment no va veure la llum en forma de publicació.

3 Aquest text és una reelaboració a partir de Remolà 2003 i 2004, publicacions a les quals ens remetem per a més informació. Vegeu també *El Renaixement*, 2003.

4 Sí que ens consta que Ll. Pons d'Icart era coneixedor de la presència del pintor: «Aquest teatro [l'amfiteatre] està fet a manera de mitga luna, y així poch dies ha, que juntament ab tota la ciutat que vuy és Tarragona fonc per un pintor del rey deboxat y tret tant per la part de la mar, ont entrà en una barcha, com per la part de terra, tant pròpiament com se mostra, de

rec reial devia despertar l'interès de la classe alta i il·lustrada tarragonina, de la qual el mateix Lluís Pons d'Icart formava part. També el pintor requeria persones que coneguessin bé la ciutat per informar-lo dels llocs i les vistes més apropiades per fer la seva feina.

Fent un exercici d'especulació, podríem imaginar una trobada un matí de 1563 a l'entorn de la catedral. Un dels primers llocs que li devia voler mostrar va ser la catedral. Des del seu campanar es tenia una privilegiada visió de conjunt, tant de la ciutat com del camp de Tarragona. En un dels seus esbossos, Anton van den Wyngaerde representa aquesta vista marcant el tram de costa que s'estén entre Altafulla i el coll de Balaguer (Londres 13ro [PS, ca. 140 x ca. 900 mm]) (fig. 19). Des d'aquí, Lluís Pons d'Icart li devia explicar que la seva Tarragona era insignificant en comparació amb el que va ser en el passat. Una ciutat que, en el tercer quart del segle XIV, tenia uns 4.000 habitants i tenia com a límits les muralles romanes que havien encerclat la part alta de *Tàrraco* i la façana del circ romà, aprofitada per construir, dos segles abans, la «Muralleta», tancament meridional de la ciutat medieval (fig. 20).

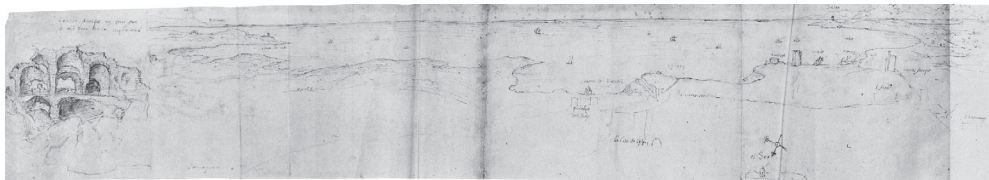

Figura 19. Esbós d'una vista de Tarragona des del campanar de la Catedral. A l'esquerra, detall de les voltes de l'amfiteatre des del mar. A. Van den Wyngaerde, 1563 (Victoria and Albert Museum, Londres) (Kagan, 1986).

tal manera que, quant me mostrà la traça de la ciutat y del dit theatro, me paregué veürer la mateixa obra de la ciutat y theatro[...]» (ms. català, foli 79v; Duran 1984: 214).

Figura 20. Planta hipotètica de Tarragona ca. 1563 en relació amb la trama urbana actual (Remolà, 2003, 2004).

Li parlaria, sens dubte, de la muralla romana, tant de la part vigent en la seva època (la «muralla que vuy és») com, especialment, de la que continuaria fins al port, aleshores en ruïnes (la «muralla vella») (fig. 3). Una muralla que coneixia bé. Era feta, «[...] segons es mostra encara al cantó de l'ort de Framenós, a la torra dels Heretges, [...]» (ms català, F 6v; Duran, 1984: 105),⁵ amb un sòcol de grans blocs de pedra⁶ i flanquejada per

⁵ L'angle sud-occidental de l'hort del monestir de Sant Francesc es trobaria, seguint les indicacions de la planta de 1641, a l'entorn de la cruïlla dels actuals carrers de l'Assalt i d'August.

⁶ «Era aquesta muralla fortíssima, tota la rocha secca sens batum ni argamassa [...], perquè n'hi à moltas [pedres] que per mi amidadas tenen més de dos canas de Monpaller [3,96 m; 5 vares a l'edició castellana, 3,89 m] de larch y de guxa dins la paret no-s pot dir quant, salvo que la amplària de ditas pedras, unas tenen dotze, altres catorze palms y altres més y altres manco [entre 2,982 i 3,479 m, vegeu nota 44].» En l'edició castellana (p. 65v-66r), afegeix l'alçada, quatre vares (3,11 m).

torres com la «torre del cantó del portal del Carro [torre de Sant Magí o de Minerva] y altres venint envés la pobordria [...]». Així mateix devia explicar-li les monumentals construccions romanes amagades sota la ciutat renaixentista, que conservava la topografia terrassada d'època romana. Dalt de tot, on s'alçava la Catedral, hauria estat ocupada per la «fortalesa» romana (actualment interpretada com a recinte de culte i temple d'August). Als seus peus, un gran rectangle definia els límits del que hauria estat el «pal·lació de Cesar Augusto», ara identificat com la plaça de representació del concili provincial. I, a sota, tancant la ciutat, el circ, conegut popularment a la seva època com el «corral». Entre el tram oriental de la muralla i els límits de la fortalesa i del «pal·lació de Cesar Augusto» (al voltant de l'actual plaça del Fòrum)⁷ s'ubicaria, a parer seu, el fòrum romà.

⁷ Un espai que en el segle XVI era «[...] *lo que es foro de la carne y del pescado hasta la calle dengranada.*» També ens diu que en el mateix carrer d'En Granada hi havia dues columnes corinties que interpreta com «[...] *algun arco triumphal o algun notable tropheo.*» (p. 181r). Encara visibles a la plaça dels Àngels.

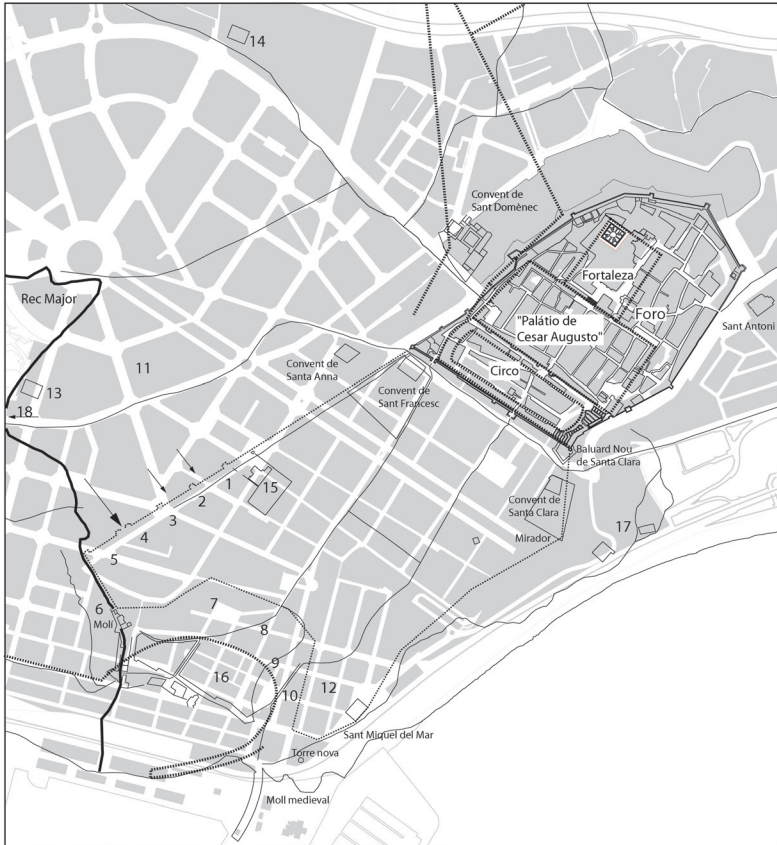

Figura 21. Reconstrucció hipotètica de la Tàrraco de Ll. Pons d'Icart en relació amb la trama urbana actual i renaixentista.

Reconstrucció hipotètica de la Tàrraco de Ll. Pons d'Icart en relació amb la trama urbana actual (gris) i renaixentista (traç negre). En discontinua la traça de la «muralla vella», els aqüeductes i el port romà. 1. Secà dels fills de F. Berthomeu, 2. Vinya dels fills de F. Berthomeu, 3. Vinya de Riber, 4. Vinya de Joanico de la Castellana, 5. Secà de Brunet, 6. Torreta de Rosich, 7. Hort de F. Soldevila («temple de Neptú»), 8. Hort de Montserrat, 9. Hort de J. de Vallbona, 10. Hort de Celma, 11. L'«emporio», 12. Hort de Gaspar Biura («temple de Venus»), 13. Convent de Santa Maria Magdalena de Bell-lloc («temple de Mart»), 14. Església de Sant Pere Sescelades («temple d'Isis»), 15. Església de Sant Fructuós («temple de Júpiter, Juno i Minerva o August?»), 16. Port romà, 17. Església de Santa Maria del Miracle («teatro»), 18. (fora del plànol, vora el riu Francolí) Hort de Martorell («temple de Mart o Vulcà»). (Remolà, 2003, 2004).

Malgrat la seva grandiositat, tot el que li havia explicat fins aquell moment era només un pàl·lid reflex del que havia estat la ciutat a l'Antiguitat, quan les muralles de la ciutat s'estenien molt més enllà, i arribaven fins al port (fig. 21). Unes muralles i un port dels quals restaven notables vestigis emmascarats entre camps agrícoles i edificacions aïllades (principalment santuaris extraurbans, però també masos i alguna fortificació). Possiblement afegiria que tenia constància de l'existència en aquest espai, ara agrícola, de restes d'altres edificacions monumentals romanes que visitarien més endavant i que interpretava, principalment, com a temples. Des d'un primer moment, devia quedar clar que el discurs de Lluís Pons d'Icart se centraria més en *Tàrraco* que en Tarragona. I, sembla, com veurem, que el pintor el va fer seu i va intentar mostrar aquesta realitat a través de les imatges que construeix de Tarragona.

Un cop acabada aquesta presentació general de la topografia de Tarragona i, especialment, de *Tàrraco*, podrien haver-se dirigit a veure les restes del mur de fons del recinte de culte conservades en el claustre de la Catedral. Aquest recinte, que Lluís Pons d'Icart anomena «Fortaleza» en l'edició castellana, començaria:

cerca del estudio mayor en la antigua bodega de los diesmos, que agora es de Francisco Monserrate mercader, y sube drecho encima del horno de los canónigos, y sigue por la pared de la claustra de la yglesia mayor a la parte que suben a la pavordria, donde se muestran en la dicha pared antigua ciertas puertas de estraña hechura: y de la otra parte, empeçando al castillo dicho del Arçobispo [castell del Patriarca], por el huerto y casa de los niños huerfanos de la doctrina: subia otra pared de la mesma hechura como se puede ver, y esta sin duda se venia a cerrar con otra que passava encima del dormitorio de los canonigos que esta tras de la yglesia mayor: y assi se juntavan estas paredes haziendo un quadrangulo [...] (p. 166v-167r).

Aquest «quadrangulo» és el que actualment coneixem com a recinte de culte, tot i que les portes són, en realitat, finestres. Potser, Lluís Pons d'Icart hauria aprofitat l'avinentesa per fer esment del seu parent, l'arquebisbe Antoni Agustí, eminent humanista que havia recollit en el jardí del seu palau inscripcions i fragments escultòrics recuperats a Tarragona.

Davallant per les escales del pla de la Seu, la passejada podria haver continuat pel carrer Major, amb desviacions i aturades per veure les importants restes conservades de la gran plaça de representació romana, visibles entre cases i horts urbans, i que ell interpretava com el «palàtio de Cesar Augusto». Especial atenció podrien haver dedicat als dos extrems meridi-

onals de la plaça romana, aleshores ocupats pel castell del Bisbe de Vic i Pes de la Farina (a l'entorn de l'actual Antiga Audiència i voltes del Pallol) a l'oest i el castell del Rei (Pretori) a l'est. Aquest recinte estava delimitat per dos grans murs de carreus i una volta d'*opus caementicium*. El mur interior —visible encara avui en dia en llocs com la torre del Pretori— estava decorat amb pilastres dòriques «[...] ab vasa y capitel, alquitrava, frisa y cornisa [...]» (ms. català, F 69r; Duran: 1984: 185) separades per una distància de tres vares i mitja (= 2,72 m) «[...] segun se ve en el dicho castillo del rey, y la casa de Magin de Monserrate.» (edició castellana, p. 165r). Lluís Pons d'Icart no fa esment del *podium* de 14 metres d'amplada que envoltava tres del costats de la plaça romana i que en el segle XVI ja no devia ser visible. En l'edició castellana també es fa referència al fet que «[...] por todo el circuito deste palacio passava un aquaduto [...]» (p. 164r-v).

La visita continuaria per on els contemporanis coneixien com el «corral» (plaça de la Font o de Sant Francesc), un espai suburbial fins al tercer quart del segle XIV, quan es construeix la «Muralleta». Aquest lloc —li comentaria al pintor— estava ocupat en època romana pel circ. Les escasses edificacions no ocultaven la forma d'un espai rectangular, amb l'extrem oriental corbat,⁸ delimitat per potents plans inclinats sustentats sobre robustes voltes de formigó romà que conservaven les empremtes dels «esglaons» (seients, en realitat). Les voltes, precedides per un mur de carreus (*podium*) coronat amb una cornisa (*balteus*), continuaven per sota les cases fins al portal de Framenors. Per l'altre costat, voltes i podi, amagats sota cases i horts, formaven una successió fins darrera el Pes de la Farina (Antiga Audiència). A l'extrem occidental, sota les cases i les runes del vell monestir de Sant Francesc (destruït durant el setge de 1462), Lluís Pons d'Icart situava les *carceres*, lloc de sortida dels cavalls, on a la seva època es veia una columna que identificava amb la meta.

Imaginem que un cop acabada la visita de la ciutat «que vuy és», sortirien pel portal de Sant Francesc —situat entre la «torre Grossa» i el convent homònim, emplaçat fora muralles— i agafarien el camí de Sant Fructuós —en direcció cap el riu resseguint el traçat de la «muralla vella», de

⁸ Aquesta part, la capçalera oriental del circ, rebia el nom de «covas d'en Caravaça» i «[...] est fet a spècie de mig circo, y desota tot cambras y recambras de grossas voltes de pedra y argamassa y desobre alguns escalons [...]» (ms. català, fol. 66r; Duran, 1984: 179).

la qual restaven encara nombrosos vestigis⁹ (fig. 21). Per Lluís Pons d'Icart era fonamental destacar aquesta continuïtat de la muralla més enllà dels límits actuals per refermar el seu argumentari sobre la grandesa passada de Tarragona. Pel camí, passarien al costat de l'església de Sant Fructuós, adossada per dins a un tram de la muralla romana,¹⁰ on eren visibles restes romanes de gran monumentalitat. L'obra i les columnes eren jòniques i tot l'entorn del pati on aleshores es trobava la creu de pedra de llisós («[...] el llano donde vendizen los ramos [...]», en l'edició castellana, p. 227v) estava pavimentat amb lloses de pedra, «[...] las quals pedras són après estadas fetas las escalas y la plaça de las Cols.» (ms català, F 86r; Duran, 1984: 220). Per Lluís Pons d'Icart, podria tractar-se d'un temple dedicat a Júpiter, Juno o Minerva, tot i que la sumptuositat de les restes visibles («[...] edifici de temple antich més sumptuós jo no'l veyg en Tarragona, [...]») li feia pensar que potser hauria estat el temple erigit per la ciutat a August. No descartava, però, que aquest es pogués trobar sota la catedral, on l'actual recerca arqueològica sembla situar-lo.

Devia ser inevitable pujar al campanar de l'església de Sant Fructuós per tenir una millor perspectiva de la vista meridional de Tarragona i de la zona portuària. Des d'aquest punt, era possible visualitzar conjuntament la ciutat renaixentista i l'àrea portuària, extrems de l'extens perímetre que havia ocupat *Tàrraco*. De fet, un dels dibuixos d'Anton van den Wyngaerde pren aquest punt com a referència (Oxford Large. iv.105 [PSA, FF 1563, 271 x 1270 mm]) (fig. 22). En el dibuix s'hi aprecia, en primer terme i al costat de la signatura de l'autor, la part superior de la torre del campanar, amb l'anotació «S. Frutozo», amb tres personatges contemplant les vistes.

9 Dissortadament, moltes de les localitzacions que esmenta Ll. Pons d'Icart són difícilment localitzables en la trama urbana actual. També és erroni identificar, com fa l'autor, totes les restes monumentals com a temples, ja que *Tàrraco* disposava d'altres equipaments públics de notorietat arquitectònica, com el teatre romà.

10 Actualment, sabem que aquest sector de la ciutat romana havia estat ocupat en època romana pel fòrum de la colònia.

Figura 22. Vista definitiva de Tarragona des de la torre de l'església de Sant Fructuós. A. van den Wyngaerde, 1563 (Ashmolean Museum, Oxford).
Fotografia: Ashmolean Museum, Oxford.

Després d'aquesta aturada, la passejada continuaria pel camí de Sant Fructuós fins al secà d'en Brunet,¹¹ on el Rec Major feia un arc per dirigir-se cap als molins del Port (fig. 21). En el recorregut pel camí de Sant Fructuós, Lluís Pons d'Icart li devia insistir sobre la romanitat de la muralla que estaven contemplat adduint, entre d'altres arguments, el sòcol format per grans blocs irregulars de pedra calcària, idèntics als de la «muralla que vuy és». Potser va ser tanta la insistència que el pintor, en la vista esmentada des de la torre de Sant Fructuós, a més de dibuixar un mur amb aquest tipus de parament, afegeix, a l'angle inferior dret, l'anotació «*muraeyllaes Ant[i] que*», una dada que només Lluís Pons d'Icart li podia aportar (fig. 23).

Entre l'església de Sant Fructuós i el secà d'en Brunet, la muralla continuava recta i es conservaven restes de cinc torres romanes. La torre més propera, pel sud, a l'església de Sant Fructuós estava situada en el secà dels pubills fills de mossèn Francesc Berthomeu; la següent, 34 canes de Montpaller més avall (67,32 metres),¹² es trobava a la vinya dels esmentats pubills fills i tenia al costat una portella;¹³ la tercera era 33 canes (65,34 m) més avall, a la vinya del mestre argenter Riber; la quarta, a la vinya d'En Joanico de la Castellana, era a 33 canes de l'anterior, i finalment, la cinquena torre es trobava al cantó del secà d'En Brunet, a sis canes de l'anterior (11,88 m). La menor distància que separa les dues darreres torres s'explicava per la presència d'un «principal portal» flanquejat per torres (a l'entorn de l'actual plaça Ponent) que era travessat pel camí de la Crivellera o de

11 A l'entorn de la cruïlla dels actuals carrers de Sevilla, d'Eivissa i de Caputxins.

12 En l'edició castellana, dona una mateixa distància entre torres (85 vares = 66,13 m), exceptuant les dues darreres que estan separades 15 vares (11,67 m) (p. 65r).

13 En l'edició castellana, parla de «[...] dos pequeñas puertas [...]» (p. 65r).

València, nom aquest darrer que rebia un cop creuat el Francoí (ms català, F 5v; Duran, 1984: 103-104). Lluís Pons d'Icart veia en aquest camí la pervivència d'una antiga via romana que unia *Tàrraco* amb Sagunt, destinació que, a parer de l'autor, donaria nom a la porta («portal de Sagunt»)¹⁴. A l'alçada del secà d'En Brunet la muralla flexionava, «[...] per la torreta que vuy és de mossèn Gabriel Rosich [...]», passant per sobre els horts de mossèn Soldevila, mossèn Montserrat (propietat anteriorment d'Yvern) i mossèn Joan de Vallbona, baixant fins al cantó de l'hort de Celma («[...] com apar allí a l'entrant a mà esquerra [...]») i fent cap al cantó del moll medieval.

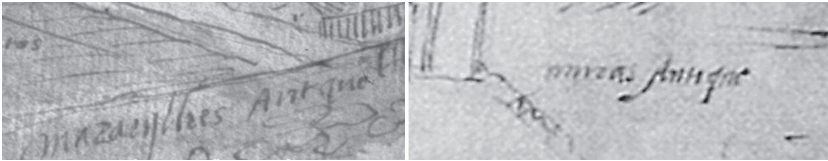

Figura 23. Detall de les anotacions referides a la «muralla vella» en les vistes de Tarragona des de la torre de l'església de Sant Fructuós i des del campanar de la catedral. A. van den Wyngaerde, 1563.

(Victoria and Albert Museum, Londres i Ashmolean Museum, Oxford) (Kagan, 1986).

Potser en aquest indret, abans d'iniciar l'ascens cap a la ciutat renaixentista, Lluís Pons d'Icart li parlaria d'una altra qüestió que considerava de vital importància: el port. No del que es feia servir a la seva època, de reduïdes dimensions, perillós i amb el moll encara inacabat.¹⁵ Del que li parlaria és del port romà («port fabricat», usant la seva terminologia),

Lo vestigi del qual [port fabricat] se mostra molt claríssim en lo fondal ont estan los horts de mossèn Dalgado [de la seva vídua en l'edició castellana, p. 236v] y de Selma y de Mensa y de Yvern, que are és de mossèn Montserrat, y, en part, de l'ort de la pubilla Masdemunt y per Ventura de l'ort de mossèn Soldevila, perquè ve al mateix nivell. (ms. català, F 92v; Duran, 1984: 225)

En l'edició castellana hi afegeix algunes notes relacionades amb el tancament meridional de la muralla i el fòrum de la colònia:

¹⁴ Una de les principals vies romanes d'accés a la ciutat. Aquesta via, perpendicular al riu, entraria a la ciutat a través de la porta monumental descrita per Ll. Pons d'Icart i, posteriorment, desapareguda.

¹⁵ La construcció d'aquest moll, de vora 200 metres de llargada, es va iniciar a finals del segle xv (Morera, 1910).

Toda la tierra que ocupan estos huertos ocupava entonces el dicho puerto fabricado, y hasta alli estava lleno de agua del mar, y arriba por donde ay unas antigüedades passava el muro de la ciudad, [...] Y porque las dichas columnas [que son sobre el mar] estavan como muchos afirman que las han visto en el campo o viña que agora es del dicho Francisco de Monsarrate, se entiende claramente, como el mar estava baxo en lo hondo y los muros de la ciudad passavan como mas baxo de las columnas que alli estavan corinthias muy bien labradas las quales cayeron por un terremoto no ha cinquenta años [...] el lugar donde las vieron derechas donde ay ruinas de grandes edificios [...] (p. 236r i v).

El moll romà, representat a la planta de 1641 i en altres plànols anteriors a inicis del segle XIX (fig. 24), delimitava una badia portuària que en època de Lluís Pons d'Icart es trobava gairebé completament colmatada de sediments («[...] de la terra que està rublert [...]», F 92v; «[...] manar netejar y tràurer la terra del dit port fabricat [...]», F 93v-94r, Duran, 1984: 227). En la vista de la ciutat que fa Anton van den Wyngaerde des de la torre de Sant Fructuós (i també en l'esbós fet des del campanar de la catedral), s'aprecia clarament la completa colmatació de la badia fins a l'escullera romana (fig. 22). En l'edició castellana, és parla també de l'escullera romana («[...] el reparo que era del puerto [...]») que protegia el port del vent del migdia i:

[...] tiene hecho el fundamento debaxo del agua de piedra y argamassa fortissimo, y encima las peñas que alli estan y han llevado al muelle de do partia el dicho reparo hasta el farellon donde en el lugar mas alto tenian una lanterna o fanal: porque estava alli la boca del dicho puerto.» (p. 238r).

Fragments d'aquesta escullera, sobre pont d'*opus caementicium* encofrat, existien encara a finals del segle XVIII quan es van eliminar pel perill que representaven en trobar-se dins de la badia portuària (Pociña, Remolà, 2001).

La conversa continuaria amb una relació d'altres restes arquitectòniques romanes¹⁶ existents fora dels límits de la ciutat renaixentista. Possiblement començaria amb les més properes al lloc on eren. En el mateix «port fabricat», dins de l'hort de mossèn Francesc de Soldevila, hi hauria les ruïnes d'un

antiquissimo edificio que era el templo de Neptuno al subir de la escalera esta puesta en la pared la estatua, o figura de Demosthenes de marbol blanco alabastrino, y tiene al ombro drecho estas letras DHMOSQENHS: que quieren dezir, Demosthenis. (p. 176r)

i, en el mateix hort i casa, hi havia «[...] un cuerpo sin cabeça y sin braços armado de marmol blanco [...]» (p. 177r).¹⁷ És a dir, allò que en termes més actuals podríem definir com un tors toracat, potser semblant als trobats al teatre en les excavacions de 1919 i 1976-1977 i que, originàriament, s'emplaçarien a la *scenae frons* de l'edifici (Koppel, 1985, RST 8, 9 i 10). Això i la menció d'una «escalera» –terme similar a l'emprat per Lluís Pons d'Icart per referir-se a les grades del circ i de l'amfiteatre: «escalons», «escalones»/«escaleras»–, ens fa plantejar que s'estigués referint al teatre, un imponent edifici que va conservar gran part de la seva estructura fins a finals del segle XIX, quan es començà a demolir la part superior de la *cavea*. També al costat del «port fabricat», a l'Hort de Gaspar de Biura, es trobarien les restes d'un temple dedicat a Venus, del qual no podem precisar la seva ubicació.¹⁸ També en aquesta zona del port romà, Lluís Pons

16 El limitat repertori tipològic que utilitza Ll. Pons d'Icart fa que interpreti com a temples les altres restes arquitectòniques de caràcter monumental la major part d'aquestes integrades en edificis religiosos d'època medieval. La identificació la fa a partir de la seva localització i el seu ordre arquitectònic («[...] considerant lo com se edificaven los dits temples y com són distribuïts[...]», fol. 82v).

17 Sembla, tot i que no queda prou clar, que també en el mateix lloc va aparèixer «[...] aquel grande rostro, que tiene cerca de tres palmos [entre 0,585 i 0,745 m, segons sigui el pam de Tàrragona o de Montpeller]» que el seu pare va donar al doctor Esteban Salavardènia i que estava a la porta del jardí que tenia al carrer de Nostra Senyora del Carme de Barcelona (p. 177r i v). Sense voler caure en especulacions estèrils, i només hipotèticament, cal fer esment de la troballa en les excavacions del teatre (1919 i 1976-1977) de «[...] un *togado colosal que con bastante seguridad representa a Augusto* [MNAT A 1139/7584; RST 4, mesura 2,46 m d'alçada]» (Koppel, 1986: 9). Caldria una anàlisi més profunda per establir la proporcionalitat entre el tors i el cap, abans d'establir aquesta hipotètica relació entre el togat monumental i el cap esmentat per Pons d'Icart.

18 Només consta en l'edició castellana (p. 223r). S'ha suggerit una relació entre aquest hort i l'«(h)ort de Biu(r)e y Ma(r)garit» que surt indicat en el plànol de Calbet (1643) «en lo que

d'Icart hauria identificat moltes cisternes, en els horts de mossèn Freixa i de mossèn Ribelles (ms català, F 78r; Duran, 1984: 212).

També li parlaria, d'altres edificis i sectors de la ciutat romana situats més al nord. Així, li contaria que coneixia un temple dedicat a Mart o Vulcà situat al lloc que aleshores ocupava Santa Maria Magdalena del Bell-lloc (F 83v; Duran, 1984: 217; edició castellana, p. 222r), fora muralles, entre el riu Francolí i l'actual plaça Imperial Tàrraco.¹⁹ Li referiria l'existència, també fora muralles, d'un temple dedicat a Mart o a Vulcà, «més avall de Sancta Madalena» (ms català, F 83r; Duran, 1984: 217-218), a l'hort d'En Martorell i d'un altre temple, sota l'advocació de Vulcà, situat a la propietat de Nicolau Rosell, al lloc «que se dezia [en] la antigüedad de Malgosa» (edició castellana, p. 218v, p. 222v-223r). Les restes que identifica localitzades a l'hort d'En Martorell podrien correspondre al mausoleu de planta circular situat a la Necròpolis Paleocristiana, sota la rampa d'accés a l'edifici de Serveis Centrals del MNAT.²⁰

Li diria que als voltants de Sant Pere Sescelades, on en època romana estaria situat l'«empòrio ho mercat» (ms. català, F 11v, vegeu també F 84r; Duran, 1984: 108 i 219), es conservaven tres columnes jòniques que formarien part del pòrtic d'un temple dedicat a Isis i Serapis (Isis en l'edició castellana; ms. català F 84r-84v; Duran, 1984: 218). Entre l'església de Sant Pere Sescelades i «la gran planíssia que és devant la era que-s diu

hoy es calle de la Unió, cerca ya de la Mitja Lluna» (Gabriel, Hernández, 1989: 249).

19 El santuari apareix representat en gravats del segle XVII d'escassa fiabilitat topogràfica a l'esquerra del Rec Major. Possibles restes d'aquest santuari es van documentar en les excavacions arqueològiques d'urgència en el número 15 del carrer de Pere Martell. Ll. Pons d'Icart no ens ha deixat constància dels motius pels quals planteja l'existència d'un temple romà en aquest lloc.

20 Aquesta destacada edificació conservava fins a inicis del segle XIX una part del seu alçat com mostra el gravat publicat per A. de Laborde en el primer volum del *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne* (París, 1806, planxa LVII: *Vista de les restes de cambres sepulcral prop de Tarragona*).

del Delme»²¹ (anomenada pels més vells plaça dels Bergants),²² Lluís Pons d'Icart havia identificat diverses restes arqueològiques.

Per comprovar si aquestes restes podien haver format part, com deien els «vells y antics», de la ciutat, Lluís Pons d'Icart va dedicar part del seu temps a cercar la muralla amb resultats infructuosos: «y la veritat no he trobat vestigi sert nigú de muralla que passàs per allà» (ms català, F 9v; Duran, 1984: 107). Es decanta per considerar aquest sector, entre la ciutat i el riu, part de la ciutat «o burgo de aquella» («Arrabal» escriu en l'edició castellana, p. 71r). El que troba a la «plaça dels Bergants» és un tram de canalització, situat «delante la dicha yglesia de sant Pedro y por la dicha era del diezmo», (p. 69r), que es dirigia cap a la part baixa de la ciutat. En aquesta zona «y en otras lochs» (suposem que en aquest mateix entorn),²³ Lluís Pons d'Icart havia identificat blocs de pedra amb inscripció («rochas scritas»; «lugares escritos» empra també en l'edició castellana) arrencats i situats a banda i banda d'una possible via romana («restant spay de un bon carrer entre la una rengla y l'altra») (ms. català, F 10v-11r; Duran, 1984: 108). Afegeix un comentari rellevant per conèixer la possible funció d'aquestes inscripcions: «Y en muchas parts de ditas rochas scritas uns forats rodons de més de dos palms [entre 0,39 m, de Tarragona, i 0,497 m, de Montpeller] fondos essent-ne treta la terra.» (ms català, F 10v-11r; Duran, 1984: 108). És a dir, possibles monuments funeraris amb els «forats

21 La planícia del Delme quedava delimitada, segons J.M. Recasens (1975, plànol del terme de Tarragona), a l'est pel riu, al sud pel camí de la Crivellera (camí de la Fonteta-carrer d'Eivissa), al nord pel camí de Constantí, mentre que el límit oest, més imprecís, seguiria una línia paral·lela al riu, a l'alçada del convent de Santa Maria Magdalena del Bell-lloc (voltants de l'actual plaça Imperial Tàrraco). També esmenta els camins de Valls i de Constantí (derivació del camí de Valls que, creuant el riu, portava a aquesta destinació), topònims també presents en el manuscrit català (F 10v; Duran, 1984: 108).

22 No resulta fàcil establir, amb les dades que proporciona l'autor, la localització exacta d'aquesta «plaça dels Bergants». Especialment si tenim en compte que no coneixem amb prou precisió la ubicació d'un element referencial significatiu: l'església de Sant Pere Sescelades. En un gravat datat vers 1640 (Baluze, 1993), força esquemàtic, se situa aquest santuari («S' Pere luni») al nord del camí que, sortint del portal del Roser (porta de Predicadors), mena, seguint el llit del riu, cap a Valls (camí de l'Àngel), entre el convent de Sant Domènec i el vessant meridional de la muntanya de l'Oliva (entorn de lavinguda Catalunya-carrer d'Antoni Maria Claret). En un altre plànol, signat per Calbet i datat l'any 1643, s'observa la mateixa disposició («S' pere lluny»). Per Gabriel, Hernández (1989: 252), «[...] debería acercarse su situación hasta la actual Avenida de Montoliu, siguiendo siempre el citado Camí de l'Àngel».

23 «[...] en aquel grande llano cerca de sant Pedro [...]», escriu en l'edició castellana (p. 69v).

rodons» (*loculi*), per dipositar les cendres del difunt, disposats, seguint el costum romà, a banda i banda d'una via principal d'accés a la ciutat formant una veritable «via sepulcral». En l'edició castellana hi afegeix que «aquellos nombres [es refereix a les inscripcions abans esmentades] estan en genitivo» (p. 71r), una dada poc consistent pel nombre (només fa referència explícita a dues inscripcions), però que podria suggerir una hipotètica funcionalitat funerària, tot i que el genitiu s'utilitza en altres tipus d'inscripció. En aquest cas, l'associació de les inscripcions amb un àmbit suburbial d'època romana amb una densa i important vialitat –on Lluís Pons d'Icart no esmenta cap edifici rellevant– ha de tenir-se en consideració. Rellevant podria ser, també, el comentari que afegeix a continuació («Y tambien hallan piedras escritas de sepulturas y otras cosas mas alla de sant Pedro», p. 71r) per confirmar el caràcter funerari de les restes que veu en aquesta àrea suburbial de la ciutat romana.²⁴

Ja es feia tard quan van emprendre la pujada cap a la ciutat. Potser per això la descripció d'aquest tram de la muralla romana no és tan detallada. No es fa referència a cap torre, ni s'aporten mesures ni referències topogràfiques més precises. Del moll, prop de la torre «que are an feta» (torre del Port, la «torre nona [per nova]» d'Anton van den Wyngaerde), la muralla pujava fins a la cantonada de la paret davall l'església de Sant Miquel del Mar,²⁵ des d'on, seguint la balma de les Roques,²⁶ continuava fins al Mirador²⁷ per unir-se a la muralla de la part alta («la muralla que

24 Tot i que la localització (excessivament genèrica i ambigua, per altra banda) no sembla coincidir plenament, és d'assenyalar que a la zona del camí de la Fonteta (abans camí de la Crivellera; actual carrer d'Eivissa), s'ha documentat una important via romana d'accés a la ciutat flanquejada per monuments funeraris.

25 Dissortadament, les restes d'aquesta església, malmesa durant la guerra dels Segadors, no apareixen a la planta de 1641, la més precisa que coneixem. Sí que és present en el dibuix aproximatiu de la ciutat que va fer Calbet (1643) i va publicar Gabriel, Hernández (1989). De tota manera, podem ubicar-la aproximativament a partir de les vistes d'A. van den Wyngaerde i de la seva localització propera al convent dels Caputxins, començat a construir l'any 1640 a la zona de l'actual estació ferroviària, tot i que bastants metres per sobre de la cota actual.

26 Accident orogràfic que es troba representat en alguns plànols de la ciutat anteriors a l'excavació de la pedrera, destinada a la construcció del port contemporani.

27 Aquesta elevació que es projectava sobre el mar es trobaria aproximadament al cap damunt de la Rambla Nova. Vegeu la referència sobre el topònim medieval del Miracle, conservat actualment a la zona de l'amfiteatre, al capítol d'historigrafia de TEDA 1990.

vuy és»), seguint el «camí envés la devallada», formant un circuit unitari.²⁸ L'edició castellana (p. 65r) indica que la unió es produïa «donde esta el baluarte nuevo de Santa Clara», fortificació que més tard rebria el nom de baluard de Carles V.²⁹

Figura 25. Vista definitiva de Tarragona des del mar. A. van den Wyngaerde, 1563 (Ashmolean Museum, Oxford). Fotografia: Ashmolean Museum, Oxford.

Des del mirador i baluard de Santa Clara van poder contemplar un altre gran edifici d'època romana: el «teatre», segons Lluís Pons d'Icart. En realitat, ara sabem que són les restes de l'amfiteatre. El descriu com un «theatro que està entorn de la casa de nostra Senyora del Miracle»³⁰ «perquè estave construït al que jo-n judique, a spècia de mig círculo» (ms català, F 78r-78v; Duran, 1984: 213). Lluís Pons d'Icart interpreta aquestes restes arquitectòniques com l'escena del teatre,³¹ mentre que la *cavea* estaria exca-

28 «mirant les pedras y modo de l'ediffici no porà negar, lo que u aurà vist, que no fos tota una muralla» (ms. català, F 7r; Duran, 1984: 105).

29 El poc que ens ha restat d'aquest baluard, que folrava la torre medieval de les Monges (segle XIX), és visible a l'àrea arqueològica de la capçalera del circ romà. La denominació «baluard nou de Santa Clara» també es va aplicar al baluard construït a finals del segle XVI rere el convent homònim, més conegut com baluard de Cervantes (cruïlla del passeig de les Palmeres amb la Rambla Nova).

30 Capítol 11 del manuscrit català (35 de l'edició castellana. En els *Apunts (Varia)* 22a 7, Pons d'Icart anomena aquest edifici «coliseu» (la mateixa terminologia que fa servir A. van den Wyngaerde) i afegeix que en «[...] lo tros que vuy se mostra he contat jo XII escalons.» (Duran, 1984: 214, nota 8). Una confusió terminològica que en el mateix apunt fa extensible al circ al qual anomena «theatro o spectàculo». És obvi que es tracten de notes prèvies que devia anar modificant al llarg del temps fins a definir una redacció definitiva.

31 «y de les covas [voltes] que a l'entorn estan per ventura exien vestits los personatges» (ms. català, F 80v; Duran, 1984: 214), «y las columnas doricas que alli estan eran sin duda de la Scena», (edició castellana, p. 217v).

vada a la roca on va poder veure el rebaix esglaonat.³² En l'edició castellana, aporta dades addicionals: «el circuito del son cccxxvii baras e media [= 262,57 m] y en una parte se muestran xviii escalones hazia la parte de la marina» (p. 216v-217r). Aquest edifici ocupa una posició central («S maria del myracoly») en la vista que el pintor va crear des del mar precisament a l'alçada d'aquest monument (Oxford B.II.478ro [PSA, 282 x 827 mm]) (fig. 25). Les restes de l'edifici, concentrades a la banda de mar, van merèixer dos dibuixos de detall d'Antoni van den Wyngaerde, un des del mar i l'altre des de terra (Londres 13vo [PS, ca. 140 x ca. 900 mm]).

Com que un dia no havia estat suficient per mostrar al pintor totes les coses memorables que del temps dels romans es conservaven a Tarragona, van dedicar diverses jornades a conèixer altres monuments situats a l'entorn de Tarragona. Entre aquests, diversos trams d'aqüeducte, Centcelles, Els Munts, la torre dels Escipions i l'arc de Berà. Aquests dos darrers monuments van merèixer l'atenció del pintor, que els va plasmar en sengles dibuixos.

Pel que fa als aqüeductes, tant la redacció catalana com la castellana estan estructurades de forma confusa i són de difícil comprensió sense una anàlisi més acurada. La lectura combinada dels dos textos, complementaris en alguns casos, sembla indicar que Lluís Pons d'Icart proposava l'existència de dos aqüeductes que portaven l'aigua a la ciutat, tot i que en el manuscrit català parla de «Tres aqueductos diversos he trobat jo y algú de aquells feya dos brassos» (ms català, F 77v-78r; Duran, 1984: 211). Un procedia del riu Gaià (incloent erròniament el pont de les Ferreres) i l'altre captava l'aigua a la font de les Morisques (muntanya del Llorito). Això és, almenys, el que proposa al final del capítol corresponent de l'edició castellana, on diu que «un aqueducto venia del dicho rio Gayano, y otro de las moriscas. De los otros no he hallado sino la ruina de los aqueductos» (p. 214v).

L'aqüeducte procedent del riu Gaià es dividia en dos braços a la muntanya de l'Oliva (o de les Forques), dins els límits de la vinya del seu sogre, mossèn Joan de Vallbona, «ont és lo partidor de l'aygua» (ms català, F 78r; Duran, 1984: 211). Un bras —al que s'ajuntava l'aqüeducte de la font de les Morisques— es dirigia, seguint el camí vell de Valls («camino viejo de Valles»), cap a l'entorn de la Pabordia i «delante del baluarte que alli

32 «Jo tinc per sert que los escalons que són en la rocha viva en la part de la montanya, eran del dit theatro» (F 80r-80v; Duran, 1984: 214).

es»³³ (p. 211v) per entrar a la ciutat (esmenta el fragment situat al costat del portal de Predicadors o del Roser) i dividir-se en dues conduccions: una conduïa l'aigua cap el fòrum o fortalesa, mentre que l'altra menava al circ. Un segon braç es dirigia a la ciutat travessant el convent de Sant Domènec «e yva hazia aquella parte de la ciudad que estava hazia sant Fructuos» (p. 212v).

En el manuscrit català, Lluís Pons d'Icart es decanta per situar, erròniament, l'origen de la captació de l'aqüeducte i pont de les Ferreres al riu Gaià, a l'alçada de Pont d'Armentera (ms català, F 77r; Duran, 1984: 210), tot i que en l'edició castellana hi afegeix que «Otros quieren que passasse encima della [es refereix al pont de les Ferreres] el agua que tambien con aqueductos venia del rio de Francolin e de Pont de Goy» (p. 212v). El pont de les Ferreres, del qual inclou un dibuix esquemàtic al foli 77v, presenta dos pisos, amb 11 arcades a l'inferior i 25 al superior, que sustenten una canalització.

Segons Lluís Pons d'Icart, l'aqüeducte que portava l'aigua de la font de les Morisques a través d'un pont s'ajuntava, a la vinya de Vidal «lo serraller», amb el bras de conducció que, venint de la muntanya de l'Oлива, es dirigia cap a la zona del baluard de la Pabordia:

Otra puente avia dende la montaña delante de sant Hieronymo que viene de las moriscas hasta la mesma montaña donde esta la hermita de sant Hieronymo, e por aquella puente passava el agua que venia de la dicha fuente de las moriscas, e juntada con el sobredicho otro aqueducto [...] no solo proveya de agua las fortalezas [...] pero tambien proveya el Theatro o Hipodromo [el circ] (p. 212r).

33 Possiblement es refereix al baluard de la Benedicció o de Santa Bàrbara, també conegut com a Fortí Negre, començat a construir l'any 1549.

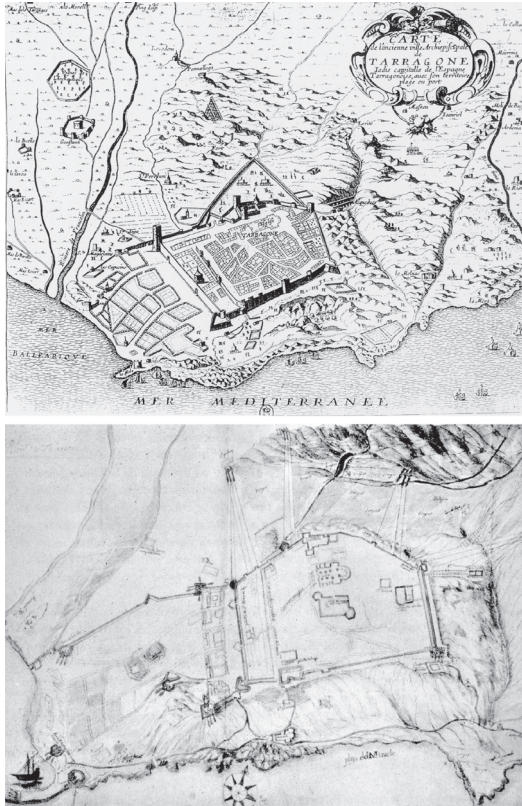

Figura 26. Planta de Tarragona datada ca. 1640 (Baluze, 1993) i dibuix de Calbet (1643) (Gabriel, Hernández, 1989).

En el dibuix de Calbet (1643), s'observa un aqüeducte amb pont que baixa de la «Creu del quemi de Valls», al costat de les «Forques Velles» (muntanya de l'Oliva), dirigint-se vers el baluard de Santa Bàrbara (Fortí Negre) (fig. 26). Un segon aqüeducte, procedent de la muntanya del Llorito (font de les Morisques), creua el «torrent den Canyelles» (barranc de les terres cavades) amb un pont i es dirigeix cap a la muralla a l'alçada del portal del carro i de la torre de Sant Magí, vora «St. Hieronim», topònim usat per Lluís Pons d'Icart quan parla de l'aqüeducte de les Morisques. En el gravat de c. 1640, s'aprecien, aparentment, els dos braços que, amb

pont, es deriven de l'aqüeducte del Gaià, al costat del camí vell de Valls. Un dels braços es dirigeix cap el baluard de Santa Bàrbara i l'altre vers la torre de Sant Magí. Més amunt està representat el pont de les Ferreres, vora «lo codoni» (el Codony), el lloc al costat del qual Lluís Pons d'Icart va veure al camí «lo vestigi de un altre aquaducto.» (ms. català, F 77v; Duran, 1984: 211). A la dreta es veu l'aqüeducte, amb pont, que porta l'aigua del Llorito (font de les Morisques). Aquesta representació s'adiu força amb la disposició dels aqüeductes proposada per Lluís Pons d'Icart. La recerca actual ha permès clarificar el traçat dels aqüeductes que portaven l'aigua captada al riu Gaià, a Pont d'Armentera (barranc de Rupit), i al Francolí, possiblement a l'alçada del Rourell. En aquest darrer, s'insereix el pont de les Ferreres. Resten encara per resoldre, però, qüestions importants, com el traçat de l'hipotètic aqüeducte que conduïa les aigües del Francolí cap a la part baixa de la ciutat.

A manera de cloenda, i com ja hem assenyalat a l'inici, l'itinerari de les visites que el pintor flamenc va fer a Tarragona, acompanyat de Lluís Pons d'Icart, són una mera especulació que intentem argumentar sobre dades obtingudes indirectament de les seves respectives obres. El que sembla fora de tot dubte raonable és que van mantenir contacte i que, en el cas del pintor, es pot observar la influència de l'escriptor a l'hora de plantejar les vistes de Tarragona. Una trobada fructífera que ens ha deixat un testimoni imprescindible tant de la ciutat renaixentista com, especialment, de la romana.

ANTONIO AGUSTÍN, LUÍS PONS D'ICART I ELS PRIMERS EPIGRAFISTES DE TARRAGONA

Alejandra Guzmán Almagro
*Universitat de Barcelona*¹

Introducció

La figura polifacètica de l'humanista Antonio Agustín i Albanell fa que es situï com a una de les personalitats més notables del segle XVI en l'àmbit europeu. El nom d'Agustín està intrínsecament relacionat amb els primers estudis antiquaris, que van constituir una part central de la història cultural i intel·lectual del Renaixement. Recollir inscripcions va ocupar una bona part de l'activitat antiquària. Els textos sobre pedra i bronze representaven la «paraula viva dels romans» i servien com a testimoni incontestable de les fonts històriques i literàries. A més, servien per conèixer millor la llengua llatina, ja que una bona part de les inscripcions romanes contenien noms propis, expressions i mots desconeguts. També servien per il·lustrar aquells mots que no entraven en el «cànon» del llatí escolar. Precisament, algun d'aquests reculls d'inscripcions pretenia il·lustrar una nova ortografia basada en les inscripcions, com la que va publicar Aldo Manuzio el Jove sota el títol d'*Orthographiae alphabeticae ratio*, publicada a Venècia l'any 1561, que va servir com a model i font per a nombrosos humanistes.

D'altra banda, les inscripcions romanes es copiaven i es transmetien d'autor en autor, corrien entre els cercles humanístics, que les estudiaven. Les vies de transmissió van ser diverses: reculls amb inscripcions, les anomenades *syllogai*, obres d'història relacionades amb un territori, comentaris a autors llatins i, fins i tot, cartes. Aquests darrers documents epistolars han deixat constància de la interacció entre humanistes antiquaris i han

¹ Professora agregada del Departament de Filologia Llatina.

aportat nombrosa informació sobre els processos de recepció i transmissió de les inscripcions romanes en època moderna.

La presència d'Antonio Agustín és ben palesa en tots aquests contextos antiquaris. Nogensmenys, l'arquebisbe va formar part d'un grup de pensadors i estudiosos que van canviar el mode de concebre l'antiguitat clàssica i de gestionar el coneixement vers aquesta. Fou un dels pioners en fer una anàlisi sistemàtica de la història de Roma a través dels seus documents i les seves restes arqueològiques i epigràfiques. De fet, mitjançant els vestigis romans i els textos inscrits, Agustín va sostenir part de les seves observacions sobre dret, història romana, història eclesiàstica i filologia.

Pel que fa a l'epigrafia, hi ha notícies de la seva col·lecció de monedes en reculls epigràfics com el d'Aquiles Estaço, un portuguès establert a Roma que va deixar una *Orthographia*, un recull epigràfic inèdit on anotà i dibuixà gairebé dues-centes inscripcions, principalment de la ciutat de Roma. En aquest manuscrit, Estaço esmenta sovint Agustín, especialment pel que fa a les monedes romanes de la seva col·lecció. L'humanista portuguès hauria vist les monedes d'Agustín durant la seva etapa romana, peces que hauria transportat amb ell a la seva tornada a la península Ibèrica. Com a prova d'aquest fet, hi ha una carta d'Agustín adreçada des de Lleida el 1571 a un dels seus col·laboradors romans, Fulvio Orsini, erudit bibliotecari dels Farnese. En aquesta carta, fa menció de Cneus Corneli Sisenna, patrici romà i descendent de l'historiador d'època republicana Luci Corneli Sisenna.

Ho raccolto gli Autori da me notati in un'altra carta che fanno menzione di Sisenna. In Medaglie trovo in argento CN. CORNEL. L.F. SISENA, ed in brozo dal tempo d'Augusto APRONIVS. MESSALA.III.VIR., SISENNA.MESALA. APRONIVS GALLVS.III VIR. A.A.A.F.F²

Aquesta moneda també l'esmenta Aquil·les Estaço, qui fa un dibuix de la peça i indica: *medaglia di monsig.(nore) Antonto(nii) Augustini* (fig. 27). La informació continguda en el manuscrit del portuguès, com la de la carta, posa en relleu, a més, que les monedes romanes d'Agustín li haurien servit per a investigacions durant tot aquest temps i al llarg de la seva vida.

2 Antoni Augustini *Opera Omnia*, vol, VIII, Luca: J. Roschius 1724 (Carbonell, 1993: 169-186).

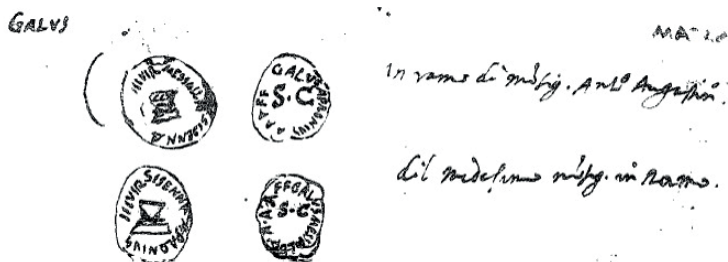

Figura 27. Aquil·les Estaço, *Orthographia alphabetica*, Biblioteca Vallicelliana, ms. B.104, F 143. Monedes d'Antonio Agustín. © Biblioteca Vallicelliana

Les antiguitats de Tarragona

Tarragona, l'etapa final del bisbe, suposa no només l'establiment d'un cercle d'antiquaris i estudiosos en aquesta ciutat, sinó també la immersió d'Agustín en l'arqueologia i l'epigrafia tarragonines. Agustín ja coneixia l'antiguitat romana de Tarragona i les inscripcions, algunes de les quals estaven identificades des de finals del segle xv. Tanmateix, després de la seva arribada com a arquebisbe l'any 1576, Agustín constituí un cercle humanístic amb erudits locals, però també amb estudiosos i antiquaris vinguts d'arreu. La seva correspondència i les referències a autors en altres obres demostren que també va participar en els cercles hispànics, italians i europeus durant la seva etapa final com a arquebisbe.

L'interès per les ruïnes de la ciutat romana de *Tàrraco* es veu reflectit en la seva obra antiquària cabdal, els *Diálogos de medalles, iscriciones y otras antigüedades*, impresa un any després de la seva mort. En aquesta obra, Agustín dedicà diversos passatges als vestigis de la ciutat i esmentà, entre d'altres, algunes de les monedes vinculades a *Tàrraco*, a les quals possiblement tenia accés directe o n'era el propietari (Mey, 1587).

Les ruïnes de *Tàrraco* ja van mostrar el seu esplendor al segle xvi. Aquest és el segle en què Mariangelo Accursio (1489-1546), comissionat de l'emperador Carles V, recull les antiguitats de la ciutat durant un viatge a la península efectuat vers el 1525. A la ciutat Tarragona, Accursio coneix un antiquari local, Onofre Comes, el qual és propietari d'algunes inscripcions romanes (Dupré, 1992: 45-46). Comes també transcriví l'epigrafia tarragonina en un quadern que actualment roman perdut, però del qual

hi ha diverses referències en el recull d'Accursio i en els treballs d'altres humanistes —és el cas de Lluís Pons d'Icart—, tal com veurem a continuació (Duran, 2004: 77-92). Així, doncs, a la primera meitat del segle XVI comencen a recollir-se les primeres inscripcions. A més d'Onofre Comes, trobem l'erudit de Tortosa Francesc Vicens o Vicent, prior de Tarragona, segons consta en la documentació, i transmissor de l'epigrafiografia de la ciutat per als primers antiquaris catalans, Jeroni Pau i Pere Miquel Carbonell. També de Tarragona fou el canonge Joan de Cesé o Sessé, qui possiblement deixà manuscrita una *Memòria de Tarragona* amb inscripcions romanes (del Arco 1915: 67). D'aquesta obra perduda, de la qual es fa ressò Torres Amat (1836:176), sembla ser que se n'haurien aprofitat el considerat primer «arqueòleg» de Tarragona, Lluís Pons d'Icart, i també Antonio Agustín. La segona meitat del segle XVI seria molt més prolífica en estudis antiquaris al voltant de la ciutat. En bona mesura, Antoni Agustín serà el catalitzador del moviment antiquari sobre la vella *Tarraco*.

D'entre els erudits i antiquaris locals en sobresurt el nom de Lluís Pons d'Icart (Massó 1985, 1989). Fill d'una família de governadors del regne de Nàpols, Pons va ser un reputat jurista, però potser ha passat a la posteritat com l'arqueòleg tarragoní del Renaixement. Tal com s'ha esmentat anteriorment, Pons d'Icart es va servir dels reculls i materials sobre Tarragona d'antiquaris com Comes o Cesé, però també va deixar palesa la seva vocació d'arqueòleg i el seu interès vers les antiguitats de la seva ciutat. La seva cèlebre obra sobre Tarragona, intitolada *Llibre de les grandeses*, en l'original català, va ser publicada traduïda al castellà per intercessió d'Antonio Agustín, amb qui tenia vincles familiars (fig. 28) (Pons d'Icart, 1573).³

³ L'original català es conserva a l'Arxiu Històric comarcal de Valls (Fons Mercadé) i fou editat per E. Duran, cit.

Figura 28: Pons d'Icart, *Libro de las grandezas*.

També va deixar una recopilació epigràfica amb el títol *Epigrammatae antiquae urbis Tarraconensis*, que va quedar inèdita, tot i que estava projectada per ser una obra publicada. Aquest fet ho demostrarien els índexs onomàstics i toponímics que hi ha al volum manuscrit i que va continuar el seu net Fabrici Ponç de Castellví (Guzmán Almagro, 2008: 29-30). Ell mateix hauria estat també col·leccionista d'antiguitats, segons es desprèn d'algunes referències a peces de la seva propietat que hi ha presents en el llibre. Per exemple, a la seva casa de camp (ell l'anomena «jardí») ubicada a l'Era del Delme, l'humanista conservava la coberta d'un sarcòfag romà:

En un jardín que yo tengo en la Era del Diezmo de esta ciudad ay una piedra de mármol muy galana, tan grande como una mesa, y a la una parte de ella está obrada de relieve de sarmientos, pámpanos y razimos de uvas, y en medio un retulo que dize con letras latinas: ALETHI AVE. (Pons d'Icart, 1573: 181v) ⁴

⁴ La inscripció correspon a *CIL* II 4330 (p 973); *RIT* 503; *CIL* II²/14, 1455.

Com a antiquari tarragoní, Pons degué coincidir amb Antoine Wynegaarde (també conegut amb la traducció espanyola del seu nom: Antonio de las Viñas), un pintor de la cort de Felip II que va fer un viatge a Espanya al voltant dels anys seixanta del segle XVI. En aquest viatge, va dibuixar els paisatges i els monuments de les ciutats que visitava i va deixar constància de les vistes de Tarragona més famoses a l'època (Remolà, 2003). D'aquesta visita de Wynegaarde a Tarragona se'n va fer ressò Pons d'Icart en el *Llibre de les grandeses*:

Aquest theatro està fet a manera de mitga luna, y ayxí pochos dies ha, que juntament ab tota la ciutat que vuy és de Tarragona fonc per un pintor del rey deboxat y tret tant per la part de la mar, ont entrà en una barcha, com per la part de terra, tant pròpiament com se mostra, de tal manera que, quant me mostrà la traça de la ciutat y del dit theatro, me paregué vèurer la mateyxa obra de la ciutat y teatro [...]. (Pons d'Icart, 1573: F 80r)

Pel que fa a la relació entre Pons i Agustín, cal recordar que el darrer fou en gran mesura el destinatari dels treballs del primer. Pons sentia una gran admiració pel qui era reconegut internacionalment com una eminença en el camp de les antiguitats. Per la seva banda, l'arquebisbe va procurar que el llibre de Pons fos imprès i també va estudiar el recull epigràfic manuscrit amb les inscripcions de Tarragona. Aquest recull no només el va aprofitar el mateix Agustín, sinó que també el va posar a disposició d'altres antiquaris interessats per l'epigrafia de Tarragona. L'aprofitament del recull inèdit de Pons d'Icart posa en relleu un important episodi entorn de la recepció i transmissió de l'epigrafia tarragonina al segle XVI.

La transmissió de l'epigrafia

Els textos epigràfics es transmetien d'humanista en humanista, eren un vehicle de coneixement. En aquest sentit, tant Pons d'Icart com Agustín van comunicar, directament o indirecta, les inscripcions romanes de Tarragona (fig. 29).

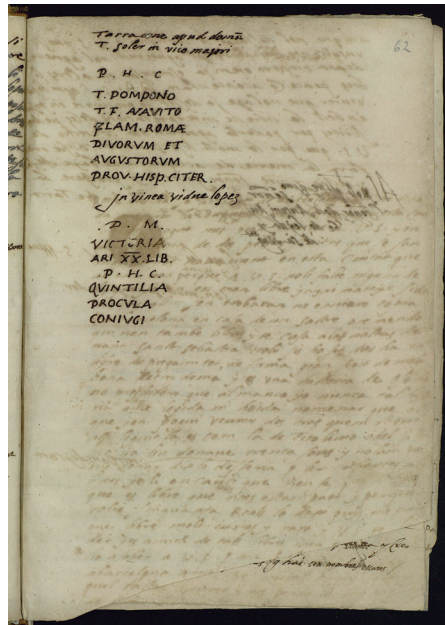

Figura 29: Carta de Pons a Agustín l'any 1573 amb una inscripció de Tarragona, actualment al criptòptic (CIL II, 4187). Biblioteca Universitària de Barcelona, ms. 94, carta 22.

© Biblioteca Universitària de Barcelona.

Un cas destacat de l'esmentat episodi de transmissió de l'epigrafia tarragonina a través d'Agustín és el del viatger belga Antoine de Povillon, qui va visitar Tarragona l'any 1583 i va ser hoste de l'arquebisbe.⁵ El belga va poder descriure la col·lecció d'Agustín no sense alguna «fantasia» reconstruïda a partir de peces reals, com ara l'estàtua d'un togat romà a qui va posar un cap que l'original no tenia (fig. 30).

⁵ El manuscrit de Povillon es conserva a la biblioteca Royale Albert I de Brussel·les. Al primer foli indica: *Monumenta ab Antonio Poivillonio Tarracone collecta anno MDLXXXV seu totius Antiquae Urbis Tarraconensis Epigrammata.*

Figura 30: A. de Povillon, Bibliothèque Royale Albert I de Brusel-les, ms. 3852, F 33.
© Bibliothèque Albert Royale.

A més, Povillon va copiar gairebé pàgina per pàgina el recull d'inscripcions de Pons d'Icart, fins i tot en el títol que encapçala el manuscrit: *Antiquae Urbis Tarraconensis Epigrammata*. Aquest fet es pot constatar, a més, amb l'anàlisi dels dos manuscrits, on hi ha algunes sèries de còpies epigràfiques idèntiques. El noble francès Luis de Saint Luc, de qui tenim poca informació, però del qual sabem que va fer un viatge, almenys, pel sud de França a finals del segle XVI, va elaborar també un recull epigràfic, en el qual explica que les inscripcions d'Hispania havien estat comunicades per Antonio Agustín a través d'un dels seus amics i col·laboradors, el protestant d'Ulldecona i professor universitari Pere Galès.

Que Povillon i Sanlout disposaren d'un mateix *corpus* epigràfic, presumiblement el de Pons, via Antonio Agustín, es pot comprovar gràcies a una sèrie d'inscripcions, com ara un seguit d'epígrafs originaris de Tarracona, però localitzats a Barcelona des de principis del segle XVI. Dintre

d'aquesta sèrie, trobem textos tan suggeridors i de gran circulació durant tot el segle XVI com el de la inscripció funerària de Caius Iulius Fabianus, mort als dinou anys, que va ser encarregada per la seva tia, Fabia Paula (fig. 31).

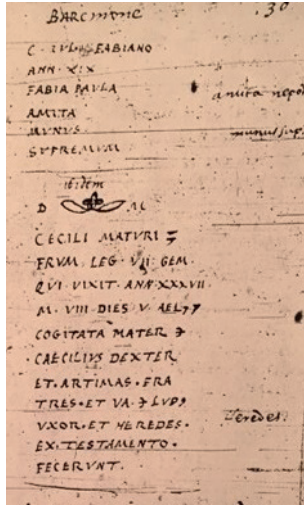

Figura 31: A. de Povillon, F 30r. © Bibliothèque Albert Royale.

Pons va deixar testimoni de com, ja en el seu temps, algunes inscripcions tarragonines —com ara l'esmentada— havien estat traslladades a Barcelona. En canvi, Povillon, més desendreçat que Pons, hi afegí indistintament inscripcions originàries de Barcelona. Sanloutius, per la seva banda, no indicà la procedència tarragonina de la inscripció de Iulius Fabianus i l'ubicà directament a Barcelona.

Les pedres tarragonines són presents no només als apunts de viatgers il·lustres que consultaren el material de Pons, sinó també en una bona part de les obres antiquàries impreses de la segona meitat del segle XVI. Per exemple, a través d'Agustín, el cronista reial Ambrosio de Morales va incorporar alguns textos epigràfics de Tarragona en les seves *Antigüedades de España*, publicades l'any 1575. L'antiquari Jacopo Strada, en els seus comentaris a l'obra de Juli Cèsar (1575), va afegir igualment un recull epigràfic hispà, on destaquen les inscripcions més conegudes de Tarragona (1575). L'epigrafia tarragonina està present, fins i tot, en obres erudites sense connexió amb la història antiga o l'arqueologia, car les inscripcions

romanes prestigiaven les obres dels humanistes. Això devia pensar Alvar Gómez de Castro, quan, en la seva obra sobre les gestes del cardenal Cisneros, va incloure els *tituli* tarragonins, tot declarant que els havia extret de l'obra de Lluís Pons d'Icart (fig. 32).⁶

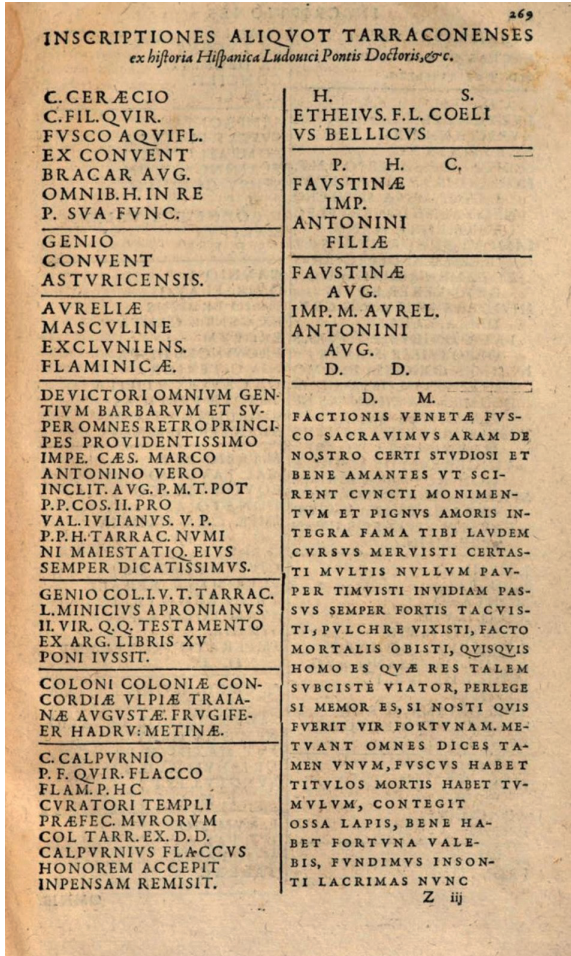

Figura 32: A. Gómez de Castro, 1569. Inscripcions de Tarragona extretes de Pons d'Icart.

⁶ *De rebus gestis a Francisco Ximeno, Cisnerio, Archiepiscopo Toletano, libri octo. Alvaro Gomecio Toletano authore*, Alcalá de Henares, 1569.

Les inscripcions falses

L'activitat epigràfica dels humanistes resulta particularment interessant en el cas de les inscripcions que actualment estan perdudes o són de difícil lectura donat el seu estat. Igualment, posa en relleu un fenomen, com són les falsificacions epigràfiques, o la creació moderna de suposades inscripcions romanes. Aquest fenomen no és quelcom únic del Renaixement, però va ser especialment prolífic durant aquell període pel que fa a les antiguitats, fins al punt que Antonio Agustín va dedicar un dels seus *Diàlogos* a parlar de falsificacions i de falsaris. En el cas de Tarragona, des del segle xv van circular suposats textos epigràfics del territori. Un cas molt notable és el de l'estada de Marc Tul·li Ciceró a Tarragona, episodi presumptament «històric», del qual romandrien un salconduit i una inscripció en pedra. És clar, ambdós textos haurien desaparegut, però Pons d'Icart els recollí en el *Llibre de les Grandeses*. Tot i que expressava els seus dubtes, Pons addueix, per tal de justificar la versemblança, que ja es trobaven en les «memòries» dels seus predecessors:⁷

No sé yo de donde lo sacó Pedro Medina que Marco Tulio Cicerón aya sido en Tarragona aunque no se halle expressamente scripto. Combidan nos muchas cosas a creerlo, y es la una, averse hallado en Tarragona una piedra escripta del tenor siguiente:

M. TVLIO CICERONI
M.F.
ROMANAE FACVND.
PRINCIPI
QVA EST AEDI. COS. PROCOS.
IMPERATORI P.P.
ARPINATES⁸

Esta piedra ahora no la he podido hallar quando he hecho el *Libro de los epigramas de Tarragona*; o alguna persona curiosa se la ha llevado, porque en Barcelona y en otras partes ay muchos que son salidos de Tarragona, o para poner en obra alguna, la abran rompido, como se haze de cada dia, que de los que yo he visto y puestos en mi libro, faltan ya algunas piedras.

⁷ En el capítol 32, p. 36 de l'edició castellana.

⁸ Correspon a *CIL* II, 393*.

Yo he sacado la dicha piedra de Cicerón de un quaderno viejo, donde havia mas de treinta piedras escriptas, y el que las escrivió desia que eran en Tarragona. Yo para certificarme si la dicha piedra escripta de Cicerón sería en otra parte, he leído todos los epigrammas de la ciudad de Roma, que se imprimieron en tiempo del papa León X, y no la he hallado. También he leído el libro de Raymundo Suggestio,⁹ en el qual ay epigrammas de muchas partes del mundo y otros libros, mas en ningún libro lo he podido hallar, y por esto creo que el que escrivió el dicho quaderno de los epigrammas de Tarragona, que le halló en ella.

Tot i així, Pons consultà l'arquebisbe Agustín a propòsit del cas, i aquest no dubtà que es tractava de textos falsos (Pons d'Icart, 1573, passim):

El reverendíssimo señor obispo de Lérida, don Antonio Agustín, tiene por fingida la piedra de mármol Tulio Cicerón, y dice que en Italia vió un otro traslado de ella, más bien fingido, porque las letras M. F. no están en buen lugar, y que falta el nombre de la tribu Cornelia, y el augurato, y la palabra *facundia* dize que nunca la usó Cicerón y que *quaest aedi* no están escritas a la antigua.

És possible que una altra inscripció perduda de Tarragona sigui en realitat una creació epigràfica falsa, però en aquest cas s'ha donat per autèntica en els repertoris moderns. Es tracta d'una urna de marbre bellament esculpida, amb un nen flanquejat per una branca florida i una de seca. Inscrit, hi ha un text en vers inspirat en uns versos del poeta romà Manil·li, que deia així:

Aspice . quam . subito . marcet . quod . floruit . ante
aspice . quam . subito . quod . stetit . ante . cadit
nascentes . morimur . finisque . ab . origine . pendet¹⁰

La peça era coneguda des del segle xv, però el cronista Ambrosio de Morales hi ha deixat una descripció acurada, així com un possible destí per a la peça, ja en el seu temps:

⁹ Cal corregir Fuggerio, per Raymund Fugger, un ric col·leccionista d'antiguitats que procurà l'edició d'un recull d'epigrafia romana intitolat *Inscriptiones Sacrosantae vestustatis*, signat per Petrus Apianus (Ingolstadt 1534).

¹⁰ Correspon a *CIL* II, 4426.

La piedras mas linda que hubo en Tarragona falta ahora de allí, llevándose a Roma, a lo que se cree, por ser tan excelente. Era un niño pequeño esculpido en mármol. Estava recostado y tenia junto a la cabeza un ramo florido y a los pies otro seco. Por lo baxo tenia escritos estos versos a la larga.

En qualsevol cas, l'atribució d'inscripcions falses a Tarragona des del primer Renaixement deixa constància del record de la gran Tàrraco romana, i la legitima com una de les capitals de l'Imperi. Precisament, els primers epigrafistes varen rescatar aquest record de la ciutat per a la posteritat.

EL MISTERIÓS VIATGE DELS *EPIGRAMMATA*
DE LLUÍS PONS D'ICART DES DE TARRAGONA
FINS A LA BIBLIOTECA DUCAL DE WOLFENBÜTTTEL:
LA INTERVENCIÓ DE VICENTE NOGUEIRA
(1586-1654)

Juan F. Alcina Rovira
*Universitat Rovira i Virgili*¹

El conegut humanista Lluís Pons d'Icart, famós pel seu llibre *Grandeses de Tarragona* (1572), que dona nom a carrers de Tarragona i Altafulla, i a l'institut tarragoní on han estudiat molts dels nostres fills, és autor també d'un gran llibre —que va quedar inèdit— sobre les inscripcions romanes de Tarragona. Va ser un treball de molts anys, des del 1563 fins a la seva mort, el 1578, i és probablement l'obra seva més important per al filòlegs clàssics actuals. Constava de dos volums: el segon era un índex *per ordinem alphabeti* de noms, dignitats, topònims i abreviatures que es troben a les inscripcions, del qual es conserva el manuscrit autògraf de Pons de la Biblioteca de Catalunya, ms. 1779, provinent de la biblioteca del seu parent, Pons de Castellví, senyor de Masricart. Però el primer volum, el més interessant, titulat *Epigrammata Antiquae Urbis Tarraconensis*, era el cens amb ubicació i còpia de totes les inscripcions tarragonines que va trobar, moltes desaparegudes actualment. Formava part d'un manuscrit miscel·lani, amb d'altres materials d'interès epigràfic. Pons el va conservar a la seva biblioteca fins a la seva mort (1578), excepte alguna breu estada a la biblioteca del seu parent polític, l'arquebisbe Antonio Agustín, on, després de la mort de Pons, el llibre va ser hostatjat. Durant l'estada en aquesta biblioteca, es va encarregar a Martín López de Bailo, bibliotecari i secretari d'Agustín, la feina de netejar i revisar les còpies d'inscripcions, treure repeticions i posar un llarg índex de *cognomina* que precedeix el treball de

¹ Catedràtic emèrit de Filologia Llatina.

Pons (Alcina, 2019). Evidentment, el còdex de Wolfenbüttel estava format ja a la biblioteca de Pons amb un nucli inicial amb *Epigrammata*, *Barcino* de J. Pau (incunable de 1481) i *Sylloge* de F. Vicens, com suggereix G. González Germain (González Germain, 2013: 173). El volum dels *Epigrammata* va sobreviure com una miscel·lània a la biblioteca d'Agustín, on André Schott, cap al 1583, i Povillon,² el 1585, van fer còpies dels *Epigrammata*. Després, el còdex *Guelpherbytanus* va ser custodiat pel secretari d'Agustín, Martín López de Bailo, qui hi va fer afegits fins al 1591 (hi ha una transcripció d'una làpida de la seva mà datada a Tarragona, 1591, *Guelpherbyt.* F 29r). Aquell mateix any 1591, el secretari Bailo trasllada a El Escorial els llibres de la biblioteca d'Agustín (Alcina, Salvadó, 2007: 43-50, 122-132). I ell mateix es queda com a ajudant a la biblioteca escorialense per fer la identificació i catalogació dels llibres amb el càrrec de capellà del rei. Però el *Guelpherbytanus* amb els *Epigrammata* de Pons no figuren als catàlegs antics d'El Escorial perquè mai no els hi va dipositar allí com a part de la biblioteca de l'arquebisbe. La hipòtesi més senzilla és pensar que Bailo mateix els va guardar i no es va despendre d'aquest còdex (més probable que pensar en una venda a l'encant d'aquest llibre, una venda dels llibres que no va seleccionar Bailo per a la Reial Biblioteca que es faria a Tarragona després del 1591). La notícia següent que tenim sobre el *Guelpherbytanus* és que de mans de Bailo (o potser d'un altre intermediari) va passar a la biblioteca de la família hispanolusitana del noble Francisco Nogueira (†1612) i després a la del seu fill Vicente. De fet, Francisco com a membre del Consell d'Estat de Portugal de Felip II va poder conèixer Bailo al mateix Escorial o en d'altres llocs on tenia obligació d'anar com a capellà reial, des del 1591 fins a la seva mort ca. 1605.

De la història del còdex posterior, el que en sabem segur és que la recopilació de Pons d'Icart va arribar cap al 1620, com a regal de Vicente Nogueira (1586-1654), fill de Francisco, a la biblioteca de Janus Gruterus a Heidelberg. Un parell d'anys després, el 1622, la biblioteca de J. Gruter va ser saquejada després del setge de Heidelberg pel general comte de Tilly, al servei de la Lliga Catòlica, però aquest còdex va sobreviure i va circular

2 Els va copiar Antoine de Povillon en el ms. Brussel·les, Bibliothèque Royale ms. 3821. Com suggereix Massó 1985. 92-98, és possible que algunes notes de cursiva fina enllaçada que trobem a la capçalera de F 2r, 6v, o en el marge de F 4v, 7v, etc del *Guelpherbytanus*, siguin de la mateixa mà que les de les capçaleres de les inscripcions del ms. de Brussel·les, encara que aquestes siguin més cal·ligràfiques.

per Alemanya fins a ser adquirits per la biblioteca ducal de Wolfenbüttel. La prova d'aquesta relació és que el manuscrit de Wolfenbüttel porta al F 1v³ una dedicatòria que imita una disposició mètrica, potser epigràfica, dirigida a Janus Gruterus escrita pel bibliòfil antiquari portuguès Vicente Nogueira (o Nogueira; 1586-1654):⁴

V(IRO) C(LARISSIMO)/ Jano Grutero / Cons(iliario) Archipal(atino)
cuius summam doctrinam, eruditionem, iudicium, candorem / sed et pro
republica literaria exantlatos⁵ labores pene Herculeos/ praesens saeculus
miratur, futura vix credent/ amicitiam suam lubentissime offert et affert ex
ultima Hispania/ Don Vincentius Nogueira Hispanolusitanus / Francisci
Nogueræ / domini hereditarii in Rivo-frigido et Ancas &c / militaris ordinis
divi Jacobi equitis, commendatoris Salaciensis⁶ / Philippi 2i et Philippi 3i
Hispaniarum Regum potentissimorum aulici consilarii ex intimis,/ filius /
apud eundem Regem Philippum 3 / summi ordinis eques / et in suprema
suplicatione senator / dein etiam Augustissimi Imperatoris Ferdinandi
.2. consiliarius / et Serenissimi Augustissimi Archid(ucis) Leopoldi
cubicularius. / munusculumque hocce tenue et levidense⁷ / amoris non tenuis
argumentum et arrham/ ex sua manuscripta bibliotheca, quae fuit Ant(oni)
Augustini/ Archiepiscopi quondam Tarraconensis / mittit./ Matrito ipsis Kal.
August. MDCXX. [f.1v].

[Il·lustre senyor Janus Gruterus Conseller Arxipalatí a qui el segle present admira i els temps futurs amb prou feines s'ho creuran, per la seva elevadíssima doctrina, erudició, judici i resplandor i també pels treballs gaire bé herculis realitzats, des de la més llunyana Hispania, ofereix y entrega des del fons més pregon del seu cor la seva amistat Don Vicente Nogueira Hispanolusità, fill de Francesc Nogueira, senyor per herència de Rios frios i Ancas⁸, cavaller de l'ordre militar de 'Santiago', «Comendador Salaciense», conseller d' Estat dels poderosos reis de les Espanes Felip II i Felip III. Com fill seu Vicent ha estat cavaller de la més alta categoria a la cort del mateix Felip III i

3 Cf. la descripció a Heinemann, 1966: 295-296, ms. 3239 (sign. 20.11.Aug. 4to.).

4 Portuguès educat, en part, a Espanya que signa de les dues formes, en un moment en què els dos països tenien el mateix rei des de Felip II. Cf. Montcher, 2013: 357 n. 1130, amb d'altres referències bibliogràfiques. Sobre la seva bibliofília, vid. Freitas Carvalho, 2003: 165-188. En la transcripció, respecto ortografia i puntuació retòrica que utilitza Nogueira.

5 *ThLL*, s. v. *exancto* 2 i sobre la grafia 't' ib. línia 22.

6 Alcácer do Sal (Setúbal).

7 *Du Cange* s. v. *levidensis*: «vestis raro filo leviterque densata».

8 Totes dues de l'actual *freguesia* «Amoreira da Gândara, Paredes do Bairro e Ancas» a Portugal.

jutge del tribunal suprem de Portugal («Desembargador da casa da Suplicação»), després conseller de l'emperador augustíssim Ferdinand II i cambrer de l'augustíssim Arxiduc Leopold.⁹ T'envia aquest regal petit i de minsa entitat com argument i arra del seu no petit amor, procedent de la seva biblioteca de manuscrits la qual va pertànyer a Antonio Agustín, arquebisbe de Tarragona ja traspassat. Madrid el mateix primer d'agost del 1620.]

Vicente Nogueira era un erudit sorprenent, amb formació en Dret Canònic a Coïmbra i filosofia a Salamanca, fill de Francisco Nogueira (m. 1612). Com el seu pare, Vicente fou membre del Consell d'Estat de Portugal fins al 1618 o 1619 i, com diu la dedicatòria a Gruter, «Desembargador da casa da Suplicação» (1613); va ocupar després una canongia a la catedral de Lisboa (1627);¹⁰ va ser denunciat a la Inquisició portuguesa diversos cops, un el 1614 per sodomia i un altre el 1630 pel mateix;¹¹ va tornar a tenir problemes amb la Inquisició el 1631, quan va ser detingut per la possessió de llibres prohibits, i va haver de refugiar-se a Bolonya i després a Roma protegit entre d'altres pel cardenal F. Barberini. A més, va ser mecenes d'escriptors hispànics i era un home docte en moltes llengües (entre d'altres coneixia l'hebreu, l'àrab o el català medieval). La necessitat de no quedar-se ofegat dintre del petit món cultural de Lisboa va impulsar Nogueira a conrear el gènere epistolar, i es va dirigir per carta dirigint-se per carta a intel·lectuals de moltes parts d'Europa: Jacques Auguste de Thou (a qui s'ofereix en carta del 1615 com a contacte per qüestions d'història hispana),¹² Cl. Fabri de Peiresc (a qui envia el petit *Discurso sopra la lingua e li autori di Spagna*, així com un Ausiàs March i li fa promeses

9 Cf. l'epítafi llatí del 1654 que li fa M. Antonio de Nobilibus, el seu criat, on trobem les mateixes dades, publicat amb d'altres informacions biogràfiques a la web: <<http://arlando-correia.com/060107.html>>, que tracta àmpliament les informacions morboses dignes de Catul dels interrogatoris inquisitorials sobre el «pecado nefando» de Nogueira.

10 La dedicatòria a Gruter esmenta, a més a més, el càrrec de conseller de l'emperador Ferdinand II i el de cambrer (*cubicularius*) de l'arxiduc Leopold V d'Habsburg, germà de l'emperador i bisbe de Passau.

11 Arquivo Nacional da Torre do Tombo, Inquisição de Lisboa, Processo n. 4241, F 73, 1630, en xarxa, carta editada per Ana Leitão en CLUL (ed.) 2014 Post Scriptum, PSCR 1384: <<http://ps.clul.ul.pt/en/index.php?action=file&cid=xmlfiles/ReverContextosResumos/PSCR1384.xml&headers=full>>; cf. Gonçalves Serafim, Freitas Carvalho, 2011: 18, nota 35 («Introdução»).

12 Ed. de la trad. francesa de l'original espanyol de Nogueira en M. Lopes de Almeida (1955); en la seva carta, de Thou defensa la seva actitud irenista en les guerres de religió franceses (va participar en l'edict de Nantes) que havia provocat crítiques a Espanya; en la seva resposta,

de remetre-li «gli altri Limosini»),¹³ Isaac Vossius, Lucas Holstenius i Gabriel Naudé, entre d'altres. És possible que entre els seus corresponents¹⁴ hi figurés també Jan Gruter (tebi luterà i amic del jesuïta André Schott), bibliotecari llavors de la Biblioteca Palatina de Heidelberg i famós recollector d'inscripcions de tot el món romà. Nogueira potser sofriria, com havia fet amb de Thou, per fer d'enllaç hispànic per qüestions d'interès del seu receptor, i li faria donació d'aquesta preciosa peça: els *Epigrammata* de Pons d'Icart, amb la resta d'obres del còdex, la millor recopilació d'inscripcions romanes de la *Tarraconensis*.

Tenim a la Bibliothèque Nationale de France a París (ms. Portugais 51 (Morel, Fatio, 1892: 338, n. 69),¹⁵ del qual tinc còpia digital) l'índex dels llibres, impresos i manuscrits, que la Inquisició va confiscar a Nogueira amb els preus per la venda (uns 2.600 títols que demostren una curiositat universal, des de Maquiavelo a Bodin, Petrus Ramus, J. Scaliger, Cardano, Galileo, Copèrnic, Ticho Brahe, Campanella, Hermes Trimegist i textos d'alquímia, Bíblies en àrab o un catecisme en aimara del Perú, etc.). Al final hi figura una secció amb els llibres que es van separar per ser suposadament «defezos», prohibits, entre els quals trobem, al costat d'obres de Lluís Vives, autor que sí que va ser prohibit,¹⁶ dues obres de Jan Gruter que no figuren en cap índex inquisitorial:¹⁷ la *Lampas, sive fax artium liberali-*

el mateix Nogueira ens dona una breu autobiografia a p. 7-8; és de suposar que Nogueira simpatitzava amb l'actitud irenista de de Thou.

13 Sobre l'antiquari Nicolas-Claude Fabri de Peiresc (1580-1637), cf. Gassendi, 2003: 246-248 (que menciona la seva relació amb Nogueira).

14 No figura entre les cartes editades per Lopes da Silva (1925) ni en la nova edició ampliada de Gonçalves Serafim, Freitas Carvalho (2011). Però Nogueira sí que esmenta Agustín com a expert en lleis romanes en una carta sense destinatari, de 1526, sobre la inscripció de St. Giovanni in Laterano amb la *Lex de imperio Vespasiani* (Gonçalves Serafim, Freitas Carvalho, 2011: 62).

15 Gonçalves Serafim anuncia l'edició d'aquest ms. en la introducció del llibre esmentat en n. anterior.

16 Cf. l'encara important Morel, Fatio (1879).

17 BnF Port. 51, F 80r, 81r: Gruterus, 1602-1607: Nogueira posseeix els volums 2 i 4) i F 73v, Gruterus, 1624. Sobre Gruterus i les seves obres cf. Kühlmann, Hartmann, El Kholi, 2005: 531 i. seg. i com a epigrafista cf. Stenhouse, 2005: 149-153. Com a *actor damnatus*, Gruter únicament apareix en un «Decreto della Congregazione dell'Indice» del 26-1-1616 per les *Delitiae* de Gruterus (1609), cf. Bujanda, 2002: 410; la resta de la seva obra mai no va ser sospitosa als ulls dels inquisidors, excepte per aquests de Portugal, que havien de fer escarment de Nogueira i volien robar-li els llibres.

um (6 vols., 1602–1607), que era un llibre sobre la *correctio* dels autors, i la *Bibliotheca exulum seu Enchiridion* (1624), que era un llibre escolar de *sententiae* morales. En la part no prohibida del catàleg hi trobem obres de Gruter: «Janni Gruteri *Suspicionum lib. 9*» (Janus Gruterus, 1591) (F 18r) i uns duplicats de l'*Enchiridion* i de la *Lampas* completa (F 34r i 52r). Crec que la mateixa biblioteca de Nogueira mostra el seu indubtable interès per Gruter. I sense cap dubte, encara que no figuren en el catàleg, coneixia les *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani* (Heidelberg: Commelinus, 1603²), on Jan Gruter incita el lector a enviar-li inscripcions.¹⁸ D'altra banda, sabem que Nogueira s'interessa per l'epigrafia, perquè tenia diverses recopilacions a més dels *Epigrammata* de Pons. Per exemple, tenia unes «*Inscriptiones variae pergam. duzentos r(eais)*» (F 28v), per les quals demanen molts diners.

Sobre l'interès de Nogueira per Antonio Agustín, podem recordar que, entre els llibres no prohibits del catàleg del BnF Portugués 51 (F 17v), figuren diverses obres de l'aragonès: «Ant. Augusti. constructionum (*sic*) graecarum greco Lat. pergaminho corenta r(*eais*)», que es pot identificar amb un imprès conegut: les *Constitutionum graecarum codicis Justiniani imperatoris, collectio et interpretatio...*, Ilerdae: Roburius, 1567, i dos llibres d'identificació dubtosa: «Ant. Augusti. Codex Justiniani Greco. Lat. pasta corenta r(*eais*)» (F. 17v)¹⁹ i «Antoni Augustini in Cod. pergam(*inho*) vinte r(*eais*)». Això ens podria donar una mica de crèdit a la sorprenent notícia que ofereix Nogueira en la dedicatòria a Gruter, segons la qual els *Epigrammata* procedeixen de la seva biblioteca de manuscrits «*quae fuit Ant. Augustini*» [que va pertànyer a Antonio Agustín]. Encara que aquesta afirmació de la dedicatòria interpretada literalment és una fal·làcia o exageració de Nogueira. Potser el seu pare va poder comprar alguns llibres

18 Edició de Commelinus amb dedicatòria de Gruter *Ad lectorem*, on es queixa de la destrucció d'inscripcions i demana als lectors que li remetin còpies millors: «*Qui si domi habes Epigraphas istis integriores, castioresve, ne invidias collegio Musico: magnum initurus apud doctos probosque gratiam; maximam vero apud me, si et illas per occasionem communicare dignatus fueris, quas aut fatum aut fortuna in manus nostras incidere noluit.*», cf. Kühlmann, Hartmann, El Kholi, 2005: 701.

19 Aquest «*Codex Justiniani Greco. Lat.*» podria tractar-se d'un altre exemplar de les *Constitutionum* esmentat abans, amb el mateix preu, i que presenta text grec i llatí i inclou les paraules «*Codicis Justiniani*». Recordem que el catalogador inquisitorial es preocupa més per l'enquadernació, l'estat del llibre i el possible preu que per la identificació, però acostuma a posar alguna paraula del títol que té davant.

a l'encant el 1591 (Vicente era massa jove llavors), o ell mateix després com a expert cercador de llibres rars, que en podia haver trobat alguns en revendes i llibreters. Amb la fórmula «ex sua bibliotheca manuscripta quae fuit Ant. Agustini», Nogueira exagera per tal d'impressionar el professor i bibliotecari amb el nom d' un epigrafista hispànic conegut que el mateix Gruter esmenta com a font d'una làpida ja a la primera pàgina de les seves *Inscriptiones* (a través del material proporcionat per A. Schott). En qualsevol cas, penso que, pel que fa al còdex de Wolfbüttel, no tenim motiu per dubtar de la informació de Nogueira: el manuscrit procedia de la biblioteca d'Antonio Agustín. L'hispanolusità era conscient del valor del còdex i, segurament, va pensar que la persona més indicada per ser-ne el propietari i fer el millor ús possible d'aquesta magnífica recopilació era Jan Gruter.

PONS D'ICART I LES INSCRIPCIONS ROMANES
DELS CARRERS DE TARRAGONA:
ENTRE HISTORIOGRAFIA I RECUPERACIÓ
DEL PATRIMONI EPIGRÀFIC

Diana Gorostidi Pi

*Universitat Rovira i Virgili, Institut Català d'Arqueologia Clàssica*¹

Notable va ser l'*hortus epigraphicus* que el bisbe Antoni Agustí va reunir al palau arquebisbal de Tarragona (Sánchez Real, 1986, Mayer, 1998)². Aquests «jardins arqueològics» de tradició humanística estaven plens de peces d'art recuperades al passat. Principalment eren inscripcions llatines i gregues, però també s'hi exhibien escultures i altres elements ornamentals, que no tant per la bellesa com pel seu valor històric intrínsec eren col·leccionades, estudiades i, per suposat, publicades la majoria de les vegades pels mateixos propietaris, el que reflectia el seu interès històric i antiquari pel llegat arqueològic romà.

Tot i la dispersió posterior de la col·lecció, algunes inscripcions encara es troben encastades a les parets del nou edifici, mentre que d'altres han estat convenientment retirades i exposades actualment al Museu Diocesà. En destaca una, molt coneguda a Tarragona, que conté l'epitafi en vers amb la imatge en relleu de l'auriga anomenat *Eutyches*, vencedor de les curses

¹ Professora Agregada del Departament de Filologia Catalana (secció de Filologia Clàssica) de la Universitat Rovira i Virgili i investigadora de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Grup de recerca ArPA&LIRA (2021-SGR-1365). Projecte I+D SULMARE (PID2019-106967GB-I00).

² Aquest *hortus epigraphicus* pot ser reconstruït gràcies al manuscrit d'Antoine de Povillon (*Monumenta ab Antonio Povillonio Tarracone collecta anno MDLXXXV seu totius Antiquae Urbis Tarraconensis Epigrammata*, ms. 3821 de la Biblioteca Real Albert I de Bèlgica), que documenta 27 inscripcions i una estàtua. Per la seva banda, Sánchez Real, a partir del buidatge de *CIL II*, identifica fins a 46 (Sánchez Real, 1986). Mayer rebaixa aquesta xifra fins a unes 40 (cf. Mayer, 1998: 222).

de carros al circ de la ciutat, sens dubte una de les peces més recordades de l'arquebisbe (Carbonell, González-Germain, 2018: 125)³ (fig. 33):

Figura 33. Inscripció de l'auriga Eutyches (Museu Diocesà).

*D(is) M(anibus) / Eutycheti / aurig(ae) ann(or)um XXII / Fl(avius) Rufinus
et / Semp(ronia) Diofanis servo b(ene) m(erenti) f(ecerunt) / hoc rudis aurigae
requiescunt ossa sepulc(h)ro / nec tamen ignari flectere lora manu / iam qui
quadriiugos auderem scandere currus / et tamen a biuigis non removerer equis /
invidere meis annis crudelia fata / fata quibus nequeas opposuisse manus / nec
mihi concessa est morituro gloria circi / donaret lacrimas ne pia turba mihi /
ussere ardentes intus mea viscera morbi / vincere quos medicae non potuere
manus / sparge precor flores supra mea busta viator / favisti vivo forsita <n>
ipse mihi.*

En aquest sepulcre reposen els ossos d' un auriga poc destre, / tot i que no
desconeixia l'art de dirigir les cordes amb la ma. / Jo, que ja m' hauria atrevit
a fer anar carros de quatre cavalls / i tanmateix no vaig passar dels de dos
cavalls. / Els cruels fets van envejar els anys que tenia, / fets contra els que
no pots oposar la teva voluntat. / Ni em va ser concedit a l' hora de morir, la
gloria del circ / per tal que la massa pietosa no m'hagués de plorar. / Malalties
roents van cremar el meu interior; / la ma dels metge no les va poder vèncer.

³ *CIL* II, 4314; *RIT* 444; *CIL* II²/14, 1281. Ms. Pons 67v

/ Deixa caure unes flors sobre les meves cendres, t'ho prego vianant, / potser mentre jo era viu, tu vas ser un dels meus seguidors.⁴

Aquesta col·lecció va suscitar l'interès de diversos viatgers que van arribar a la ciutat i en van deixar testimoni, com el belga Antoine de Povillon,⁵ tot i que fou Lluís Pons d'Icart la figura més decisiva per a la salvaguarda i el millor coneixement de les inscripcions de l'antiga *Tàrraco*. Gràcies a la seva obra, és possible reconstruir part d'aquesta col·lecció i, fins i tot, identificar moltes altres inscripcions tarragonines les quals per avatars de la història que després es veuran van quedar dispeses o van desaparèixer.⁶ La seva dedicació a l'estudi de les antiguitats de la ciutat va estar motivada probablement pels seu sogre, Joan de Vallbona, qui el va introduir en el cercle local de col·leccionistes d'objectes antics que ell mateix va estudiar i anotar, amb l'objectiu de compondre, com tants estudiosos contemporanis, una història absoluta de Tarragona.⁷

No obstant això, més enllà de les consideracions sobre la seva obra històrica,⁸ Lluís Pons d'Icart és un autor fonamental per a l'epigrafia llatina de *Tàrraco* tant pel seu interès en la recopilació sistemàtica de les inscripcions, a mode de corpus de referència *ante litteram*, que va elaborar copiant amb bastant encert el text original, com també, cosa molt destacable i valuosa per a l'actual recerca arqueològica, perquè va escriure abundoses gloses, aquestes en català, dels llocs on es trobaven. Aquesta recopilació es troba en un manuscrit inèdit, titulat *Epigrammata antiquae urbis Tarraconensis*, actualment dividit en dues parts. La primera, que està dipositada a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona, ocupa la introducció i els estudis de caire històric i prosopogràfic, mentre que la *sylloge* epigràfica

4 Traducció de Joan Gómez Pallarès.

5 Cf. Mayer (1998). Sobre el personatge, vegeu també la contribució d'Alejandra Guzmán en aquest mateix volum.

6 Pons d'Icart recull 227 inscripcions que ubica a Tarragona (cf. Carbonell, González-Germain, 2018: 125-131).

7 Aquesta obra va veure finalment la llum amb el títol de *Libro de las grandezas y cosas memorables de la metropolitana y famosa ciudad de Tarragona*, impresa a Lleida el 1572, a partir d'un original en català (Duran, 1984).

8 Certament l'obra de Pons d'Icart va gaudir de poca consideració i transcendència entre els historiadors contemporanis i posteriors, tot i l'esforç esmerçat per l'autor a convèncer Antoni Agustí perquè la hi publicués. Sobre aquest tema, vegeu les contribucions de Jaume Massó i Juan F. Alcina en aquest mateix volum.

pròpiament es conserva a la Biblioteca del Duc August, a Wolfenbüttel (Baixa Saxònia, Alemanya).⁹

Moltes de les peces recopilades per Pons d'Icart corresponen a inscripcions d'un tipus específic de monument, molt abundant a la ciutat per haver estat el model de pedestal honorífic reproduït en massa per als homenatges públics de la *Tàrraco* romana. Són blocs paral·lelepípedes, perfectament tallats en l'excel·lent calcària local anomenada «pedra de Santa Tecla». ¹⁰ L'elevat nombre de pedestals conservats, gairebé el centenar, es deu al fet que gran part de la part vella de Tarragona s'alça damunt de la que fou la més gran plaça de representació de l'antic Imperi romà, la seu del concili de la província Hispània Tarraconense. ¹¹ Era en aquest lloc solemne on es disposava la galeria de pedestals en honor dels prestigiosos *flamines* provincials i altres il·lustres magistrats provincials. ¹² Com a monument honorífic, destinat a suportar una estàtua que immortalitzava el personatge representat, els pedestals contenien el text de la dedicació, amb el seu nom i el de la seva família, la seva pàtria d'origen (*origo*) i la seva condició de ciutadà romà (*tribus*) que li atorgava la possibilitat d'exercir càrrecs públics, que generalment corresponien a magistratures municipals de la seva ciutat d'origen. ¹³

9 Sobre aquest manuscrit, cf. Carbonell, González-Germain, 2018: 111-113. Vegeu també Jaume Massó, Alejandra Guzmán i, especialment, Juan F. Alcina Rovira en aquest mateix volum.

10 Són blocs que formen la part central d'un model de pedestal compost de tres peces independents, completat per una base i un coronament (en la seva majoria perduts). En època de Pons d'Icart, se'n podien veure alguns encastats a les parets de les cases del nucli antic, a l'entorn de la catedral, dins del recinte de les antigues muralles romanes (cf. infra). Sobre aquest tipus epigràfic, cf. Alföldy 1979.

11 Es conserven més de 200 exemplars d'aquests daus de pedestal, majoritàriament a la mateixa Tarragona, però també disseminats per altres ciutats de l'entorn, entre les quals destaca Barcelona. Sobre aquest tipus de monument i la seva difusió, cf. Alföldy, 1979; Gorostidi, 2017.

12 Sobre la topografia de la part alta de Tarragona en època romana, els seus llocs de representació i la funció d'aquests sacerdots del culte imperial (*flamines Provinciae Hispaniae Citerioris*), vegeu, per exemple, Mar *et al.* 2015.

13 L'esment a la ciutat de procedència de cada personatge era un requisit exigít per les autoritats a l'hora d'erigir una estàtua a càrrec de l'erari públic. El text dels pedestals confirmen la voluntat de l'Administració provincial, reunida anualment a la capital *Tàrraco*, de donar visibilitat a tots els municipis de la Citerior, fins i tot els més recents formats a partir de la concessió del dret llatí a Hispània en època de la dinastia Flàvia (d'aquí l'apel·latiu Flàvia o Flavi en molts noms d'aquestes ciutats).

La majoria van ser recuperats en la part alta de la ciutat i reciclats com a pedres cantoneres en la construcció dels edificis que, després de l'època medieval, van urbanitzar a poc a poc aquesta zona, abandonada en gran part durant l'edat mitjana. Entre les edificacions que van disposar d'aquest material per a la seva construcció destaca la catedral. En aquest gran edifici se n'hi troben algunes que formen part tant de capelles i zones de l'interior —fins i tot encastades a terra—, com dels paraments exteriors (fig. 34).

Figura 34. Vista de la Catedral de Tarragona amb una inscripció encastada a la paret exterior.

En efecte, un passeig pels carrers de la part alta ens permet reconèixer una trentena d'aquests antics textos llatins, més o menys llegibles. La usura del temps i les vicissituds històriques han deixat el seu estigma sobre la superfície dels blocs, i fins i tot s'ha arribat a perdre la pàtina de la superfície calcària i, amb aquesta, les lletres que contenia. Per aquest motiu, la lectura de Pons d'Icart en el seu manuscrit s'ha tornat imprescindible, ja que es tracta en molts casos de lectures autòptiques molt fidels a l'original, que ens ajuden no només a llegir, sinó fins i tot a reconèixer algunes d'aquestes peces encara *in situ* difícilment identificables a ull nu. La succinta descripció i ubicació que acompanya el text de Pons ha estat fonamental per a la seva correcta identificació, ja que, per desgràcia, l'estat de conservació actual d'algunes d'aquestes és francament deplorable, fins al punt de camuflar entre altres blocs el dau de pedestal que en el seu moment va ser un monument epigràfic.

Per a la millor identificació i reconstrucció d'aquests epígrafs, comptem, no obstant això, amb una altra font. Es tracta de l'obra de Joseph Boy, un enginyer militar que mig segle després, el 1713, va reunir, en la seva *Recopilación sussinta de las antigüedades romanas de Tarragona*, una sèrie de dibuixos que, malgrat els seus errors en la transcripció llatina, plasmen fidelment molts d'aquests pedestals, ja que imiten la paleografia de les lletres, el mòdul del suport, la motllura i, fins i tot, indiquen les mesures exactes gràcies a la presència de la vara de mesurar (Massó, 1996). Els dibuixos de Boy completen de manera extraordinària els textos de Pons d'Icart i són tots dos una eina fonamental per a la reconstrucció d'inscripcions que als segles xvi i xvii eren llegibles, però que avui es troben pèssimament conservades, perquè van sofrir durant molt temps condicions precàries, com moments de destrucció bèl·lica intencionada.

Figura 35. Vista actual del n. 17 del carrer Merceria de Tarragona.

Són casos paradigmàtics alguns exemples actuals que es troben al carrer Merceria. En efecte, el número 17 exhibeix tres d'aquests pedestals (fig. 35).

Figura 36. Pedestal encastat al núm. 17 del carrer Merceria.

El primer es troba íntegre, encara que la seva meitat dreta està completament erosionada per l'efecte de la pluja que durant les dues últimes centúries ha rovellat la superfície (fig. 36)¹⁴ Una magnífica foto en blanc i negre, presa amb motiu de la publicació del primer corpus epigràfic tarraconí modern, obra de Géza Alföldy, permet comprovar la part llavors en-

¹⁴ *CIL* II 4196; *RIT* 259; *CIL* II²/14, 1150. Ms. Pons 77r (Carbonell, González Germain, 2018: 125).

cara llegible del text.¹⁵ Aquest pedestal va ser dibuixat també per l'enginyer Boy, i podem complertar el text gràcies a la transcripció de Pons d'Icart:¹⁶

Tito Mamilio / Silonis fil(io) Quir(ina) / Praesenti / Tritiens(i) Magal(lensi) / omnib(us) honorib(us) / in r(e) p(ublica) sua functo / decuriali allec/to Italicam ex/cusato a Divo / Pio flamini p(rovinciae) H(ispaniae) c(terioris) / p(rovincia) H(ispania) c(terior).

«A Titus Mamili Present, fill de Siló, de la (tribu) Quirina, (oriünd) de *Tritium Magallum*,¹⁷ que va exercit tots els càrrecs públics a la seva ciutat, tot i haver estat admès com a decurió a Itàlica,¹⁸ ha estat excusat de la seva funció pel diví Antoni Pius. Com a flamen provincial la Província Hispània Citerior li dedica aquesta estàtua.»

El segon pedestal està molt deteriorat i trencat, embotit a manera de farciment en una paret que data del segle XIX. (fig. 37) Actualment la inscripció apareix desproveïda de la part superior, que afortunadament va ser recuperada fa pocs anys en unes intervencions que es van dur a terme en el veí Museu Bíblic Tarragoní, on actualment s'exhibeix (fig. 38).¹⁹

15 Géza Alföldy (Budapest 1935 - Atenes 2011), un dels majors epigrafistes del segle XX i gran especialista en Història Antiga, va elaborar el primer corpus epigràfic modern de Tàrraco redactat en alemany (= *RIT*), la segona edició del qual, notablement augmentada, constitueix el fascicle dedicat a la ciutat i el seu territori del *Corpus Inscriptionum Latinarum* (= *CIL* II²/14). Va ser fonamental la col·laboració de l'Institut Arqueològic Alemany (DAI, en les seves sigles en alemany) i la participació del fotògraf Peter Witte, a qui es deuen les esplèndides fotografies en blanc i negre. Una selecció d'articles sobre Tàrraco, originàriament publicats en alemany i en llatí, es poden llegir ara en traducció al castellà en Gorostidi (ed.) 2017.

16 La convenció epigràfica és que el text perdut, però conservat per altres fonts, s'indiqui amb lletres subratllades.

17 *Tritium Magallum* (Trici la Gran) va ser un municipi romà, actualment identificat a Tricio (la Rioja).

18 *Italica* (actualment Santiponce, Sevilla) va ser una prestigiosa colònia romana, pàtria dels emperadors Trajà i Adrià, situada a prop d'*Hispalis* (Sevilla).

19 *CIL* II, 4248; *RIT* 333; *CIL* II²/14, 1194. Ms. Pons 75r (Carbonell, González Germain, 2018: 125).

Figures 37 i 38. Estat actual del pedestal: fragment superior avui exposat al Museu Bíblic de Tarragona i fragment inferior encasat al carrer Merceria

No obstant això, Pons d'Icart ens transmet el text íntegre de la peça, atès que es tracta d'una de les inscripcions que al seu moment es trobaven al castell del Patriarca (o de l'Arquebisbe), abans de la seva demolició el 1813 després de l'ocupació francesa de la ciutat (Cf. Menchón, Massó, 1998). El text, finalment editat per Alföldy, recupera moltes línies perdudes gràcies a la lectura oferta precisament per Pons:

*C(aio) Val(erio) Arabino / Flaviani f(ilio) Bergido F(lavio) / ommib(us)
hon(oribus) in re p(ublica) / sua func(to) sacerdoti / Romae et Aug(usti)
p(rovincia) H(ispania) c(iterior) / ob curam tabulari(i) / censualis fideliter /
administr(atam) statuam / inter flaminales / viros positam ex/ornandum (j)
univers(i) / censuer(unt).*

«A Gai Valeri Arabí, fill de Flavià, (oriünd) de *Bergidum Flavium*,²⁰ que va exercit tots els càrrecs públics a la seva ciutat, sacerdot provincial de Roma i de l'August, per la seva responsabilitat de la secretaria del cens que ha gestionat amb fidelitat, tots han decretat que li sigui col·locada una estàtua entre els flàmens provincials per a abelliment.»

Una altra peça que va viure millors temps es troba encastada com a pedra cantonera en un altre carrer del centre de la ciutat.²¹ Actualment les restes d'un antic grafit amb esprai encara s'aprecien en la seva deteriorada superfície (fig. 39).

Figura 39. Inscripció a la cantonada del carrer Riudecols.

²⁰ L'antic municipi romà de *Bergidum Flavium* correspon a l'actual Cascabelos (Lleó).

²¹ *CIL* II, 4196; *RIT* 259; *CIL* II²/14, 1117. Ms. Pons 61v (Carbonell, González Germain, 2018: 125).

Hem d'agrar a una altra foto en blanc i negre que avui puguem apreciar encara alguna cosa del text original. La peça va ser vista exactament allí per Pons d'Icart, que precisa la seva ubicació «al canto de la casa de mr. Creus, notari». També allí mateix va ser dibuixada per Boy. L'estat actual de la peça és pèssim, fins al punt que Alföldy només va poder reconstruir el seu text a partir dels apògrafs postclàssics:

L(ucio) Aufidio Mascu/li f(ilio) Celeri Mas/culino Quir(ina) / Flaviaugustano / flamini designato / p(rovinciae) H(ispaniae) c(terioris) / r(es) p(ublica) s(ua) d(ecreto) d(ecurionum).

«A Luci Aufidi Celer Masculí, fill de Màscul, de la (tribu) Quirina, (oriünd) de *Flavia Augusta*,²² escollit flamen de la Província Hispania Citerior, la seva ciutat (li dedica aquesta estàtua) per decret dels decurions.»

El cas extrem el representa el pedestal següent, que es troba a l'actual carrer Cavallers, una de les artèries de la Tarragona medieval.²³ Va ser vist *in situ* tant per Pons d'Icart com per Boy, qui va efectuar el puntual dibuix, que agraïm, malgrat els errors en el text, vista la seva situació actual, ja que només pot ser identificat com a pedestal gràcies al mòdul del ben conegut pedestal honorífic, que destaca entre la resta de blocs paral·lelepípedes de la paret (fig. 40).

²² El municipi romà de *Flavia Augusta* ha estat identificat amb l'actual Poza de la Sal (Burgos).

²³ *CIL* II 4197; *RIT* 260; *CIL* II²/14, 1118. Ms. Pons 67v (Carbonell, González Germain, 2018: 125). Curiosament, com a *CIL* II²/1117, es tracta d'un membre de la família *Aufidia*, tot i que procedents de llocs diversos (el primer de *Flavia Augusta*, a prop de Burgos, el segon de *Palma*, a Mallorca).

Figura 40. Inscripció del carrer Cavallers, amb el text completament desaparegut.

Igual que en els casos anteriors, Alföldy va poder reconstruir la lectura basant-se en la informació transmesa per Pons d'Icart i Boy:

L(ucio) Aufidio Q(uinti) f(ilio) / Velina / Secundo / Palmensi / omnib(us) honor(ibus) / in re public(a) / sua functo / flam(ini) p(rovinciae) H(ispaniae) c(terioris) / p(rovincia) H(ispania) c(terior).

«A Luci Aufidi Segon, fill de Quint, de la (tribu) Velina, (oriünd) de Palma, que va exercir tots els càrrecs públics a la seva ciutat, flamen provincial, (li dedica aquesta estàtua) la província Hispania Citerior.»

Hi ha altres casos semblants, com també és cert que d'altres inscripcions, la majoria, certament, es troben en millor estat de conservació perquè han tingut la sort de romandre en un lloc a recer tant de les inclemències del temps com dels actes de vandalisme. Un bon exemple d'això són les peces situades en llocs elevats, com, per exemple, la que es troba al carrer Ferrers, encastada sota la primera balconada (fig. 41).²⁴ La seva lectura és

²⁴ *CIL* II 4195; *RIT* 258; *CIL* II²/14, 1116. Ms. Pons 59v (Carbonell, González Germain, 2018: 125).

bona, i així també va poder ser reproduïda per Pons d'Icart, que la situa en «dita casa, en la torra de la porta falsa» (fig. 42).²⁵

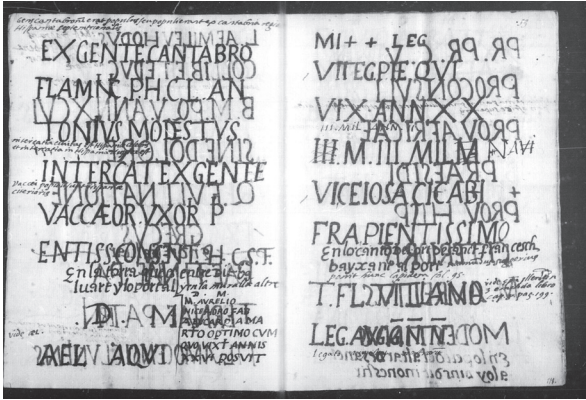
C(aio) Atilio / C(ai) f(ilio) Quir(ina) / Crasso / Segontino / omnib(us) honor(ibus) / in re publ(ica) sua / functo flam(ini) / prov(inciae) Hisp(aniae) citer(ioris) / p(rovincia) H(ispania) c(iterior).

«A Gai Atili Cras, fill de Gai, de la (tribu) Quirina, (oriünd) de *Segontia*,²⁶ que va exercit tots els càrrecs públics a la seva ciutat, flamen provincial, (li dedica aquesta estàtua) la província Hispania Citerior.»

25 Ms. 59v.

26 El municipi romà de *Segontia* correspon a l'actual ciutat de Sigüenza (Guadalajara).

Figures 41 i 42. Pedestal incrustat sota el balcó del carrere Ferrers i lectura de Pons d'Icart, que el va veure al mateix lloc.

Com a conclusió, resulta evident la necessitat de la reivindicació del paper de Lluís Pons d'Icart en la salvaguarda d'aquests monuments, que configuren el paisatge històric de la ciutat. Un paisatge epigràfic integrat en un patrimoni arqueològic i artístic, que, no obstant això, manca d'un treball de catalogació i identificació que asseguri una difusió fora de l'àmbit estrictament acadèmic i que posi a disposició, tant de l'administració com del públic interessat, les eines per a la seva preservació com a part de la història i del patrimoni cultural de la ciutat.

CONSTRUIR ALLA ROMANA A TARRAGONA I EL CAMP:
DEFENSES, CASES, CASTELLS, PALAUS

Joan Menchon Bes
Arqueòleg. Ajuntament de Tarragona

Isidre Pastor Batalla
Arqueòleg i Historiador de l'Art

Excusatio non petita, acusatio manifesta

Sí, és veritat, començar tot donant explicacions com a encapçalament d'un article és un mal auguri, i s'albira que anirà a mal borràs. Però el cert és que els autors hem de reconèixer que, quan vàrem escollir el títol pel cicle de xerrades al voltant del cinquè centenari d'Antoni Agustí, no vam acabar-la d'encertar.

El propòsit no era, i no deixar de ser, cridar l'atenció sobre un aspecte que creiem no prou valorat en el patrimoni de les nostres comarques entre la segona meitat del segle xv i el xvii ben entrat. Una mica allò que hom ha dit l'arquitectura entre els inicis de l'època moderna (1453 presa de Constantinoble o 1492 arribada de Colom a Amèrica) i les vespres de la Guerra de Successió (1700-1713, per uns, o 1714 per d'altres).

És un període tan present com poc valorat, on —com no pot ser d'altra manera— ens trobem amb l'aiguabarreig dels epígons del Gòtic, l'arribada de l'Humanisme, és a dir el Renaixement amb noves fórmules arquitectòniques, la dialèctica entre els dos per acabar amb el Barroc, que esclata ja al segle xviii. I No estem parlant de poca valoració d'edificis i obres monumentals i prou conegudes, des del retaule de Damià Forment al monestir de Poblet, o l'obra de Pere Blai i els grans tracistes dels segles xvi i xvii, amb la capella del Santíssim de la Catedral de Tarragona, l'església o el convent de Sant Agustí de la Selva, la cartoixa d'Escaladei, les esglésies de Tivissa, Cornudella, Ulldemolins o el castell dels Icart a Torredembarra.

Al costat d'aquestes grans architectures o d'altres que han desaparegut, com el Seminari Tridentí o l'Hospital de Sant Pau i Santa Tecla de

Tarragona, n'hi ha d'altres que encara són presents, sia en la documentació històrica sia en la realitat urbana i territorial, que no han rebut potser l'atenció que es mereixen. Des de les defenses de les viles i ciutats, amb l'arribada de l'arquitectura abaluartada, a les fortificacions de masos, que han seguit patrons poliorcètics més arrelats al món medieval que al modern, a l'adaptació de cases, casals, castells i palaus d'acord amb les noves i necessitats d'un món que cada dia està més lluny de l'edat mitjana, passant per l'adaptació de les noves traces *alla romana* arribades amb l'obra dels grans arquitectes, com Vignola, Palladio i especialment Serlio, que de tan veure-les cada dia als nostres carrers ni les observem ni les valorem.

No pretenem ni de lluny ser exhaustius, sinó donar una ullada, gairebé a vol d'ocell, a aquesta realitat patrimonial al Camp de Tarragona.

Segles XVI-XVII: el context social, econòmic i cultural

Entre els segles XIV i XVI diferents conflictes bèl·lics van afectar aquestes terres. Hem de desatacar al segle XIV la guerra entre Pere III de Catalunya i Pere I de Castella (1356-1369), i ja en el segle XV la guerra entre Joan II i la Generalitat (1462-1472), així com les violències i tensions entre pagesos rics i noblesa, reflex meridional del que a la Catalunya Vella es coneix com el conflicte remença. Ja entrats en ple segle XVI, la violència dels epígons del feudalisme, amb el bandolerisme entès també com a guerres i lluites particulars entre nobles i poderosos, i la de les guerres del rei amb els seus enemics europeus, així com la inestabilitat de la costa davant els atacs de pirates i corsaris, van influir notablement en el desenvolupament històric.

A aquesta situació, hem de sumar una important recuperació econòmica que va comportar l'embelliment i la reforma de vells castells feudals en convertir-los en palaus; embelliment que es reflecteix també en l'arquitectura de propietaris, mercaders etc., tant en el món rural com en l'urbà, que es transmet a l'arquitectura tardogòtica amb paral·lelismes amb el plateresc castellà, i la posterior arribada del Renaixement o arquitectura *alla romana*, de clara influència italiana. Aquesta realitat s'observa en diferents poblacions del territori, com es pot veure a Tarragona, Reus, Alcover, Montblanc o la Selva del Camp.

Més enllà del que succeí a les principals viles i ciutats, on es propicià una rèplica a la conjuntura del moment que afavorí un cert dinamisme, també es fa ressò d'aquest procés una bona part de la resta de poblacions

del territori. Tot i que es fa difícil copsar l'abast i l'entitat de la recuperació que assoliren les poblacions i els llogarets d'aquestes contornades del camp tarragoní, sí que s'evidencia una incentivació generalitzada, en molts àmbits de la seva activitat socioeconòmica.

S'ha de tenir present que bona part d'aquest territori restà sota la jurisdicció de petites baronies, que depenien del domini senyorial d'un estament nobiliari arrelat a la terra o s'inscrivien en amplis dominis eclesiàstics on, cada cop més, s'intensificà l'activitat pròpia de la gestió dels ens municipals.

Aquesta dinàmica comportà que, més enllà de la conjuntura de la macro economia del país, s'hagué d'afrontar una realitat quotidiana marcada per les necessitats locals que requeria actuacions constructives concretes per poder subsistir. En qualsevol cas, no és agosarat considerar que aquesta dimensió local de la realitat territorial fou, en bona part, propícia i dinamitzadora d'una realitat edilícia que es fa evident arreu. Pauta que, en certa manera, també es reproduceix en altres parts del país que presenten aquesta mateixa conjuntura. És el cas de l'altiplà i la plana de Lleida, on el paper de la capital fou propici per a la difusió de les noves tendències renaixentistes.

És, en aquest sentit, que cal considerar el fet que les mateixes característiques geomorfològiques del territori són propícies a la comunicació i la faciliten entre els nuclis de poblament. Aquest factor va propiciar la mobilitat, la difusió de les noves tendències culturals humanístiques o, si més no, la incentivació pel gust de les noves traces formals de la construcció a la romana.

El paper que tingueren les classes benestants dels nuclis de les poblacions més petites, com les viles i els pobles, feu propici una predisposició arreu d'aquests territoris que en facilitaren la prompta expansió de les noves modes. Tal com s'evidencia a l'àrea d'influència de la ciutat de Tarragona.

Sens dubte, és aquesta estreta relació entre les elits locals amb els nuclis administratius i polítics del territori la que feu que aquestes entressin en contacte amb la cultura humanística del moment. Aquest fet, tot i no ser ni el detonant ni el determinant, sí que s'ha de considerar que, en certa manera, afavorí la generalització de l'ús de les noves traces arquitectòniques del moment. Diguem-ne que ho fou per mimetisme fruit de l'expansió i del ressò que sempre acaben tenint les noves tendències.

Si bé fou determinant per a la proliferació de l'arquitectura de línies renaixentistes el paper dels grans tracistes i mestres d'obra vinculats a l'anomenada Escola del Camp, l'arrelament local d'aquesta essència cal establir-la en altres factors.

Tot i això, és més que probable que aquesta generalització que es constata arreu del camp tarragoní fou deguda a la racionalitat constructiva d'aquestes noves tendències. Per tant, la seva expansió obeiria més al fet que estiguessin centrades en la senzillesa de les línies formals, el gust per una ornamentació mesurada i una composició d'obra de tècnica fàcil. Factors que, sens dubte, propiciaren una ràpida expansió i consolidació de l'arquitectura classicista, especialment entre els mestres d'obres i els constructors, que ben aviat s'avingueren i es feren amb la tècnica d'aquesta nova tendència constructiva *alla romana*. És per això que no és estrany copsar com, motivats pels seus promotors, o no, les noves construccions o refeccions de caràcter menor adoptaren aquesta arquitectura de línies senzilles.

És aquest degoteig de l'ús d'elements arquitectònics de línies i traces clàssiques, en l'activitat constructiva a partir de mitjans segle XVI, el que permet constatar que l'obra a la romana està plenament arrelada en aquesta part del territori. I, així mateix, atenent la seva popularització, considerar-les com un veritable referent de l'arquitectura renaixentista arreu del país.

Durant aquest llarg període de convulsió social, política i econòmica, la realitat de bona part de les contrades de les terres meridionals del país passa per un cert reeiximent. Aquesta dinàmica es concreta en bona part de les poblacions del territori que forma el Camp de Tarragona. Aquesta obra de caràcter popular beu de molts elements de tradició clàssica de gust i tipològica plenament renaixentistes: especialment finestres i portals.

Temps violents, defensa de viles, pobles, ciutats i cases

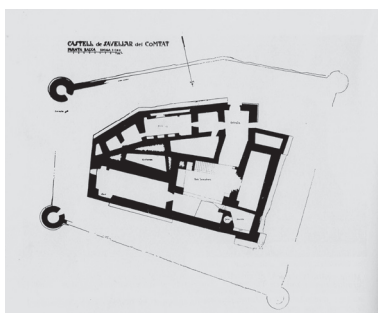
Certament, la inestabilitat d'aquests segles és important i l'ús de la violència com a manera de solucionar conflictes era molt més gran del que ens imaginem en una societat postmoderna i benestant com la nostra.

A banda d'aquesta realitat, hereva de la resolució de conflictes del món medieval, hi ha una evolució clara de l'armamentística, amb la proliferació de les armes de foc, que va motivar la necessitat de canvis en la poliorcètica.

És un període de transició, en el qual ens trobem, d'una banda, amb una arquitectura d'inèrcia medieval, on les velles construccions es transformen i s'adapten a les noves armes de foc (contraforts, escarpes, talussos, troneres, barbicanes...), però que, d'altra banda, conviuen amb sistemes defensius de tradició medieval (espitlleres, ponts d'accés, corse-res, maticans, etc.). Així veiem la transformació de castells medievals amb elements de tradició tardogòtica, al costat de la construcció d'obres ja de traça italiana.

En un segon nivell, la fortificació de masos o hàbitats rurals encara manté construccions de clara inspiració medieval, però amb la incorporació de nous recursos de defensa passiva i activa que, a poc a poc, donen pas a les fortificacions clarament renaixentistes.

Els vells castells d'origen medieval, amb o sense pati central, de planta compacta, que van evolucionant al llarg de l'edat mitjana, és en aquest context quan s'adapten amb millor o pitjor fortuna als avenços de la poliorcètica pirobalística. A la Conca de Barberà hi tindriem com a exponents principals els castells de Solivella i Savallà del Comtat.

Figures 43 i 44. Castell de Solivella (Conca de Barberà), vista de la barrera artillada i torre porta. Castell de Savallà del Comtat (Conca de Barberà), planta J. M. Vives (1908) publicada en Català, P. Els castells catalans, vol. IV, pàg. 348.

El primer mostra com a partir d'una primera edificació en forma de gran torre del segle XI es desenvolupa un gran edifici que cristal·litza en una imponent edificació gòtica de pati central. Sense solució de continuïtat, es reforça amb una barbacana o barrera artillada i una contramuralla, on es veu la combinació de troneres d'orb i pal amb espitlleres de clara tradició medieval, però algunes també transformades en tronera. Al costat d'aquests elements, també trobem talussos per optimitzar la defensa pirobalística, al costat dels merlets de tradició medieval o els matacans sobre accessos i punts de pas.

Una altra mostra de barbacana o barrera artillada, però en un estat de conservació més precari, el tenim a Savallà del Comtat, amb torres circulars en el salt i les defenses a força de troneres d'orbe i pal. L'estructura del cos principal del castell segueix el model d'edifici amb pati central. Molt més complexa és l'evolució de Santa Coloma de Queralt, on, a partir d'una torre de dimensions espectaculars, com seria la de Solivella, es desenvolupa el castell altmedieval amb una important reforma tardogòtica que el converteix en un gran palau.

Un pas posterior en l'arribada de la manera de construir *alla romana* és Cal Castlà de Montblanc, edifici palatí que substitueix després de la Guerra Civil Catalana (1462-1472) el vell castell medieval del Pla de Santa Bàrbara. Encara que molt transformat és recuperable. De planta gairebé quadrada i pati central, mostra una gran portalada tardogòtica i obertures on s'aprecia ja l'arribada dels elements estètics de clara inspiració clàssica. Les reserves de cornisa en els angles arrodonits de l'edifici fan pensar en la traça d'*escaraguaites* o garites o decoratives a l'estil de les del castell d'Altafulla, encara que potser no es van arribar a construir.

Figura 45. Castell d'Altafulla (Tarragonès).

Al monestir de Poblet s'hi observa l'existència de troneres d'orb i pal en algunes de les torres de la muralla manada construir per Pere III de Barcelona (1369). I són especialment interessants les que es veuen a banda i banda de la Porta Daurada, magnífic accés monumental amb una potent lladronera, conjunt edificat en temps dels abats Delgado (1458-1478) i Payo Coello (1480-1498). En aquest monestir, les innovacions poliorcètiques es limiten a les troneres, combinades amb els frisos de matabans i balcons protegits a la Porta Reial, i a la vella muralla del segle XIV.

Més complicats de definir i identificar són els casos del castell de Biure o la granja castell de Riudabella, amb restauracions de tipus historicista, que, en absolut, no resten interès per tots dos edificis i d'altres de la zona.

A la comarca del Penedès, el castell de Calafell és un altre exemple de fortificació altmedieval amb una llarga evolució històrica, el qual a la baixa edat mitjana passa a ser pavelló de caça, i les seves velles muralles de maçoneria es reforcen amb troneres d'orb i pal.

El castell de Creixell, així com diverses edificacions d'aquesta població, mostren un important moment de creixement entre els segles xv i xvi, igual que diferents punts com la mateixa Tarragona. Aquí la fortificació medieval original evoluciona cap a un castell de planta regular i central. Els exteriors es reforcen amb potents talussos i merlets de rematada piramidal truncada. Similar és el cas d'Altafulla, encara que d'una major riquesa arquitectònica amb elements clarament renaixentistes al costat dels ja clàssics reforços atalussats a la base, a més d'*escaraguaites* i merlets esglaonats, que observarem en altres fortificacions de l'època.

Figura 46. Castell de Creixell (Tarragonès).

En el cas del castell de Tamarit i la seva vila closa, cal afegir la construcció o potser adaptació d'una torre albarrana al peu de platja i d'una potent muralla de traça italiana amb troneres, preparada per defensar la plaça davant els freqüents atacs de la pirateria nord-africana.

A l'Alt Camp hi podem observar la transformació del castell de Vallmoll, construcció que evoluciona cap a les obres gòtiques amb gran pati central i escalinata d'accés a la sala. També es fan notar els reforços en talús, així com una fase renaixentista associada a l'obra del famós arquitecte Pere Blai, autor entre d'altres de la capella renaixentista del Santíssim de la Catedral de Tarragona, la façana del palau de la Generalitat de Catalunya o el castell de Torredembarra.

D'aquest període també data el nou programa arquitectònic de l'antic castell medieval de Rodonyà, que comportà la configuració de l'edifici del palau de traça renaixentista. Aquesta transformació fou definida a partir d'una concepció racional de l'espai en funció d'una composició formal de línies clàssiques. Factors que esdevenen uns clars referents de línies clàssiques pròpies de l'època i que, a la vegada, són determinants per compaginar la seva activitat agropecuària amb el caràcter residencial de l'edifici.

Figura 47. Castell de Rodonyà (Alt Camp).

A la Selva del Camp, l'estudi documental i arqueològic ens mostren una important transformació en el segle XVI, en adaptar el vell castell del paborde de la Catedral de Tarragona en residència temporal de l'arquebisbe. I ja amb una plena traça renaixentista, trobem el castell dels Icart a Torredembarra, construït a partir del 1565 i finalitzat quinze anys després. Es tracta d'una impressionant obra clarament *alla romana*, de planta rectangular amb pati interior i tres pisos d'alçada, façana monumental amb porta amb frontó partit sobre sengles parells de columnes i cantonades protegides/decorades per baluards de clara traça italiana.

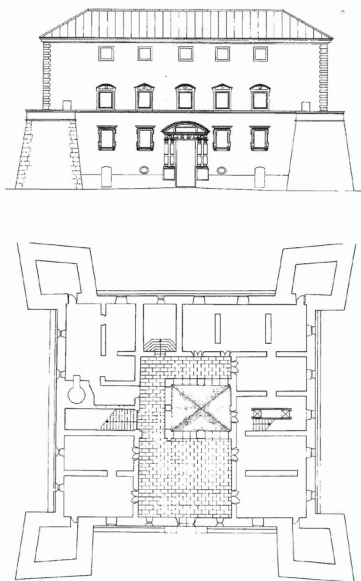

Figura 48. Planta del castell de Torredembarra (Tarragonès), publicada en Ferran (1995).

Al Priorat hi observem adaptacions puntuals al *hisn* de Siurana. Aquesta important fortificació de la marca extrema d'Al-Andalus va perdre importància estratègica després de la conquesta dels districtes de *Larida* i *Turtusha* i la seva caiguda el 1153-1154, però torna a recuperar cert protagonisme en la Guerra Civil Catalana, quan és un dels punts de sortida de les tropes de l'arquebisbe de Tarragona en contra de la seva pròpia ciutat el 1462. Relacionat amb aquest moment, o potser una mica després, veiem la construcció d'un esperó de carreuat amb petita casamata i tronera d'orb i pal al costat oest del castell, sobre el popular Salt de la Reina Mora.

En el cas de Falset, el castell és la seu del comtat de Prades i, després, de la casa de Medinaceli. Veiem com cap al segle XVI s'hi construeixen les torres decoratives en el costat sud, i ja en els segles XVII i XVIII s'erigeixen dos baluards successius per defensar la plaça de possibles accions des de l'oest, és a dir del camí que porta a la Cubeta de Mora i la vall de l'Ebre.

Figura 49: Castell de Falset (Priorat), vista de les torres del segle XVI.

Al costat d'aquestes transformacions dels grans casals, castells i palaus, hi ha una sèrie de construccions defensives edificades per la iniciativa privada o local, que especialment es veuen a la costa pel perill d'atacs dels corsaris nord-africans, encara que també es localitzen a l'interior i que s'hauran de relacionar amb les tensions de l'època, sobretot les guerres privades entre propietaris i petita noblesa, moltes vegades confoses amb el tan conegut bandolerisme dels segles XVI-XVIII.

Els conflictes entre l'imperi Habsburg i altres regnes europeus van provocar, per exemple, que Carles I manés fortificar les poblacions de la costa amb l'actuació d'enginyers italians, com Calvi i Fratrín: Barcelona, Eivissa, els Alfacs... Malgrat això, els atacs es van anar succeint al larg del temps: 1547 Punta del Farelló, Vila-seca, la Canonja i Masricard, que provoquen la despoblació de Miramar, Barenys i la Pineda; 1562 Tamarit, la qual cosa motiva la construcció de la torre de la Mora; 1562 Salou i el Perelló; 1563 Salou; 1566 Salou; 1567 Tarragona; 1582 Tarragona i Tamarit... La reacció a aquests atacs lògicament comporta la fortificació dels nuclis de població i dels masos. La veritat és que el poder reial amb prou feines pot finançar les seves pròpies ordres de construcció d'obres, de manera que són l'Església, les universitats locals o els privats els que es fan càrrec de la seva pròpia defensa, cosa lògica en la mentalitat catalana, si pensem, per exemple, en el *princeps namque*, les organitzacions gremials que formen milícies, les bandositats i exèrcits privats, etc.

Com a casos d'iniciativa episcopal, tenim el de l'ordre de construcció de la Torre del Port de Tarragona (1527), o la Torre Vella de Salou (1530), promogudes per Pere de Cardona. La Torre Vella o de Carles V és una esplèndida obra de traça renaixentista, erigida amb carreuat. Té base atalusada amb troneres circulars. Mostra accés a planta baixa i, interiorment, es diferencien tres pisos i terrassa. Té obertures petites i es defensa amb troneres i finestres reforçades amb manteletes de tradició medieval.

Figura 50. Torre Vella de Salou (Tarragonès).

La Torre del Torm (L'Hospitalet de l'Infant), que seria de l'estil de les almenares del sud de la Península o les torres de moros de les Balears, és una promoció del duc de Cardona, senyor de la baronia d'Entença al segle XVI. En el cas de Tamarit, després de l'atac de 1562, és la universitat mateixa la que promou la construcció d'una torre de guaita. Però en la majoria de casos respon a la iniciativa privada.

Seguint la tradició arquitectònica medieval, hi ha alguns masos fortificats com els de la Torreforta a Tarragona, amb construcció de planta quadrada i estructura interna d'arcs diafragma, de planta baixa i dos pisos,

similars a la Torre d'en Dolça de Vila-seca. En ambdues s'observa la defensa mitjançant espitlleres de tradició medieval. Seguint la tipologia de més horitzontal, tenim el d'en Jové, obra de planta quadrada amb façana mirant al sud defensada per una lladronera.

Un altre conjunt de fortificacions són les torres que s'erigeixen adossades o al costat dels habitatges, sigui dins de nuclis urbans, com podem veure a Vilanova d'Escornalbou (Baix Camp), per posar un exemple, o en masos aïllats. Certament ens trobem amb defenses de plantejament, inèrcia o tradició medieval, gens estrany en una Catalunya on veiem que el gòtic continua al llarg del segle XVI, com a la Prioral de Reus o el santuari del Tallat (Rocallaura, Urgell).

Les torres de més antiguitat serien les de planta quadrada, unides o properes als cossos principals dels masos, dels segles XIV-XV, que evolucionen cap a les de planta circular, però generalment separades uns metres i unides per un pas elevat. Les hauríem de datar entre finals del segle XV i del segle XVII. A aquestes hi hem d'afegir casos de torre aïllada, com la de la Mora (Tarragona) o la del Torm (Hospitalet de l'Infant), que ja hem comentat.

En termes generals, conserven tipologies de l'arquitectura militar medieval: entrada en alçada a la part de terra, pisos sobre embigat o volta, amb accés entre si per escales de mà, finestres amb espitlleres o troneres, espitlleres, matacans o matacans com a defensa vertical, rematada de merlets, talussos a la base... Com a materials de construcció, prolifera la maçoneria unida amb morter de calç, carreus cantoners, obertures petites i en nombre limitat.

A Montbrió, coneixem la torre del Mas de l'Hereu o del Llambrec, de planta circular i construïda amb maçoneria. Conserva corseres de maó i merlets de remat piramidal. L'interior té cinc pisos sobre cúpula i troneres d'orb i pal. En una de les finestres hi ha grafiada la data 1591. A Vinyols i els Arcs hi ha les torres del Mas Miret, del Pi o Milà, i la de Cal Torrell, estudiades per Massó i Ramon. Altres casos són les dels Moros de les Borges del Camp, la Torre Rodona de Botarell, les de l'Arbocet i del Mas Munter a Vilanova d'Escornalbou.

Ja a l'interior, al municipi de Figuerola del Camp (Alt Camp) es troba la torre de la Mixarda, restaurada fa pocs anys. La seva llunyania de la línia de costa deixa clar que no es pot definir com una torre de moros, sinó que tindria una altra funció. Datada entre els segles XVI i XVII, és de planta circular i disposa de porta a l'est en planta baixa. Es defensa amb imponents corseres i espitlleres.

Tarragona, ciutat que es refortifica

Hem de recordar que la ciutat medieval de Tarragona reocupava l'antiga seu del Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris i part del barri portuari, a la zona de l'actual plaça dels Carros i estació del ferrocarril, dos espais urbans separats entre si uns mil metres. Les velles muralles romanes a la Part Alta, actual centre històric, van continuar la seva funció defensiva, sent adobades convenientment. Però, en canvi, els murallots que protegien Tàrraco fins al port van quedar abandonats, i van passar a ser nosa, pedra, partió de finca o, simplement, una runa per aterrar.

A fi de protegir el flanc sud es va adobar la separació del Fòrum Provincial i Circ, que és el que coneixem amb el nom de la Muralleta (s. XII), i, després, una nova defensa davant la façana de l'edifici d'espectacles, el Mur Nou o Muralleta (s. XIV).

El 1462 les tropes realistes i de l'arquebisbe Pere d'Urrea van posar lloc a la ciutat. Tarragona es va preparar, tot artillant torres, tancant portals, tapiant finestres i obertures, etc. El 17 d'octubre es va iniciar setge, i aviat van veure que l'empresa no seria fàcil, donada la potència de les defenses. L'expugnació es va dur a terme per la Muralleta, que era la part més fàcil d'atacar. Es van fustigar els flancs de les torres Grossa i de les Monges des dels convents de Sant Francesc i Santa Clara. Es va aconseguir obrir bretxa al costat d'aquestes torres i la del Bordell. La veritat és que els realistes van entrar al barri del Corral, però, en trobar-se amb el Mur Vell, van entendre que la plaça no es prendria tan fàcilment. Per això, el 2 de novembre van pactar l'acord de capitulació d'un setge que realment va acabar en taules, encara que va afectar seriosament les velles muralles. L'artilleria de foc havia fet de les seves, però.

Després de la propugnació de 1462, les muralles van ser reparades, com s'observa en la reconstrucció del mur romà al costat de la torre de les Monges, o en el recreixement amb una cúpula octogonal i la conversió de les seves espitlleres en troneres, remodelació que s'observa en no poques fortificacions i castells catalans del segle XV. No obstant això, aquí aquesta intervenció es va dur a terme de forma bastant barroera, limitant-se a obrir les espitlleres. És plausible que en aquest context la torre sota el baluard de Sant Antoni fos reforçada en la seva base amb una estructura en talús.

Figura 51. Baluard de Sant Antoni (Tarragona).

La reacció de la gran poliorcètica de tradició italiana a la irrupció dels canons, bombardes, colobrines, etc. es deixa manifestar, per exemple, al castell de Salses (Rosselló) amb unes primeres respostes arquitectòniques. Però les solucions poliorcètiques d'èxit van ser altres, fruit del geni italià de personatges com Leonardo, Miquel Àngel, els germans Giuliano o Sangallo, per posar-ne alguns exemples. Naixia així l'anomenada traça italiana o en estrella. Es construeixen defenses amb murs més baixos i amples, de pedra i morter, i farciment interior de terra. D'aquesta manera, s'absorbeixen millor els impactes de les canonades. Un nou sistema de defensa avançada substitueix les torres: bastions o baluards i revellins. Permeten el foc creuat, més quan l'estructura de les noves fortaleses evoluciona cap a la planta en forma d'estrella. La veritat és que era un sistema de construcció revolucionari, però en un temps molt costós. Aquesta realitat s'observa a Tarragona, encara que ara la topografia i la duresa del terreny dificulten seriosament l'existència de fosses, i es fa difícil no visualitzar les defenses en estar la ciutat en un turó. Les primeres construccions a la italiana es corresponen a baluards en els flancs més febles de la muralla. Això succeeix en temps de Carles I d'Habsburg. Ja

l'any 1524 es va manar construir el baluard de Sant Climent, davant de la torre de Giminelles, però aquesta obra no s'executa fins a la Guerra dels Segadors (1640-1652). Pocs anys després, el 1527, l'amenaça de pirates i corsaris nord-africans va provocar que el consolat acordés «fer quatre baluards bons de pedra picada Forts [...] a la torra del Scola 1, i al portal del Rei Altre [...] a la torra Grossa Altre i al portal de sent Antoni Altre.» Paral·lelament, l'arquebisbe Pere de Cardona va fer construir la torre del Port o dels Caputxins. A més, les velles muralles són reparades, com el 1534 el Consell Municipal i la «divuitena» així ho manen, a més de preparar l'artilleria i habilitar un portal a les voltes d'en Carabassa, a la zona de l'actual Trinquet Nou.

El 1542 Carles I visita la ciutat i un any després ho fa Lluís de Castellet, delegat del capità general de Catalunya, que proposa la construcció de dos baluards als convents de Sant Francesc i Santa Clara, extramurs, a banda i banda del que ara és la Rambla Vella. La idea va provocar que el projecte fos rebutjat el 1544. Posteriorment, es recupera el projecte sense afectar els dos centres religiosos.

Castellet també va iniciar els treballs de desmantellament de la torre de Sant Magí o Minerva amb la idea de substituir-la per un baluard, operació que es mana parar per reconstruir la torre. El 1545 es van dur a terme les obres del baluard de Carles V (que anomenen Santa Clara) al peu de la torre de les Monges. El 1549 es van iniciar les del baluard de la Benedicció, Santa Bàrbara o Fortí Negre, obra que va finalitzar un any després. Amb aquests baluards es protegien els angles més sensibles de la muralla, si bé no es va actuar en l'occidental, on la Torre Grossa seria una construcció prou potent. Malgrat això, la Muralleta no oferia la necessària protecció de la ciutat pel seu flanc meridional, sobretot quan, en l'últim terç del segle XVI, entre els convents de Sant Francesc i Santa Clara, es construeixen el nou Hospital, l'Estudi, el Seminari Tridentí i el convent dels Jesuïtes (1572-1580), que, sota la promoció del cardenal Gaspar Cervantes de Gaeta (1568-1575), iniciava un ambiciós programa edilici en el marc de la Contrareforma catòlica. L'espai entre aquests equipaments i la Muralleta amb el temps van formar l'actual Rambla Vella o de Sant Carles. Per a la seva correcta protecció, el prelat i la Corona van promoure ampliar el perímetre de la muralla, encara que en realitat el cost va estar bàsicament a càrrec de la ciutat i les poblacions del Camp de Tarragona.

Figura 52. Baluard de la Benedicció o Fortí Negre (Tarragona).

El projecte inicial era una muralla envoltant el perímetre entre els dos convents, amb dos baluards, de Cervantes, les Monges o de Toro, en el vessant oriental, i el de Sant Pau a l'occidental. Segons Recasens, les obres es van iniciar el 1572. La veritat és que el ritme va anar minvant, de manera que encara es treballava en el de Santa Clara en els anys 1587, 1692 1603 i 1604, i no es finalitza i arma fins al 1625. Però, aquesta fortificació quan es va finalitzar? Sabem que el 1602 es treballava al baluard de Jesús, malgrat que tot indica que aquest i el de Sant Pau no es conclouen fins força més tard. És interessant veure que aquesta muralla es reflecteix de manera molt diferent en els plànols de mitjan segle XVII. Per exemple, en els plànols dibuixats el 1642 conservats a Simancas, s'obseva la muralla completa. Mentrestant, en el pla de Calbet (1643, Biblioteca Nacional de París), es veu la línia de la muralla de Sant Joan, encara que només marca els baluards de Cervantes i Sant Pau.

Què ens queda d'aquestes fortificacions del segle XVI? Si fem un recorregut des del costat de mar seguint la muralla romana fins a la Via de l'Imperi, primer ens trobem amb el baluard de Carles V. Les excavacions practicades en els anys vuitanta del segle XX van descobrir part de la seva escarpa i planta. Era una defensa en forma de punta de fletxa o, millor dit, un baluard amb orelleres que envoltava la torre de les Monges. La seva

fisonomia recorda les fortificacions renaixentistes de Frantín i Calvi a la ciutat d'Eivissa, per exemple. Els murs, com en el cas del baluard de Sant Antoni, es van construir amb nucli de formigó de calç i maçoneria i cara exterior de carreus. Entre escarpa i Muralleta, hi hauria d'haver un important farcit de terra. El plànol de Silby, de 1748, marca perfectament la planta en forma de baluard amb orelleres i com envolta la torre de les Monges, la part superior de la qual sobresortiria per sobre del terraplè. En els dibuixos de Wyngaerde s'hi observa, per exemple, que el baluard seria potser coronat amb una casamata sobre la cara de mar, o potser no estaria acabat, mentre que, a la cara que mira a l'actual Rambla Vella, es veu una peça d'artilleria que sobresurt. Això fa pensar que potser no hi havia troneres, sinó que seria acabat a barbata, és a dir sense boques de foc, de manera que es disparava per sobre del parapet, el que permetia un major angle de tir.

El baluard de Sant Antoni defensaria l'angle de muralla entre els actuals passejos de Sant Antoni i Torroja. És una construcció també de planta pentagonal, amb un potent mur de formigó de calç i pedra i folre exterior de carreus. A l'extrem hi hauria una garita, que es veu en fotografies de principis del segle xx. El mur estava rematat, com altres baluards del segle xvi, amb una cornisa semicircular o cordó, que marcaria la línia magistral. En una fotografia d'Hermenegild Vallvé (1920), no es veuen troneres, com tampoc en el plànol de Silby. Una imatge també interessant és una fotografia del tram del passeig Torroja amb el baluard al fons.

En el plànol de Silby de 1748 hi destaca d'un accés al terraplè, que no és més que una rampa de la muralla romana, o una cisterna interior, de la qual encara ens ha arribat un dels seus costats. Les voladures dels napoleònics el 1813 el van malmetre seriosament, tal com va dibuixar Vicente Roig, Vicentó, en l'esplèndida sèrie d'aiguaforts. Les excavacions arqueològiques (1992) van exhumar la base d'una torre medieval que seria desmuntada possiblement en erigir aquesta defensa. Els treballs d'emergència en el llenç adjacent que donen al passeig de Sant Antoni mostren com el terreny natural va ser rebaixat per donar més alçada al baluard, havent-hi la possibilitat que s'obrís un fossat.

En canvi, a la torre de Sant Magí, no hi ha indicis que finalment es construís un baluard fins temps després, durant la Guerra dels Segadors. S'observa, però, la reparació del desmunt que va iniciar el capità Castellet, amb un aparell de carreu ben escairat unit amb calç, però de clara diferenciació amb el cadirat romà. Si bé la documentació diplomàtica ens parla

que al segle XVI es mana fer el baluard de Sant Climent o Cadenas, cal pensar que aquesta construcció, com el de Sant Magí, també és de temps de la Guerra dels Segadors. Certament no hem sabut localitzar referències que ens parlin de la seva obra al segle XVI, però el que més crida l'atenció és que no hi és en els dibuixos de Wyngaerde ni en els documents gràfics anteriors al lloc de 1641. Això sí, apareix al mapa de Calbet de 1643 i en el setge de 1644. És també significatiu que està marcat en els plànols dels projectes de fortificació de 1642 i el coetani de Gandolfo.

El Fortí Negre es va construir sobre la torre de l'Escolà i el seu perfil s'observa en el dibuix de Wyngaerde de 1563. És una imponent construcció de planta gairebé quadrada, similar al que seria el baluard de Cervantes o de Toro. Avui en dia es poden diferenciar dos nivells o plataformes que ens evoquen l'estructura de baluards renaixentistes amb casamates per batre els llenços lateralment. A l'exterior, es veu una obra de maçoneria lligada amb morter i carreus en cantonada. El costat oest deixa entreveure cadirat molt danyat, atès que es va utilitzar pedra del Loreto. El costat meridional va ser volat el 19 d'agost de 1813 amb l'evacuació de les tropes napoleòniques. Tanmateix, el dibuix de Wyngaerde ens marca que tenia troneres, almenys a la cara que dona a l'actual Via de l'Imperi. Com a nota interessant, Antonio Alegret, el 1911, ens diu que va ser testimoni de la retirada de dues culobrines de 10 metres de longitud, «Vencedora» i «Invencible». Podrien tractar-se de dues peces d'artilleria dels segles XVI o XVII.

Gràcies als plànols històrics i un dibuix de 1883, sabem que el baluard de Cervantes o de Toro era una fortificació de planta gairebé quadrada, petita en comparació a les altres defenses de la muralla de Sant Joan. En els documents gràfics hi apareix marcat amb potents talussos, el que indica que, segurament, estaria rematat amb motllura semicircular, similar a la del de Santa Bàrbara. En un dibuix encara es marca el que quedaria de les troneres. Diferents fotografies de finals del segle XIX i principis del XX ens mostren la seva extraordinària presència a la topografia de la ciutat.

Pel que fa als plànols que ens indiquen la presència del baluard, els primers que cal tenir en compte són els de l'arxiu de Simancas de 1641 i 1642. A més, el baluard de Cervantes o de Toro també es localitza al mapa de Calbet de 1643 i en el del setge de 1644. I no està absent en els mapes dibuixats a partir de 1700, així com en diferents vistes de la ciutat datades al segle XVIII. Pel que fa a la torre del Port, coneixem la seva ubicació gràcies als plànols dels segles XVII i XVIII, i caldria situar-la entre l'antic edifici de les Obres del Port i la via del ferrocarril. El dibuix d'Hercole

Bazzicaluva (1642-1643) marca una imponent torre, encara que de planta quadrada. En canvi, en el plànol de Calbet (1643), es perfila una obra hexagonal, tal com es veu en el gravat de Pablo Montañés publicat el 1769, o en el plànol del port de 1792. Les seves característiques recordarien la Torre Vella de Salou, no en va les dues es van construir per ordre del mateix arquebisbe.

Reforç i desmuntatge de les muralles del Camp

La bel·licitat d'aquests segles no sols es feu notòria a les grans ciutats, com a principals enclavaments de control del territori, sinó que també tingué una repercussió a les principals viles i pobles. De la mateixa manera, les noves necessitats defensives a què estigueren sotmesos els grans nuclis urbans del moment també incidiran en el reforç i el condicionament dels bastions defensius de nuclis de poblament menors; per tant aquells indrets que, per la seva situació estratègica o pel seu paper com a centre de l'Administració senyorial o territorial, requeriren potenciar els aspectes poliorcètics de la seva edilícia o urbanisme.

És en aquest sentit que un bon nombre de residències senyorials del camp tarragoní propiciaren un seguit de reformes que no tan sols van incidir en els aspectes més formals i ornamentals d'aquests edificis, sinó que, a la vegada, en reforçaren els principals elements defensius. Es tracta d'una pràctica generalitzada que es pot apreciar en la majoria dels castells senyorials: Creixell, Torredembarra, Vallmoll, Raurell, Rodonyà o Solivella. Així doncs, en aquestes construccions es condicionaren durant aquests segles diversos elements defensius, des del baluard i els seus recintes murats a la construcció de garites, maticans o lladroneres.

Aquesta dinàmica poliorcètica inclourà també el conjunt de poblacions on s'emplacen aquests castells i palaus, cosa que fa que es consideri importat el condicionament del recinte murat dels pobles com els seus portals. Això farà que les estructures defensives, en funció de l'entitat i abast de la trama urbana de cada una d'aquestes poblacions, assoleixin una major dimensió. D'una banda, trobem les principals viles, com serien Reus, Valls, la Selva del Camp, Alcover, Prades o el Pla de Santa Maria, on aquests recintes defensius es correspondrien pròpiament amb perímetres de muralla. D'altra banda, en canvi, trobem petits nuclis de població, com Alió, Conesa, Farrera, Puigpelat, Montferri i Vilabella, en-

tre molts d'altres, on el sistema defensiu es correspondria amb el propi d'una vila closa.

En qualsevol cas, sigui quin sigui la tipologia a què es corresponguin aquestes murades, és important assenyalar que, en el seu conjunt, la majoria dels nuclis de població d'aquest territori reforçaren o condicionaren les estructures de les seves defenses muraries que les envoltaven.

Cases i casals, el reflex a Tarragona ciutat

Els epígons de l'arquitectura tardogòtica i el pas a les fórmules conceptuals, formals i funcionals del Renaixement es veuen clarament en l'arquitectura civil de la ciutat de Tarragona. Recordem el que dèiem: el paper de Tarragona com a capital eclesiàstica permetia una relació directa no tan sols des del punt de vista eclesiàstic, sinó també cultural amb els corrents intel·lectuals, i per tant amb les noves fórmules artístiques de Roma. L'empremta de prelats com Gaspar Cervantes o Antoni Agustí van ser essencials. Cal sumar-hi el paper de personatges com l'ulldemoliner Jaume Amigó, rector de Tivissa, o Pere Blai.

No cal insistir en les grans arquitectures de la Catedral en aquest moment, amb els exemples extraordinaris de la capella del Santíssim o la de Sant Fructuós, per posar dos exemples prou coneguts d'aquest període. És un moment en què es generen grans equipaments relacionats amb el paper eclesiàstic de la ciutat, però que, per una causa o per una altra, s'han anat perdent totalment o parcial. És el cas dels grans edificis que confegiren la Rambla Vella com a exemple urbanístic tridentí: els convents de Santa Clara, Sant Francesc i dels jesuïtes amb l'església dels Sants Reis (ara Sant Agustí), l'Hospital de Santa Tecla i el Seminari Tridentí. Pensem també en el convent dels dominics de la plaça de la Font, que després passà a ser, prou transformat, palau municipal i de la Diputació provincial, o bé en els dels Descalços, en el solar del qual després va haver-hi el col·legi Jaume I i el pàrquing nonat del mateix nom.

Al costat d'aquestes arquitectures també cal sumar-hi altres construccions de tipus funcional, com l'aqüeducte que al segle XVII es va construir per menar aigua des de la Font de les Morisques, és a dir la muntanyeta del Loreto, a la cisterna del Pla de la Seu i les dues fonts de les Escales de la Catedral, exemples d'iniciatives de proveïment d'aigua a la ciutat, un dels problemes eterns de Tarragona com a tipus de ciutat mediterrània.

Figura 53. Aqüeducte de les Morisques (Tarragona).

I com no pot ser les cases i casals de la noblesa local al costat de les classes benestants, pageses, burgeses i eclesiàstiques de la ciutat dels segles XVI i XVII. Veiem en termes generals un procés interessant que cal estudiar amb deteniment, en el qual el parcel·lari medieval de la ciutat, organitzat en illes de cases que interiorment mostren crugies allargades d'uns quatre metres d'ample organitzades amb murs de càrrega i arcs diafragma, es manté de forma més o menys consolidada, però, mitjançant processos d'agrupament de finques, es passa a finques de dimensions més grans. Aquestes, si bé mantenen aquesta estructura, inicien una fase, que s'intueix en època baixmedieval, de generació de patis amb escales, en els casos econòmicament més afortunats, o de casals de dimensions més àmplies amb portals forans. Exteriorment es comencen a detectar remuntades, la construcció de galeries de solana, la substitució de façanes de maçoneria, sovint combinada amb tàpia, per altres de carreuada amb portals amples de mig punt, finestral i finestres que, a finals del segle XVI o inicis del XVII, donen pas a les noves fórmules clarament renaixentistes. Aquestes noves construccions estan proveïdes de portalades de mig punt o arquivrades

decorades amb encoixinats de fesomia perfecta, finestres i façanes ordenades i ràfecs de diferents nivells de rajoles, que configuren les arquitectures fins a l'arribada del Barroc. Veurem amb el temps la substitució de finestrals i finestres per balcons de ferro forjat i rajola, que després donaran pas als de llosanes de pedra.

Sens dubte, el pes dels models italians es deixa veure sense embuts en aquests nous corrents constructius, en els quals caldrà estudiar amb deteniment, per exemple, el paper de l'arquitecte Pere Blai, sobretot tenint en compte la situació de caa seva, al carrer Sant Llorenç, que després serà la seu del Col·legi d'Arquitectes.

Entre els edificis amb elements tardogòtics i inicis del Renaixement a la Part Alta, tenim a la Baixada del Roser 5-casa Sefus (POUM Catàleg de Béns a 007), carrers Civaderia 4 (a 016), Comte 9, Cal Monravà (a 017), Comte 11b-13-Ca l'Abadessa (a 018), les Coques 1c-casa dels Concilis (a 020), Coques 2-Antic Hospital de Santa Tecla (a 021), Coques 11-Casa Elias (a 23), Escrivanies Velles 6-Cal Degà (a 026a), Granada 6-casa Satorras-antic casal de Santes Creus (a 038), Palau del General-Major 1-14 (a 041), Abat-2-4-Major 32-Ca l'Abat de Poblet (a 042), Nau 8—Destral 8-casa Sescomes (a 048), Nau 17-Enrajolat 18 (a 050), plaça del Pallol 1-3-Antiga Audiència (a 051), plaça de Pallol 2-Ca l'Agapitu (a 052-53); Pla de la Seu 3-7 (a 56), Pla de la Seu 4-11-Ca l'Ardiaca (a 057), Escrivanies Velles 8-Pla de la Seu 9 (a 058), plaça d'en Ripoll 11-Riudecols 8-Cantó d'en Barberà (a 069), Santa Anna 3-5 (a 070), església de Sant Llorenç-Carc de Sant Llorenç 9 (a 075), Escrivanies Velles 13-plaça de les Cols-antic Consolat de Tarragona (a 086). Amb elements clarament *alla romana*, cal comptar amb els del carrer Cavallers 8-Casa Basora (POUM Catàleg a 011), carrer Cavallers 11-Casa Foxà (a 013), palau municipal-plaça de la Font 1 (a 028), Major 37-41-Antic Ajuntament (a 044), Sant Llorenç 20-22-col·legi d'Arquitectes i antiga casa de Pere Blai (a 077), Major 4-6, Cavallers 4, o Major 16-18. de fet.

Figura 54. Ca l'Abadessa (Tarragona).

Figura 55. Portalada serliana del carrer Sant Llorenç, casa de l'arquitecte Pere Blai i ara seu del Col·legi d'Arquitectes (Tarragona).

Les cases que es volen fer valdre decoren les seves façanes amb inscripcions antigues en un lloc preeminent. De fet, el col·leccionisme arqueològic el va iniciar l'arquebisbe Antoni Agustí amb una primera compilació d'inscripcions, com la famosa de l'auriga Eutiques. Temps després el canonge i antiquari Posada va instal·lar a Cal Degà dues inscripcions romanes combinades amb dues inscripcions jueves que pertanyien a sengles rabins del 1300 i 1302. No oblidem les del carrer de la Destral, Merceria, Riudecols, Arc d'En Toda, Sant Miquel del Pla..., tot i que s'instal·len més tard. Certament, l'esperit culte porta a fixar peces de prestigi en les façanes de les cases, i a col·leccionar objectes arqueològics, com va fer Pons d'Icart. Això és una manera d'enllaçar-se formalment i culturalment amb el món

antic, cosa que porta a altres reciclatges no menys interessants. És l'exemple del sarcòfag tardoromà del grup del Sant Enterrament de la Catedral, o el ja prou comentat de Fèlix Firmidi Cecilià, després «heretat» pel canonge Guillem de Banyeres.

La «realitat» arquitectònica al territori

A partir de la segona meitat del segle XVI i fins a les acaballes del segle XVII, moltes de les poblacions del camp tarragoní experimentaren un notori augment de la seva activitat constructiva. Aquesta dinàmica fou, essencialment, com a conseqüència de la conjuntura social i econòmica que travessava el país en aquest període, la qual va generar, de retruc, una demanda edilícia generalitzada. El motiu el podem trobar en el dinamisme de la vida quotidiana de les gentes d'aquestes poblacions, que, alhora, estava determinat pels requeriments bàsics que comportà la recuperació demogràfica, l'increment del revulsiu comercial i la colonització i producció agropecuària. Aquestes circumstàncies, en molts casos, van fer necessari el condicionament dels antics habitatges, els establiments i les infraestructures a les noves necessitats del moment.

En qualsevol cas, es tracta d'una dinàmica que, més que estar centrada en la projecció de noves propostes arquitectòniques, estigué fonamentada en aquestes refeccions, reformes o condicionaments puntuals de l'antiga arquitectura. Programes constructius que, tot i no tractar-se d'obres de bell nou, en molts casos comportaran una profusa transformació de les edificacions preexistents. Així mateix, en qualsevol cas, no es descuidarà l'aspecte ornamental i decoratiu de les noves construccions, atès que fou gràcies a aquestes obres, en certa manera, que es difondrà i generalitzarà el gust per les traces i els elements de tradició renaixentista.

Aquesta tendència s'observa que està indistintament impulsada o promoguda tant per les institucions laiques o eclesiàstiques com per les oligarquies locals o els consistoris o comuns del municipi. És, en qualsevol, la generalització d'aquest gust per la construcció a la romana la que esdevindrà, amb el temps, determinant per a l'expansió d'aquesta tipologia constructiva de les formes clàssiques arreu de les contrades del camp tarragoní. De la mateixa manera, amb el pas dels anys, aquesta concepció racional de l'espai acabarà influenciant, i en alguns casos determinant, la configuració del creixement i el desenvolupament de la trama urbana de ciutats, viles i pobles.

Aquesta dimensió humana de l'arquitectura i l'urbanisme va ser el factor que determinà la consolidació d'aquesta nova pauta arquitectònica, que s'emprà tant per racionalitzar espais comunitaris o de la trama urbana com per aquelles construccions de caràcter menor, o senzillament per als elements arquitectònics puntuals de les construccions ja existents.

En el seu conjunt, són aquestes manifestacions arquitectòniques, pròpies de l'activitat constructiva, les que formen un ampli ventall de la més diversa tipologia de formes, conceptes o espais definits sobre pautes d'ordre i estil clàssic. Si bé, d'una banda, no són molts els projectes constructius de nova planta, d'altra banda, es compten en un gran nombre les intervencions de reforma, condicionament o ampliació d'edificis o construccions ja existents. Amb tot, del conjunt d'aquesta arquitectura de traça clàssica, el que més en predomina arreu és la utilització d'elements de tipologies i línies clàssiques. Es tracta d'una gran varietat d'elements arquitectònics que s'empren en aquestes noves obres, en bona part de caràcter menor, que es porten a terme en el conjunt de les edificacions de bona part de les poblacions del territori.

El gust per aquestes traces clàssiques, des de la més diversitat tipològica i formal dels elements, es fa notori en un gran nombre d'edificis i construccions. I és en aquest sentit que cal insistir que aquestes parts i estructures arquitectòniques, dins del marc d'un programa constructiu, esdevenen elements que permeten considerar aquest impuls edilici del començament de l'època moderna al Camp de Tarragona.

Pel que fa a la identificació d'aquestes pràctiques constructives, són clarament visibles en finestral i obertures de tot tipus, així com en portes i portal, on predominen les llindes planes, però sense deixar de banda els arcs de mig punt per al dovellat de l'accés de les portes. Així mateix, tot i que es pot considerar que les línies ornamentals són senzilles, no deixen de reproduir motius netament clàssics, tant en l'ornamentació com en el motlluratge, com també es fa en pous i fonts. Un dels altres elements arquitectònics on incidiren aquestes noves tendències fou en la definició i concepció de les escales principals de molts edificis. Tendència que es mimetitzà, en una menor escala, en les edificacions de caràcter popular.

D'entre aquests trets característics, en destaquen les nombroses galeries de solana que es disposen al pis de sota coberta, tant de palaus i castells com de masies i edificis urbans. Aquest, sense dubte, esdevé un dels principals elements arquitectònics característics d'aquest període, la utilització del qual perdura en els projectes constructius d'èpoques venidores.

Consideracions finals

El propòsit del present treball és, en la línia del que han expressat els mateixos autors en moltes ocasions, insistir en l'abast i l'entitat que detingué el conjunt de l'arquitectura anomenada *alla romana* arreu del territori que forma el camp tarragoní, i posar això de manifest. Aquesta arquitectura amb traces clàssiques, més enllà dels grans projectes constructius de les principals poblacions del Camp, s'anà generalitzant arreu d'aquest marc territorial, fins al punt que es trobarà en tota mena d'edificis i elements arquitectònics d'aquest territori. Aquesta tendència en molts casos es generalitzarà sense que ni tan sols els mateixos promotors o constructors siguin conscients de seguir unes tendències d'ordre clàssic.

Ha estat a partir d'una anàlisi dels factors que determinaren l'activitat constructiva d'entre començament del segle XVI i finals del segle XVII que s'ha presentat una aproximació a la realitat arquitectònica del Camp tarragoní.

La generalització del gust d'aquestes noves tendències arquitectòniques de traça d'estil clàssic es feu notòria, ben aviat, més enllà dels mateixos cercles aristocràtics o academicistes, vinculats o relacionats amb el clergat. Així és com es pot considerar que l'expansió d'aquestes noves pràctiques constructives *alla romana* s'entendrà arreu del territori.

Atenent aquests plantejaments, doncs, és perceptiu poder insistir en l'entitat patrimonial d'aquesta realitat arquitectònica com un referent amb entitat pròpia dins del marc patrimonial d'aquest territori. Tot i ser conscients que es tracta d'una tendència constructiva que, en alguns casos, es correspon tan sols a alguns elements arquitectònics puntuals, la suma d'aquests no deixa de ser un referent propi i específic, que tal vegada, esdevé un referent identitari de l'arquitectura vernacle.

Així doncs, no ens volem estar de posar de manifest els valors patrimonials que en el seu conjunt deté aquesta arquitectura *alla romana* del camp tarragoní. Per això en volem insistir. I, per tant, no es poden esmerçar esforços en la consideració social dels seus propis valors patrimonials, factors que requereixen el seu propi estudi, així com la potencialització de la seva didàctica, difusió i divulgació.

ENTRAR AL RENAIXEMENT AMB CALCES DE FUSTA:
LA LITERATURA CATALANA DEL SEGLE XVI
I L'ATZUCAC HISTORIOGRÀFIC

Francesc Massip Bonet
Universitat Rovira i Virgili¹

El savi Bufó de *El Rei Lear* de Shakespeare (acte II, escena IV), per indicar l'entorpirament de l'acció d'un personatge d'àgils cames, usa la metàfora que li han posat calces de fusta.² Ja podeu imaginar un corredor de fons que es desperta un dia amb uns calçons de fusta que li impedixen seguir corrent. Podrà avançar a bots menuts, però de segur que ja no guanyarà cap més carrera. Una cosa semblant li passa a la literatura catalana moderna, que, en la cursa de les llengües romàniques, havia aconseguit incontestables victòries en els diferents gèneres: la història, la filosofia, la poesia o la novel·la, amb mollons de primeríssima fila, com el *Llibre dels Feyts* de Jaume I, l'obra colossal de Ramon Llull, la lírica trencadora d'Ausiàs Marc, el refinadíssim *Curial e Güelfa* encara a la recerca d'autor, el *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell, considerada la primera novel·la moderna, o el gran teatre de tema religiós dels segles XIV i XV. I quan els aires nous del Renaixement arriben a Europa, la velocista Literatura Catalana es desperta amb calces de fusta. Qui les hi ha posat?

Calces de fusta nostrades

Comencem per les pròpies que arrenquen del segle XIX, quan s'inicia l'estudi científic de la nostra literatura en ple esclat del Romanticisme, moviment que s'emmira en la literatura medieval, però que al nostre

¹ Catedràtic del Departament de Filologia Catalana.

² Mantencim el to oral i divulgatiu de la conferència pronunciada el 20-6-2017 a la Biblioteca Pública de Tarragona, posant-hi només les cites bibliogràfiques imprescindibles.

país comporta una condemna sense matisos del període que va des de finals de l'edat mitjana fins al Romanticisme, quan historiadors com Milà i Fontanals o Antoni Rubió i Lluch malden per construir un ressorgiment nacional i cultural que s'autoanomenarà Renaixença, i projecten sobre l'època precedent tot un seguit de prejudicis sense fonaments i de sospitosos blames que es concreten amb la tramposa i confusional nomenclatura de «Decadència», que ha planat sobre la historiografia catalana fins a pràcticament avui. Un error metodològic que ha provocat continuats malentesos i ha distorsionat greument la valoració de les obres del període que s'enceta al segle XVI, fins al punt que ha amagat la qüestió clau que cal destacar i que és la continuïtat de la llengua escrita durant tota l'època moderna (Valsalobre, 2004: 35).

Un altre equívoc metodològic i de concepció literària que afecta aquest període és la discriminació d'unes determinades formes de literatura. I és que sovint es gira l'esquena a les produccions literàries de major consum entre la població. I, és clar, des d'aquesta perspectiva s'ha condemnat al desert gran part de la literatura dels segles XVI al XVIII. Per exemple, la *Història de la Literatura Catalana* de Martí de Riquer i Antoni Comas té en compte manifestacions literàries consolidades en l'àmbit internacional, però que no es troben en la literatura catalana, i, per contra, ignora allò que sí que tenim però que no correspon a cap categoria «important». És el cas de l'èpica: tot i no existir cap èpica catalana, Riquer dedica 21 pàgines a parlar del no-res, mentre que amb sis pàgines es ventila tota la historiografia del segle XV (cronicons de Martí l'Humà i de Ferran, dietaris del capellà d'Anfós el Magnànim, Pere Tomich, Jaume Safont, *La fi del comte d'Urgell*, Pere Miquel Carbonell, etc.). Cal dir que precisament aquest gènere historiogràfic, memorialístic i dietarístic té una gran importància en la Història de la Literatura Catalana de tots els temps: i en l'època moderna aquesta literatura històrica, moltes vegades privada o personal, segueix tenint un conreu elevat (Escartív 1998; 2010). Per què? D'una banda perquè hi ha un hàbit entre les escrivanes, que durant l'edat mitjana es van organitzar tant a l'entorn del poder reial i municipal com a l'entorn dels poders eclesiàstics, les quals van generar tot un funcionariat civil i eclesiàstic que perviu a l'edat moderna, però amb cada cop menys feina de debò a causa de la progressiva pèrdua de poder polític i que, com a compensació, es dedica a produir literatura memorialística. Quan la història ja no està en mans dels catalans, es produeix aquesta proliferació de noticiaris, relats històrics, so-

vint des d'una orientació localista, que és fruit d'aquest pas d'estat nacional a regió perifèrica.

Encara un altre excés historiogràfic que ha funcionat com a «calces de fusta» pròpies ha estat la valoració de la literatura catalana segons els esquemes d'altres literatures europees. Això ha suposat la construcció d'una història aliocentrada, que relega sistemàticament tot allò que és tradicional, que no té en compte el consum literari, perquè l'obra literària es genera en sintonia amb un judici del seu públic lector i amb el seu horitzó d'expectatives estètiques i ideològiques (Ferrer i Mayans, 1995).

Ara i avui encara som víctimes d'un prejudici entorn de la nostra literatura nascut de la mitomania de la *Renaixença* i del seu afany aliocentrista, fruit d'una situació cultural minoritzada i segrestada nacionalment.

Només molt darrerament s'ha iniciat una reformulació de criteris basada en la lectura dels textos coneguts i l'edició d'inèdits que, mica en mica, van apareixent arraconats en els més diversos fons públics i privats, i en esquemes literaris renovats, al marge de prejudicis, complexos i inexactituds (Rossich, 1989).

Calces de fusta foranes

Les «calces de fusta» alienes són variades, afecten el col·lapse creatiu de la literatura catalana moderna i incideixen en una situació d'asfíxia que encara avui patim, sovint amb renovada virulència. La unió de la Corona catalanoaragonesa, de tradició plurilingüe i federal, amb la de Castella i Lleó, de bell antuvi monolingüe i monolítica, té com a conseqüència l'absorcionisme castellà caracteritzat llavors i ara per l'al·lèrgia a la diversitat i per la seua actitud impositiva i excloent. Aquesta unió, que es fa efectiva el 1516 amb la mort de Ferran el Catòlic, suposa la desaparició d'una cort autòctona i el seu trasllat a Castella, que durà la iniciativa en tot i per a tot. I això, d'una banda, per raons dinàstiques, perquè els Trastàmara, que es van entronitzar a Aragó arran del manipuladíssim Compromís de Casp, eren una poderosa família castellana, i la consumació de la unitat d'ambues corones (sobre el paper, en igualtat de drets i condicions) va suposar, de fet, el vampirisme, l'induccionisme i l'absorcionisme castellà. D'altra banda, també van pesar, i molt, raons geopolítiques, quan es desplaça l'eix econòmic, comercial i estratègic que havia estat la Mediterrània durant tota l'època antiga i medieval i es trasllada a l'Atlàntic, d'ençà l'anomenat «descubrimiento» o, millor, la topada amb Amèrica,

una empresa de la qual aviat va quedar expressament exclosa la Corona d'Aragó. Finalment, l'ascendent castellà s'afirmà també per raons demogràfiques, en la mesura que Castella multiplicava per set la població de la Corona catalanoaragonesa. De tot plegat, en deriva un «comprensible» enlluernament envers la llengua de Castella i una desconfiança creixent cap a la llengua pròpia.

Altres factors externs que van col·laborar en més o menys mesura al col·lapse creatiu en llengua catalana van ser l'establiment de la Inquisició castellana a la Corona d'Aragó d'ençà 1483, sota la fèrula del sinistre fra Tomás de Torquemada, que es converteix en eina de repressió política, econòmica, cultural i humana, perquè se ceba contra els elements més actius i les forces productives de la societat: mercaders urbans, argenters, sastres o sabaters, que eren majoritàriament conversos i, per tant, sospectes de judaïsmes, i també el sector més compromès amb la cultura. Tot d'una van començar la crema de llibres, tant manuscrits com impresos, especialment en llengua vulgar, com la cèlebre Bíblia valenciana, de la qual només en conservem el full final. Només començar el segle XVI, el descobriment d'una sinagoga secreta a casa de la família de Joan Lluís Vives va desencadenar una virulenta persecució contra la comunitat conversa valenciana: el gran pensador va poder fugir pels pèls, però a la seua mare morta (Blanca Marc) la van desenterrar per cremar-ne el cadàver. Ell es va exiliar a la Venècia del nord, la bella ciutat de Bruixes, on un monument recorda el lloc on va viure i morir el pensador valencià, després d'ensenyar a Oxford i Leuven. El prestigiós metge Lluís Alcanyís, autor del tractat *Regiment preservatiu e curatiu de la pestilència* (1490) va ser empresonat el 1504, processat i executat a la foguera (1506). *E così via...*

Hem d'afegir un altre motiu en la defecció idiomàtica de les classes dirigents valencianes: la guerra de les Germanies (1519-1521), en què la revolta popular, amb el suport de l'estament burgès, és anorreada pel bàndol aristocràtic (noblesa rural i urbana), ajudat per les tropes de l'emperador Carles, l'exèrcit castellà que traurà els seus avantatjosos beneficis de la victòria. Germana de Foix (1488-1537), viuda de Ferran el Catòlic, en qualitat de virreina repressiva, s'encarregaria de la definitiva castellanització de la noblesa valenciana, agraïda amb el nou règim i servil, com es reflectirà en l'ambient literari de la seua cort virregnal (1523-1537).

La neutralització i el silenciament de les classes urbanes que es van comprometre amb la causa agermanada en defensa dels interessos del país havia d'incidir en una crisi d'autors i de lectors, justament en un període

d'expansió i consolidació del gran invent que inaugura l'edat moderna: la impremta. Com deia Fuster: «No hi ha idioma sense llibres. Una llengua desterrada o marginada del paper imprès està condemnada a l'extinció» (Fuster, 1976). Perquè el llibre imprès representa una autèntica revolució del món cultural europeu i esdevé una de les claus fonamentals en la consolidació i estandarització de les llengües occidentals i, alhora, en la història de les nacions. La impremta introdueix en el mercat cultural un criteri discriminador que fins llavors no havia actuat sinó dèbilment: el criteri demogràfic. L'aparició del primer sistema de fabricació de llibres en sèrie comporta un elemental càlcul comercial: com més gran és el nombre de lectors potencials, més alts poden ser els tiratges; com més alts són els tiratges, més barat pot ser el preu de cada llibre, ergo com més barat és el preu del llibre més alt pot ser el nombre de compradors potencials. Per tant, les edicions en llengües de demografia alta creixen en progressió geomètrica i en la mateixa progressió disminueixen les edicions en llengües «redundants», és a dir, les que es parlen en territoris on els lectors també en coneixen una altra demogràficament més gran (Rossich, 1993).

Per això la impremta va dissuadir la producció literària en català, que tenia menys expectatives de venda, i alhora va crear un mercat a casa nostra de llibres en castellà. A València, entre 1474 i 1489 s'editen 8 llibres en català i cap en castellà; entre 1490 i 1496, 21 en català i 1 en castellà; entre 1497 i 1506 són només 19 en català i ja 4 en castellà; de 1510 a 1520, 24 en català, però 34 en castellà. Amb l'editor Joan Timoneda, el 50% dels llibres impresos a València eren en castellà, el 30% en llatí, i només un 15% en català: havia deixat, doncs, de ser una llengua rendible (Berger, 1987). Moltes vegades hi havia textos manuscrits en una llengua de circulació restringida que eren traduïts a una llengua majoritària a l'hora d'editar-los, consegüentment sovint s'han acabat perdent les versions originals. Un cas que ja s'ha adduït en aquestes planes és el de Lluís Pons d'Icart (1518-1587), autor d'un *Llibre de les grandeses i coses memorables de l'antiquíssima, insigne i famosa ciutat de Tarragona* (escrit cap a 1564) que va haver de traduir al castellà per publicar-lo, perquè el seu promotor, justament l'arquebisbe Antoni Agustí i Albanell, havia encomanat la feina d'edició a uns impressors d'Alcalá de Henares (1573). L'original en català de Pons d'Icart, manuscrit conservat al Museu Arqueològic de Tarragona, no es publicà fins a l'any 1984, bé que amb el nom de l'autor relegat a la segona línia, una desconsideració pròpia d'alguns acadèmics amb ínfules.

En el procés de marginació del català en la literatura no hi va incidir només el prestigi del castellà com a llengua de cort, sinó també una raó de mercat. Sense el concurs de la impremta, la davallada de la producció literària en català hauria trigat molt més temps a manifestar-se (Rossich, 1990).

I una altra conseqüència de la unió de les corones: els països de llengua catalana es relacionaven directament entre si quan la Corona d'Aragó constituïa un conglomerat de llengua majoritàriament catalana. Des de Ferran el Catòlic, en canvi, es relacionaran bàsicament a través d'un poder central de llengua majoritàriament castellana. En canviar els punts de referència, la intercomunicació entre els diversos països catalans que caracteritzava l'època medieval es convertirà, a partir del Barroc, en incommunicació. I això comporta la divisió en particularismes dialectals per a la llengua escrita, cosa que acabarà afectant també la literatura. Aquesta compartimentació territorial provoca una debilitació de la massa lectora. El País Valencià s'abocarà molt prompte al conreu literari en castellà, i progressivament també a les Illes i Catalunya els sectors cultes consideraran el castellà com la llengua de relació amb l'estranger, amb el món. Amb la progressiva consolidació del castellà com a llengua exportable i idioma de l'imperi en la colonització americana, el català perdia, fins i tot, la consciència de la unitat lingüística, conseqüència directa de l'absència d'una Administració política autòctona, amb cancelleria reial comuna, com havia estat amb la Corona d'Aragó com a estat independent. Per tant, el progressiu trencament de la cohesió dels territoris catalans condueix a una consciència de diferencialitat entre aquests territoris, i particularment entre balears i valencians, cosa que es trasllada a la llengua, amb un progressiu procés de dialectalització i amb l'aplicació del terme miticolllegendari de *llemosí* per designar l'idioma antic del qual derivarien el català, valencià i balear, mancats d'una dimensió *nacional* que era ocupada per l'espanyol (Cahner, 1980).

La fina lucidesa de Despuig

L'obra més important de la literatura catalana del segle XVI i que, a més, expressa sense embuts l'estat de coses que acabem d'exposar és *Los colloquis de la insigne ciutat de Tortosa*, escrits el 1557 pel cavaller Cristòfol Despuig. Una veritable joia de la literatura catalana moderna, tant pel seu interès literari com pel que aporta a la història de les idees i els costums,

i molt especialment per a la història (social) de la llengua. La seua transmissió va ser ben atzarosa. L'obra cabdal d'aquella centúria potser la va llegir un reduït cercle d'intel·lectuals. No va tenir, però, cap repercussió en la nostra història literària, i va ser desconeguda per gairebé tothom fins al 1877, quan fra Fidel Fita la va publicar per primer cop a Barcelona, a partir d'una còpia manuscrita del XVIII que pertanyia a la família tortosina dels Salvador. Aquesta edició es va reeditar facsimilament a Tortosa el 1975, amb una introducció de l'arxiver de la ciutat. Anys després, quan els estudiants de la Universitat llegien *Los col·loquis* en fotocòpies de l'edició facsimil, es va fer una altra edició basant-se en un altre manuscrit (dipositat a l'Arxiu Històric Barcelona) igualment del XVIII, però amb variants molt significatives. Recentment s'han fet altres edicions on aquells de les infules han acabat per fer desaparèixer pràcticament el nom de l'autor en portada... I aquesta, doncs, és la fortuna editorial de l'única obra catalana inequívocament renaixentista.

És en el marc estètic i estilístic del Renaixement que hem d'inscriure els *Col·loquis*... Per què ho diem? Pel gènere, en la mesura que tria el diàleg o col·loqui com a forma clàssica per exposar un intercanvi d'idees, sovint contraposades. L'alternança de punts de vista i d'intervencions agilitza i amenitza la discussió. El diàleg és, doncs, un dels gèneres clàssics (recordem Sòcrates, Plató, Ciceró) que el Renaixement recupera i converteix en un dels emblemes de l'època. És un gènere argumentatiu especialment adequat per reflexionar sobre postulats filosòfics, artístics o polítics i incidir en la realitat coetània. Despuig es fa eco dels dos corrents que traça aquest gènere literari: a) el diàleg *toscà*, sobre temes lligats a l'alta política i a l'educació del príncep (Baldassar Castiglione), a l'estratègia militar i al govern cívic, que usa la llengua vulgar per expressar-se i que malda per equiparar-la al llatí (Juan de Valdés); b) el diàleg *erasmià*, que arrenca d'Erasmus de Rotterdam i els seus *Colloquia* en llatí de finalitat pedagògica, amb observacions sobre costums quotidians, al·lusions a fets polítics, sàtira contra individus i caràcters, debats religiosos d'actualitat o d'altres temes candents.

Però, qui era Despuig? Cristòfol Despuig, nascut el 1510 i mort el 1574, pertanyia a l'oligarquia tortosina, de nissaga noble per part de pare (veguer de la ciutat) i de juristes per part de mare (fig. 56).

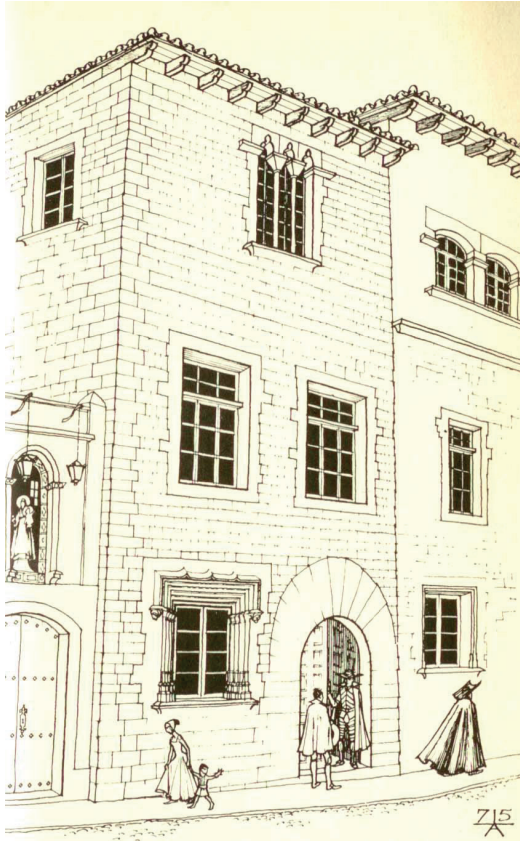

Figura 56. Palau dels Despuig (carrer de la Rosa, Tortosa).
Dibuix de Llop Adam (1975).

Ell mateix afirma que va ser educat en un ambient cortesà, tal vegada a casa de Joan de Montcada, comte d'Aitona, resident a València, on el tortosí podria haver contactat amb la Cort del duc de Calàbria. D'altra banda, l'ambient econòmic i cultural de la Tortosa del *xvi* era d'un dinamisme i d'una puixança econòmica i demogràfica singulars. Estava al corrent de les novetats intel·lectuals i literàries del moment, això és, de la modernitat cultural. Gràcies a la seua situació a la cruïlla de la Corona d'Aragó, mantenia fluida relació amb els grans centres culturals de la confederació: Sa-

ragossa (amb lligams comercials gràcies a la navegació fluvial, però també eclesiàstics com mestres de gramàtica i de capella); estretament vinculada a València, en la mesura que el bisbat de Tortosa arribava fins a Sagunt: per tant, molts prelats i canonges eren de procedència valenciana. La Tortosa cinc-centista va donar polítics de la talla d'un Francesc Oliver de Boteller, familiar de l'esposa de Despuig (Maciana Curto i Oliver), que va ser nomenat abat perpetu de Poblet i president de la Generalitat durant dos triennis, quan Felip II acusava la Generalitat de voler «llevar la corona del cap de sa magestat» i la Generalitat acusava el rei de voler «usar de poder absolut y no de justícia».

Tortosa va acollir l'activitat d'intel·lectuals com el dominic valencià Baltasar Sorí (1457-1557), que havia conegut Roís de Corella, Bernat Ferrnollar o Sor Isabel de Villena, i que era mestre en Sacra Teologia, primer com a lector a la Seu tortosina, després als Reials Col·legis que es van fundar sota el seu consell per educar moriscos i conversos, a més de llicenciar en arts i teologia, en el que constituí la primera universitat tortosina. Va impulsar la construcció d'aquests col·legis, l'edifici renaixentista més italianitzant i avançat de tot Catalunya, començat envers 1544 i enllestit en menys de 20 anys, una autèntica joia de l'arquitectura del Renaixement (fig. 57) (Massip Bonet, 1983).

Figura 57. Pati palladià dels Reials Col·legis de Sant Jaume i Sant Macià de Tortosa (1564).

Despuig va ser, probablement, el responsable del programa iconogràfic del pati dels Reials Col·legis, presidits pel comte de Barcelona, Ramon Berenguer IV, a qui dedica un ben escandit poema en llatí: «Ecce Berenguerius splendens aragonis origo | regum huius vindex maximus urbis adest | Barcinoquem comitem vidit Catalonia regem | nomine turca tremitt dum Raimunde tuo.»³ (figs. 58 i 59).

Figura 58. Fris dels comtes reis: cartela amb elogi de Ramon Berenguer IV. Reials Col·legis.

Figura 59. Fris dels comtes reis: plafó de Ramon Berenguer IV i Peronella d'Aragó. Reials Col·legis.

³ 'Vet aquí l'arrel il·lustre d'Aragó: Berenguer. D'entre els reis és el gran llibertador de la Ciutat. Era comte a Barcelona i Catalunya el veu rei. Davant el teu nom encara tremolen els turcs, Ramon!' (traducció de Massip, 1968: 12) Recordem que Despuig, per boca de Lívio assegura: «yo bé digué un dia als procuradors y Consell de esta ciutat, que devien manar posar una bella figura de bulto [de Ramon Berenguer IV] ben fabricada en lo cap de la Sala del Consell per tenir en memòria y a la vista de qui tan bé nos ha fet» (*Col·loqui 2n*, Despuig, 1975: 59).

En aquest ambient, Despuig va participar en el procés de recuperació textual, conceptual i estilística del món clàssic impulsat pel Renaixement italià. En la vida ciutadana, va exercir diversos càrrecs municipals com a procurador, cònsol o jurat i com a conservador de privilegis o arxiver (Massip, 1999).

La seua obra cabdal s'estructura en sis col·loquis o diàlegs, mantinguts a Tortosa al llarg de dos dies amb la intervenció de tres interlocutors, especialment mentre passegen pels carrers o van en barca pel riu. El primer dels tres és el cavaller Lívio, una mena d'*alter ego* de l'autor.⁴ Com a cavaller, Lívio defensa òbviament la seua classe, el braç militar, però no deixa de tenir mentalitat oberta i crítica contra els poders quan aquests abusen de la seua autoritat. De fet, és la veu més crítica del diàleg: protesta per la castellanització de la noblesa catalana, qüestiona la credibilitat dels miracles, així com certes actituds pontifícies, denuncia l'avidesa de diners del bisbe de Tortosa —el poc memorable Ferran de Lloaces— o l'actitud gallinàcia dels procuradors de la ciutat. El segon interlocutor és el ciutadà Fàbio, que exerceix càrrecs en l'Administració i el govern municipal, sens dubte un amic de Despuig en la vida real; personatge treballador, religiós, amb poques ambicions, acomodaticí, poc amant del risc i bon coneixedor de la comarca, però amb una cultura general més aviat limitada i no gens coneixedor de la historiografia. El menys definit dels tres és el cavaller valencià Don Pedro —un *don* nobiliari que només permetien els furs de València i un Pedro que designa l'origen aragonès de la seua família—, el qual es presenta de passada per Tortosa, venint de València i de camí a Barcelona. Home educat i amable, predisposat a escoltar i compartir les excel·lències tortosines que els seus amfitrions li mostren i relaten, però que no es mulla en les qüestions més delicades, particularment polítiques o religioses, i es mostra disposat a donar la raó als altres. Fixem-nos que els dos tortosins duen noms o pseudònims d'arrel humanística: Lívio i Fàbio. Recordem que el consogre de Despuig, el capità Joan d'Aldana (que havia fet presoner el rei de França a la batalla de Pavia, el 1525) es va amarar de cultura clàssica a Itàlia i va batejar els seus fills com a: Marc Antoni, Cèsar, Mateu Aníbal —el gendre de Despuig— i Quint Sertori. Per tant, els noms clàssics dels personatges dels *Col·loquis* no desdiiuen la moda de

4 Editors poc avisats com els de les ínfules van transcriure, contra tot bon criteri, «Lucio» en lloc de «Lívio». Dècades després ho han corregit silenciant el corrector (vegeu Massip, 1981: 68, i Massip, 2012).

l'època. Tots tres interlocutors mantenen un diàleg mesurat, discret, amical, presidit per l'amabilitat, la tolerància i el respecte mutu. Un diàleg que es produeix en moviment, en el dinàmic marc urbà de la ciutat passejada, circulada i percebuda pels interlocutors, que funciona com a marc ficcional de les xerrades. Unes converses que creen la il·lusió de complicitat entre els interlocutors i de la intimitat de la conversa que mantenen, en un clima distès que afavoreix l'aparició de fórmules pròpies de la conversa espontània (acudits, digressions, col·loquialismes, refranys, diminutius) i una sintaxi oral, amb redundàncies i el·lipsis, característica de la mimesi conversacional...

Al llarg dels sis col·loquis Despuig parteix d'un fet que afecta Tortosa per discutir qüestions molt més àmplies i generals: per tant no és una obra d'història local, sinó un tractat modern, renaixentista, dels problemes més vius i urgents del moment. De fet és una obra que s'escriu en un context polític i religiós extremament difícil i caldejat. Temes que l'involucionisme espanyol ha fet que encara avui en dia siguin assumptes candents, com la identitat historicocultural comuna dels països de llengua catalana o l'imperialisme políticocultural exercit pels castellans amb totes les seues ominoses conseqüències; temes també d'actualitat (en aquest cas d'actualitat ecològica), com la descripció amatent de les espècies naturals del territori tortosí (amb el relat de les riqueses vegetals, animals i minerals), o altres temes molt atrevits en l'època, com la guerra entre el Papa i l'Emperador, a més de retreure al Sant Pare les seues incursions en el poder terrenal, quan no li pertoca, etc. També tracta aspectes d'història, arqueologia, dret, sempre amb gran quantitat d'informació i rigor. És a dir, que sota una falsa aparença de localisme, motivada pel títol de l'obra, aquesta inclou una molt considerable dosi de curiositat humanística, de coneixements històrics i científics, d'actitud crítica davant l'actualitat i de consciència nacional reivindicativa.

En la dedicatòria, Despuig parla de la intencionalitat de la seua obra, en la qual es proposa «il·lustrar i defensar la naturalesa pròpia», és a dir, il·lustrar, donar a conèixer i meditar la història de Tortosa, Catalunya i la Corona d'Aragó, i això per sortir al pas de les calúmnies i mentides interessades difoses per la caverna mediàtica de l'època, això és, els historiadors castellans que ja començaven a construir una història oficial al servei de l'Estat naixent, és a dir, com diu Despuig, aquells «malèvolos que no han duptat de escriure constants descomediments en ofensa de la nació catalana y tan públicament se consent y va per totes parts lo que han escrit

[...]». Per tant, Despuig ha de «defensar» el país de tals contraveritats i maldiciences. En aquest sentit, un dels aspectes més interessants, originals i de viva actualitat dels *Col·loquis* és el pensament politicolingüístic que expressa Despuig. Ja en la dedicatòria el seu capteniment lingüístic precisament contra l'actitud general caragirada d'alguns escriptors i aristòcrates del país:

No he volgut escriure-la en llengua castellana per no mostrar tenir en poc la catalana, i també per no valer-me de llengua estranya *per a Il·lustrar i defensar la naturalesa pròpia*, que és la principal intenció de mon treball; ni tampoc la he volguda escriure en llatina perquè no pareguera ser tan generalment tractada i entesa per los de nostra nació com jo volguera, per honra i contentament dels quals s'és escrita (Despuig, 1975: 11).

Els prolegòmens dels diàlegs en vulgar solen explicitar les raons de la tria lingüística. Despuig justifica l'ús del català en detriment del castellà per raons simbòliques; en canvi, argumenta el rebuig del llatí per raons pràctiques (el desconeixement de bona part dels lectors potencials). La importància de la llengua vulgar i el creixent desconeixement del llatí són les justificacions més habituals de l'opció pel vulgar, però també la necessitat de respectar el decòrum d'uns personatges que en estil col·loquial mai no utilitzarien el llatí.

Despuig, per tant, fa un ferm i encés elogi de la llengua catalana, bé que amb un cert complex respecte a la llatina i, en certa manera, respecte a la castellana, cosa lògica en l'època, quan molts homes de cultura no havien dubtat a abraçar la llengua clàssica o la forastera de moda per expressar-se per escrit. L'actitud elogiosa i defensiva de Despuig és paral·lela a l'acció de Niccolò Machiavelli (1496-1527), que cap al 1515 havia publicat *Dialogo intorno alla nostra lingua*, i de Pietro Bembo (1470-1547), amb els seus diàlegs *Prose della volgar lingua* (1525), que constitueixen la primera gramàtica racionalment ordenada de la llengua italiana, en la qual proposava el romanç com a llengua literària amb més futur que el restaurat llatí de l'humanisme. Pensem també en el *Diálogo de la lengua* de Juan de Valdés (1490-1541) sobre les capacitats expressives del castellà, o en l'obra de Joachim Du Bellay (1522-1560), *Défence et illustration de la langue françoise* (1549), que Despuig evoca quan parla de «il·lustrar y defensar la naturalesa pròpia», en què la llengua esdevé, com dèiem, un dels pilars fonamentals.

La introducció de l'interlocutor valencià als *Col-loquis* no és pas atzarosa, ans es mostra ben productiva, perquè li serveix a Despuig per deixar clares les dimensions nacionals de la llengua i els països catalans. Només encetar la conversa, Don Pedro manifesta que Tortosa li resulta

la ciutat més apacible del món, i com és la primera que trobam de la nostra pàtria antiga, par que la mira hom amb millor gana. FÀBIO: Com de vostra pàtria antiga? D. PEDRO: Sí, que los valencians d'ací de Catalunya són eixits, i los llinatges que d'ací no tenen lo principi no els tenim per tan bons, i la llengua, de Catalunya la tenim, encara que per lo veïnat de Castella sés molt trastornada (*Col-loqui* 1r, Despuig, 1975: 18-19).

Catalunya és considerada la pàtria antiga dels valencians, perquè els avantpassats dels valencians procedien del Principat:

FÀBIO: — I amic, no dieu que [València] fonc conquistada per lo rei en Jaume d'Aragó i no hi entrevingueren los aragonesos en la conquesta? DON PEDRO: Sí, però les forces i potència principal tota o quasi era de Catalunya, i per ço se reservà allí la llengua catalana i no l'aragonesa. Ab tot, no deixaren de restar-hi també alguns llinatges d'Aragó i altres parts importants que per avui encara se troben allí. [...] DON PEDRO: [...] la llengua catalana se restà i estengué per tot lo regne, com per avui se parla des d'Oriola fins a Taiguera. [...] que és cosa certa que en aquell temps no sols lo rei, mas tots los escrits del rei parlaven català i així pogué restar la llengua catalana i no l'aragonesa. LÍVIO: Que no hi ha que dubtar en això, i lo mateix fou en la conquesta de Mallorca que féu lo mateix rei, i en Menorca i en Ivissa, que après se conquistaren, fonc lo mateix, que en totes estes illes restà la llengua catalana com encara per vui la tenen i tal com la prengueren en los principis, perquè no han tingut ocasió d'alterarla com los valencians. I en Sardènia, la qual conquistà l'infant don Alfonso, que après fonc rei d'Aragó [Alfons III el Benigne la conquereix el 1324], tenen també la llengua catalana, bé que allí tots no parlen català, que en moltes parts de l'illa retenen encara la llengua antiga del regne; però los cavallers i les persones de primor i, finalment, tots los que negocien parlen català, perquè la catalana és allí cortesana. (*Col-loqui* 1r, Despuig, 1975: 19-20).

Una situació, a Sardènia, que no trigaria ni un segle a canviar, per mor de la substitució dels càrrecs administratius catalans, tant civils com eclesiàstics, per altres de castellans, per decisió de la monarquia dels Àustries i l'aparell de l'Estat decididament castellanista. I segueix:

DON PEDRO: No sé io per què, que a la veritat, no és tant cobdiciada como això la llengua catalana, i l'aragonesa és tinguda per millor per semblar més com això a la castellana. LÍVIO: En nostres dies, sí, mas en lo temps atràs

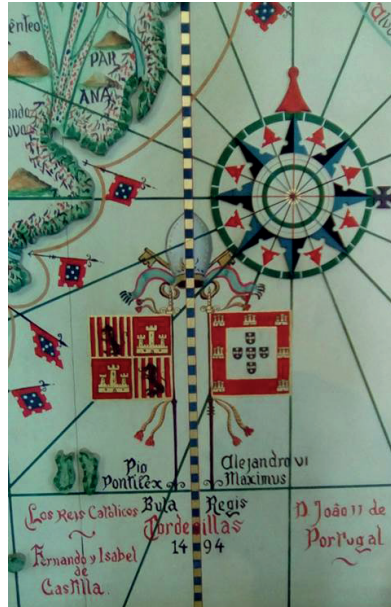
no la tenien sinó per molt grossera, com a la veritat ho era, i per ço tinguda en menys que la d'ací. Prova's ab què los reis, encara que prenen l'apellido d'Aragó, no per ço parlaven aragonès, sinó català, i fins lo rei don Martín, últim rei de la línia masculina dels comtes de Barcelona, parlava català. I son pare d'aquest rei, qui fonc en Pere Tercer, la *Crònica* que compongué de les ges[tes] de son avi, de son pare i seus, en llengua catalana la compongué i de la pròpia mà sua se troba per avui escrita dins lo Real Arxiu de Barcelona, còpia de la qual té posada Pere Miquel Carbonell en la *Crònica* que de Catalunya té feta. Més avant, vos diré una cosa per abonar ma raó, que cert és de ponderar, i és que en Aragó, tant com afronta lo regne ab Catalunya i València, no parlen aragonès, sinó català tots los de la frontera, dos i tres llegües dins lo regne, que dins de Catalunya i València en aquella frontera no hi ha memòria de la llengua aragonesa. Açò passa ab veritat així com ho dic, i d'aquí ve l'escàndol que io prenc en veure que per avui tan absolutament s'abraça la llengua castellana fins a dins Barcelona per los principals senyors i altres cavallers de Catalunya, recordant-me que en altre temps no donaven lloc a aquest abús los magnànims reis d'Aragó. I no dic que la castellana no sia gentil llengua i per tal tinguda, i també confesse que és necessari saber-la les persones principals, perquè és l'espanyola que en tota Europa se coneix, però condemne i reprove l'ordinàriament parlar-la entre nosaltres, perquè d'açò se pot seguir que poc a poc se lleve de rael la de la pàtria, i així pareixeria ser per los castellans conquistada. (*Col·loqui* 1r, Despuig, 1975: 21).

Eqüanimitat i alarma pel carés que prenen les coses. La identificació entre llengua i pàtria és l'eix estructurador del *Dialogo intorno alla nostra lingua* (1514) de Niccolò Machiavelli. Aquesta identificació permet a Despuig tractar de l'ús del castellà al territori lingüístic català en termes de conquesta: lamentablement el pas dels segles no ha fet més que corroborar-ho!

Un altre aspecte d'importància i de renovada actualitat que ens ofereix Despuig és el seu concepte d'Hispania. Despuig empra la paraula Espanya per designar el conjunt de tres nacions: la castellana, la de la Corona d'Aragó i la de Portugal (que llavors estava integrat a la corona dels Felips fins que, aprofitant la revolta catalana de 1640, s'independitzà). De Castella, en denuncia el tancament en si mateixa i el seu afany de domini damunt les restants nacions. Una tendència onanística i compulsiva que segueix caracteritzant-la i que li ha impedit, durant segles, mantenir relacions normals amb els seus veïns.

D'altra banda, Despuig critica la tendència dels historiadors castellans d'assimilar el concepte d'Espanya a Castella, en una interessada apropiació

ció que Despuig denuncia perquè és excloent i monopolitzadora i perquè menysprea la diversitat nacional hispànica, una tendència que d'ençà dels Borbons s'ha erigit en una mena de dogma de fe propi del fanatisme més sectari. També afirma amb contundència que el regne de Nàpols no pertany a Castella, ans a la Corona d'Aragó, i es queixa del silenciament de la participació catalana en la conquesta de Granada i en l'expedició d'Amèrica, que només la cartografia portuguesa de l'època posa de manifest pintant les barres catalanoaragoneses escampades per l'Amèrica Llatina al costat dels castells i lleons del regne veí (figs. 60 i 61).

Figures 60 i 61. Plànol de l'Amèrica del Sud amb la divisió dels territoris pertanyents a les Corones de Castella-Aragó i a Portugal, segons el tractat de Tordesillas (1494).

Ironitza sobre la verbositat incontinent dels castellans, i encara els acusa d'un defecte major: són tan creguts d'ells mateixos i de les seues coses que menyspreen les coses dels altres; són excloents, no toleren bé la diversitat i pareixen davallats del cel, mentre la resta dels humans són sorgits de la terra:

DON PEDRO: [...] ella és una gentil nació, la cathalana, valerosa y molt sàvia, si bé que per a vuy també se està arrimada com ho esta[n] la aragonesa y valenciana, *que estos castellans sò beuen tot*. [...] LÍVIO: Tras això tenen altre cosa pijor, i és que volen ser tan absoluts, i tenen les coses pròpies en tant i les estranyes en tan poc que par que són ells a soles vinguts del Cel i que lo resto dels hòmens és lo que ha eixit de la terra [...] (*Col·loqui* 2n, Despuig, 1975: 44, 46).

Despuig al·lega que, en canvi, Castella és la nació d'Espanya més impermeable a tot estímul vingut de fora. Els greuges que els historiadors castellans inflgien contínuament a Catalunya i la seua història formaven part d'una calculada operació d'integració-assimilació mitjançant la negació. Una tàctica pròpia dels imperis colonials que es mostra plenament vigent i a bastament practicada des de les més diverses tribunes: contra la veritat històrica, contra l'idioma (per aconseguir l'extermini és més eficaç erigir l'espanyol com a llengua de primera davant d'un català dividit, un valencià localista, un mallorquí gonellons i un poder judicial prohibint l'ús de l'idioma en les comunicacions intercomunitàries), contra la realitat (amb acusacions d'intolerància i estupideses del gènere que només amaguen una profunda catalanofòbia i un supremacisme que històricament s'origina al regnat dels Catòlics, i especialment després de la mort d'Isabel, quan Ferran ha de fugir per cames de Castella titllat de «viejo catalanote»), contra la dignitat d'un poble...

Tot un seguit de despropòsits contra els quals s'alça la veu oracular del Despuig historiador, amb apreciacions de molta actualitat:

LÍVIO: No sé yo, donchs, de ahont prenen tanta arrogància estos castellans, dich-vos que yo no y sé pèndrer paciència, majorment com los veig unes afectacions tant descomedides que no tenen par, y assò no sols en paraula, mas també en escriptures. [...] Que tots són casi de esta manera, que per no publicar la glòria dels espanyols que no són castellans, çelen la veritat, y per fer gloriosa la sua pròpia nació no dubten d'escriurer mentires. I açò tant en lo poch com en lo molt [...] I també casi tots los historiògrafos castellans estan en lo mateix de voler nomenar a Castella per tota Espanya. [...] Y per ço poden ben creurer que tot lo que sobre açò han dit són ràbies y enveja pura que de nosaltres tenen, perquè ens veem ab més llibertat que ells y així voldrien desfer-nos si poguessen de tot, y par-los que els fem tort, com no els adoram. ¿I què pensau, senyors? La major part dels castellans gosen dir públicament que aquesta nostra província no és Espanya, y per ço que nosaltres no som verdaders espanyols [...] Quan gran engany reben, y quant ignorants són y quant cegos de enveja y malícia van [...] Açò és tan clar que no hi ha home que gens lletrat sia, que ignore. Ni tampoc lo ignoren los castellans, mas per

no donar-nos lo que és nostre no sols ho volen ignorar mas volen-ho negar. (*Col·loqui* 2n, Despuig, 1975: 48-49, 53, 57-58).

D'aquests diàlegs, n'han passat cinc-cents anys i tot apunta que mai no s'han llegit enllà de l'Ebre. La seua persistent actualitat i dolorosa vigència diu molt de l'immobilisme crònic d'un estat autocràtic, impermeable i fallit, sense altres arguments que els de la imposició i la força bruta. Despuig és el primer escriptor que detecta l'inici d'una maniobra d'uniformització política i cultural de tall imperialista que Castella, esperonada amb l'embranzida de la colonització americana, prova d'aplicar també a la península ibèrica fins avui mateix, quan se segueixen construint relats ficticis i falses veritats en la dèria d'acomodar la incontestable realitat al motllo dels seus deliris de grandesa. Un mal irreparable contra el qual ja clamava una veu lúcida fa cinc segles.

APÈNDIX

Diana Gorostidi Pi

Universitat Rovira i Virgili, Institut Català d'Arqueologia Clàssica

INTRODUCCIÓ

El *Libro de las grandezas y cosas memorables de la metropolitana insigne y famosa ciudad de Tarragona* de Lluís Pons d'Icart és, sense cap mena de dubte, una obra important dins de la historiografia catalana. Va ser impresa en castellà el 1572 a Lleida, a partir del manuscrit català original, actualment conservat a l'arxiu comarcal de l'Alt Camp. Aquesta primera versió catalana va romandre inèdita fins a l'any 1984, quan l'Eulàlia Duran, eminent especialista de la literatura catalana del Renaixement, va fer-ne l'edició i el corresponent estudi, publicat per l'editorial Curial. Gràcies al treball de la professora Duran, podem gaudir d'un dels textos catalans més importants per a l'arqueologia i la història d'aquesta ciutat.

Pons d'Icart va ser un observador fidel de les restes de la ciutat romana encara dempeus el segle XVI, que va il·lustrar amb detallades descripcions dels seus edificis, de les seves nombroses inscripcions llatines i de tots aquells elements que recordaven o encara conservaven l'aspecte monumental de l'antiga capital de la Hispània Tarraconensis. Com a prova de la seva vàlua com a primer arqueòleg tarragoní, hem volgut portar el testimoni de les seves pròpies paraules, que hem escollit i aïllat, retallant-les quirúrgicament del seu discurs històric, farcit de cites erudites i ple de referents literaris propis del repertori historiogràfic de l'època. Hem alleugerit, sense voler trair l'esperit, l'estil i el to de les seves notícies, per tal de gaudir d'un tast de la seva ploma catalana, i hem afegit, a tall d'il·lustració, algunes inscripcions llatines directament esmentades pel mateix Pons d'Icart, acompanyades, però, de modernes traduccions.¹

Recordarem breus fragments d'alguns dels vint-i-un capítols que componen el llibre, d'algunes de les anècdotes que el farceixen i, sobretot,

¹ A càrrec de Joan Gómez Pallarès i Diana Gorostidi.

d'algunes de les seves descripcions d'antics monuments romans, com la muralla, el circ o l'amfiteatre, que ell identificà amb el teatre, encara per descobrir, però del qual explora perfectament la mitja forma conservada que l'indueix a error: en la seva descripció ens deixa, fins i tot, manifesta admiració per les panoràmiques del pintor de Felip II, present a la ciutat, Anton Van den Wyngaerde, coprotagonista també del Renaixement taragoní.

Desitgem que les paraules de Pons d'Icart ens puguin transmetre l'aire de la Tarragona del segle XVI, amb la seva pròpia llengua catalana.

LECTURA DRAMATITZADA DEL LLIBRE DE LES
GRANDESES DE TARRAGONA, DE LLUÍS PONS D'ICART²

VEU FEMENINA: Llibre de les grandeses i coses memorables de l'antiquíssima, insigne i famosa ciutat de Tarragona, compilat per misser Lluís Pons d'Icart, en drets doctor, natural de la mateixa ciutat. En nom de la santa Trinitat, Pare, Fill i Sant Esperit i de la sacratíssima Reina dels Àngels i de madona Santa Tecla, cor sant de Tarragona. Amén.

*Capítol I. De la grandesa i llaors de la ciutat de Tarragona
i dels límits seus fins on abastava.*

VEU MASCULINA: Puix la ciutat de Tarragona és metropolitana molt antiga, insigne i famosa, i en lo regne d'Espanya en molts títols de dignitat i glòria haver resplendit, serà bé doncs deixar memòria de les coses més principals que avui alguns vestigis se mostren d'aquesta famosa, populosa òlim i insigne ciutat de Tarragona, la qual és estada una de les majors ciutats d'Espanya en obres, edificis, potència i riqueses singulars i gran i cap de tota l'Espanya Citerior Tarraconense.

VEU FEMENINA: La muralla romana.

VEU MASCULINA: Passava part de dita ciutat, segons lo solament de la muralla arruïnada, partint del monestir de Sant Francesc seguint lo camí de Sant Fructuós fins a la vora del rec major. En aquest espai de Sant Fructuós en avall se mostren encara en dita muralla vella cinc torres. La quinta torre era restat après de la gran roïna i destrucció de Tarragona; trobí que acabaven uns picapedrers d'arruïnar per servir-se de les grans roques o pedres d'aquella [amb enuig] com a bàrbaros i enemics de tanta antiquitat.

² La selecció dels textos, a partir de l'edició d'Eulàlia Duran, ha estat a càrrec de Diana Gorostidi. Volem agrair a l'Oriol Teixell Puig la col·laboració en l'adaptació del text per a la lectura dramatitzada, i a la Laura Casas Inglés i al Josep Suñé Expósito (Tarragona Ràdio) per prestar les seves magnífiques veus a la recitació el dia de la cloenda del cicle, el 29 de maig de 2018, a la Biblioteca del Seminari.

VEU FEMENINA: «A Gai Calpurni Flac, fill de Publi, de la tribu Quirina, flamen de la província Hispania Citerior, procurador del temple, prefecte de les obres de la muralla, la colònia dels Tarraconenses per decret dels decurions li va dedicar aquesta estàtua. Ell mateix va acceptar l'honor i va abonar la despesa.»

VEU MASCULINA: Lo que es mostra de la muralla vella podria ésser que se fos fet en temps de l'emperador Adriano, lo qual donà diners a totes les ciutats per a reparar les muralles caigudes. I aquell que diga que Tarragona en aquell temps era la cosa més forta, més rica i més estimada de tota Espanya, diu veritat perquè quan los Escipions Neo i Publio germans ampliaren la ciutat de Tarragona, sent la metropolitana de tota Espanya Citerior, la cenyiren de fortíssim i validíssim mur, i així se prova que los Escipions feren en Tarragona tota la muralla.

VEU FEMENINA: Capítol II. De la província de Tarragona i fins on s'estenia l'Espanya citerior de Tarragona

VEU MASCULINA: De poc ençà se sap fins on arriba i té lo cap esta Espanya Citerior de Tarragona i on comença la província de Portugal, que anant una persona de molta fe, molt curiosa d'antiquitats d'Espanya en la Palomera d'Àvila entre Cabreros i Las Navas del Marqués, trobà una pedra dreta en lletres llatines escrita d'una part i d'altre i en l'una part diu: «hic est Tarraco et non Lusitania», que vol dir, «ací és Tarragona i no Lusitània», que és Portugal, significant que fins allí és la província de Tarragona, i en l'altra part de dita pedra diu «hic est Lusitania et non Tarraco», ço és «ací és Lusitània o Portugal i no Tarragona». I per esta pedra s'és mostrat on acaba la província de Tarragona i on comença Portugal.

VEU FEMENINA: Capítol IV. On són les opinions dels historiadors diverses sobre qui fonc lo primer fundador qui començà d'edificar la ciutat de Tarragona, concloent amb la del de Túbal, fill de Jàpet. resten reprovades les dels altres.

VEU MASCULINA: Puix és cosa certa que Túbal, nét de Noè i fill de Jàpet, fonc lo primer poblador i rei d'Epanya, convé d'aquesta generalitat venir al particular i saber qui fonc lo primer qui donà principi lo nom i el ser en edificar aquesta antiquíssima, famosa i insigne ciutat de Tarragona.

En trobar lo primer fundador d'aquesta ciutat de Tarragona han molt variat los historiadors, del que no em meravello, per ésser ciutat

antiga. Uns han volgut dir que fonc edificada per Hèrcules. Emperò Pere Carbonell, tractant de la vinguda dels romans en Espanya, diu *Tarraconam Escipiones construxerunt*, que Tarragona és edificada per los Escipions i li posaren nom Tarragona, que vol dir *terra agonomum*, terra de grans batalles, perquè hi trobaren contrast molt gran i que, haguda la victòria, edificaren la ciutat de Tarragona; altificant-la quant pogueren, la feren cap de totes estes parts.

Aquestes opinions trobo jo falses, que ni fonc lo primer edifici de Tarragona fet per los Escipions ni per Hèrcules, ni fonc dita *terra agonomum*. ¿Què, doncs, amb la varietat dels historiadors, direm? Com en coses d'històries profanes, no tenim certitud que diguen més veritat los uns que los altres.

VEU FEMENINA: Capítol VIII. Que mostra com la plaça de la font era lo circo, i la llargària i amplària que tenia i per on passava i los jocs que en ella se feien.

VEU MASCULINA: En la ciutat que avui és, en una plaça on és la font, a la qual alguns li diuen la plaça de la Font, altres de Sant Francesc, perquè al cap de dita plaça estava lo monestir de Sant Francesc, i altres li diuen lo Corral, se mostren vestigis tals que ve a fer judici que era circo. I així en dit circo se feien los jocs que en honor dels déus celebraven corsos de cavalls i amb carros, caces. I pugnaven allí los hòmens amb elefants i altres animals salvatges i també naumàquies, que són certes pugnes o batalles navals i altres jocs que eren dits ludi circenses, jocs del circo.

I per no haver-hi vestigi que més convinga a circo que aquella plaça, puix és cert que n'hi ha-via, segons se prova en l'epigrama que comença:

VEU FEMENINA: «Hem consagrat un altar a Fusc, de l'equip blau, / dels nostres recursos, afeccionats com n'èrem i devots seus, / per tal que tothom el reconegui com a record seu i penyora d'afecte. / La fama la mantens sencera, per les teves carreres has merescut lloança, / has competit amb molts, tot i sense diners, no has temut ningú, / a pesar de patir enveges, sempre has callat, íntegre, / has viscut honradament, però com a mortal has mort quan t'ha trobat el destí. / Siguis qui siguis (que llegeixes), en buscaràs un altre com aquest. Atura't, vianant, / llegeix amb calma, si vols recordar, si vols conèixer qui era aquest home. / Temi tothom Fortuna, digues només això: / "Fusc té ja

les lletres de la mort, té una tomba. / La inscripció recull els ossos, ja està bé! Fortuna, ja pots marxar. / Hem vessat llàgrimes per aquest innocent, i ara vessarem vins. Preguem que reposis / plàcidament. Ningú comparable a tu! ” / Per sempre més es parlarà de les teves lluites.»

VEU MASCULINA: I també en altra sepultura i pedra de l'Euthychet carreter que està en casa mossèn Cisterer per aquelles paraules o vers:

VEU FEMENINA: «En aquest sepulcre reposen els ossos d' un auriga poc destre, / tot i que no desconeixia l'art de dirigir les cordes amb la ma. / Jo, que ja m' hauria atrevit a fer anar carros de quatre cavalls / i tanmateix no vaig passar dels de dos cavalls. / Els cruels fets van envejar els anys que tenia, / fets contra els que no pots oposar la teva voluntat. / Ni em va ser concedit a l' hora de morir, la gloria del circ / per tal que la massa pietosa no m'hagués de plorar. / Malalties roents van cremar el meu interior; / la ma dels metge no les va poder vèncer. / Deixa caure unes flors sobre les meves cendres, t'ho prego vianant, / potser mentre jo era viu, tu vas ser un dels meus seguidors.»

VEU MASCULINA: Tinc per molt cert que lo circo era en dita plaça.

VEU FEMENINA: Capítol IX. Del palau que es diu de Caèsar Augusto que està davant lo circo del qual se diu que isqué aquell edicte «exiit edictum a Caèsare Augusto»

VEU MASCULINA: En lo cantó del dit circo, alt envers lo portal de Predicadors, se mostra un edifici molt antiquíssim, de grans pedres picades, encara que no ha més de vuit ho deu anys n'han enderrocada una bella torre que en lo cantó de l'edifici estava, casa fortíssima. I mostrava tenir molt gran àmbit, perquè fins al castell que avui se diu del Rei va tota seguida una grossíssima muralla. Lo que es pot conjecturar, perquè no es mostra altre vestigi, que tot és edificat de cases, que devia ésser lo foro. Perquè és molt cert que en la ciutat hi havia foro, segons se prova en un epigrama que comença:

VEU FEMENINA: «Al seu marit Luci Valeri Tempestiu, pare de Valeri Gall, Valèria Silvana li va dedicar aquesta estàtua. El tiet matern Quinti Flac i la sogra Valèria Verana, com a hereus seus, van col·locar al fòrum l'estàtua que van trobar a casa...»

VEU MASCULINA: I altre n'hi ha al peu de l'altar de Sant Jaume en la Seu, altre en Sant Miquel al peu de l'altar de Nostra Senyora, los quals epigrames són en mon llibre:

VEU FEMENINA: «*A Luci Numisi Montà, fill de Luci, de la tribu Palatina, edil, questor, duunvir dues vegades i nomenat cavaller per l'emperador Adrià August, jutge de la primera decúria. La seva germana Numísia Victorina per disposició testamentària va ordenar que aquesta estàtua eqüestre fos col·locada en el fòrum.*»

VEU MASCULINA: La casa predita que està al cantó del dit circo se diu que era lo palau de Cèsar Augusto. Molt cert és que Caèsar Augusto, considerant que poc era haver tinguda guerra en Espanya per dos-cents anys si los càntabros i los astures, que són dos potentíssimes gents d'Espanya no eren subjugats a ell. És molt cert que Caèsar fonc en Tarragona i abans de finir les guerres. I així aleshores per ventura edificà dita casa en Tarragona, però no es pot dir cert si era aquesta. Jo bé tinc una medalla de bronzo de Cèsar Augusto que en dita casa s'és trobada i mon sogre, mossèn Joan de Vallbona, ne té altra de plata i se n'han trobades moltes en diverses parts de la ciutat. Essent com se diu aquesta casa lo palau de Cèsar Augusto perquè no hi ha casa més antiga en la ciutat, d'ella miraven molt a pler los jocs i curses que en lo circo se feien.

VEU FEMENINA: Capítol x. Dels aqüeductes que venien a la ciutat de Tarragona i lo com era proveïda d'aigües i del pont de les ferreres i de la mesura d'aquell.

VEU MASCULINA: Venia per proveir la dita ciutat de Tarragona aigua per diversos aqüeductes de pedra i argamassa, fortíssims, que en alguns pot anar un home tot dret, per de dintre, de mitjana estatura. I per l'aqüeducte i pont que avui se diu de les Ferreres, tant sumptuosíssim de grosses pedres picades, sense ninguna argamassa, segons lo discurs que jo n'he seguit, tinc per cregut que passava l'aigua que venia del Pont d'Armentera, que és quatre llegües a la dita ciutat de Tarragona.

VEU FEMENINA: Capítol xi. Del teatre que està entorn de la casa de Nostra Senyora del Miracle i del perquè servia aquell edifici.

VEU MASCULINA: En lo lloc on avui és la casa de Nostra Senyora del Miracle, hi ha un edifici, lo qual par que sia teatre, perquè estava construït al que jo en judico, a espècie de mig círculo. Aquest teatre està fet a manera de mitja lluna, i així pocs dies ha, que juntament amb tota la ciutat que avui és de Tarragona fonc per un pintor del rei i tret tant per la part de la mar, on entrà en una barca, com per la part de terra, tant pròpiament com se mostra, de tal manera que, quant me mostrà

la traça de la ciutat i del dit teatre, me paregué veure la mateixa obra de la ciutat i teatre.

VEU FEMENINA: Capítol XIX. Que porta cinc raons i causes per les quals la ciutat de Tarragona és tinguda i reputada per terra trempada i sana.

VEU MASCULINA: La ciutat de Tarragona és tinguda i reputada per terra trempada i sana per moltes causes i raons. I així se diu que Tarragona té lo cel trempat; les nits se pot anar sens barret, que no hi cau ninguna serena o humidesa que danyi els cossos humans.

VEU FEMENINA: Capítol XX. De la torre que es diu dels Escipions.

VEU MASCULINA: A 6.500 passos del portal de Sant Antoni de la ciutat de Tarragona per lo camí de Barcelona, al cap dit de l'Areny Major, en una muntanyeta prop del camí, està una torre a la qual diuen dels Escipions, perquè en aquella hi ha de relleu dos personatges. Los predits personatges són tinguts i reputats per los dos Escipions germans i, encara que lo aire de la mar los hagi gastades les cares i romput part dels braços i cames, no es deixa de conèixer, segons la postura que tenen significant treball o tristícia. Entre aquestos dos Escipions se mostra lo lloc on estava una pedra escrita quadrada, la qual molts anys ha que s'emportà en Roma fra Francisco Ximenis cardenal d'Espanya, que fonc gran temps curador de la reina donya Isabel. I en Roma no se sap on està posada, que jo hi he fetes diligències i escrit moltes vegades per haver una còpia de l'escriptura. Damunt lo cap dels Escipions, en les mateixes pedres de la torre, havia un rètol que té dos ralles d'escriptura molt gastada, que sols se comprenen distintament les lletres següents:

VEU FEMENINA: «Enaltiu les obres que va deixar en morir; oblidant-se d'ell erigí per als seus un sol sepulcre on han de romandre per sempre.»

VEU MASCULINA: Me dona molta ocasió de dubtar que sia dita torre la sepultura dels Escipions, perquè segons Tito Lívio i lo bisbe de Girona no moriren en aquella part on és la dita torre.

VEU FEMENINA: Capítol XXI. De diversos edificis que són veïns a la ciutat de Tarragona.

VEU MASCULINA: En una muntanyeta que és davant Altafulla se mostren vestigis de grans edificis de temps dels romans; trobant-s'hi medalles i trossos de marbres de diversos colors i vetes pintats, que eren de paviments o parets on estaven encrostats lo castell molt enderrocat que allí és encara avui.

Aquestos XXI capítols de ma escriptura he compilats i fets de les coses que he vistes i llegides amb diversos autors en la següent pàgina posats, los quals me fan testimoni en aquesta empresa i clarament proven que no hi ha res ficte del que he narrat.

Prec-te, lector, que mostres amor a tots mos escrits; si són escarnits per mal ordenats, fes sien llimats de dintre tos pits.

VEU FEMENINA:

Antiquíssima Ciudad, quien tuviesse
aquel grande saber, stilo y mano
que tuvo Cicerón, padre romano,
porque todo tu bien contar pudiesse.

Si la musa de Homero a mí viniessse,
escribiría el ser tan soberano
que te dió Scipión el Africano
quando quiso que el ser te renaciesse.

Pero pues que mi pluma no es tan rara
y de tanto saber casi indigna,
mi musa en este caso desampara

remite su escribir a la ru-y-na,
que-n parte quanta fuiste bien declara
dexándote memoria de divina.

Laura Casas i Josep Suñé, durant un moment de la lectura dramatitzada a la Biblioteca del Seminari (29 de maig de 2018).

BIBLIOGRAFIA

- ADSERIAS SANS, Maria. 1998. *Evidències del passat. Prehistòria i món antic a Vila-seca*. Vila-seca: Agrupació Cultural.
- AGUSTÍ, Antonio. 1587. *Dialogos de medallas, inscripciones y otras antiguedades*. Tarragona: Felip Mey.
- AGUSTÍN, Antonio. 1581. *Constitutionum Synodalium Tarraconensium partes Quinque*. Tarragona: Felip Mey.
- ALCINA, Juan F.; SALVADÓ, Joan. 2007. *La biblioteca de Antonio Agustín. Los impresos de un humanista de la Contrarreforma*. Alcañiz-Madrid: Instituto de Estudios Humanísticos-CSIC.
- ALCINA, Juan F. 2011. «Un calendario y libro de suertes azteca procedente de la biblioteca de Antonio Agustín: el *Codex Borbonicus* (Bibliothèque de l'Assemblée Nationale de Paris)». G. RAMÍREZ; H. J. VALDÉS (eds.). *Entre Roma y Nueva España. Homenaje a Roberto Heredia Cozra. 50 años de docencia*. México D. F. : UNAM, 301-312.
- ALCINA, Juan F. 2019. «Martín López de Bailo, secretario de Agustín y corrector de Lluís Pons d'Icart en el ms. de la biblioteca ducal de Wolfenbüttel, 20.11 Aug. 4º». J. CARBONELL MANILS (ed.). *Antonio Agustín, arquebisbe i humanista*. Barcelona : Reial Acadèmia de Bones Lletres, 103-119.
- ALEGRET, Adolfo. 1911. *Historia del sitio, defensa, asalto y evacuación de Tarragona en la Guerra de la Independencia*. Barcelona: Martínez.
- ALFÖLDY, Géza. 1979. «Bildprogramme in den römischen Städten des Conventus Tarraconensis – Das Zeugnis der Statuenpostamente». A: *Homenaje García y Bellido IV. Revista de la Universidad Complutense de Madrid* 18 [1981]: 177-275. [Traducció al castellà d'Eva Koppel a: Gorostidi (ed.) 2017: 52-142]
- ALOGUÍN, Ramon. 1998. *Guia de les fortificacions de Tarragona*. Tarragona: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya.
- ALTISENT, Agustí. 1974. *Història de Poblet*. Espluga de Francolí: Abadia de Poblet.
- AMIGÓ, Ramon. 1978. *Toponímia de Vila-seca de Solcina i del seu terme municipal*. Vila-seca i Salou: Agrupació Cultural.

- ARCO, Ángel del. 1894. *Catálogo del Museo Arqueológico de Tarragona*. Tarragona: Tipografía de Adolfo Alegret.
- ARCO, Ángel del. 1915. *Micer Juan de Sessé, precursor de los arqueólogos e historiadores tarraconenses*. *Boletín de la Real Academia de la Historia* 67, 3. Madrid.
- ARCO, Ángel del. 1921. «Micer Juan de Sessé, precursor de los arqueólogos e historiadores tarraconenses». *Butlletí Arqueològic* III (1-3): 5-8, 31-32 i 51-53. [= *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 1915]
- ARESTÉ, Jaume. 1982. *El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX. De la nueva población del puerto al Plan de Ensanche*. Tarragona: Publicacions del Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Tarragona i de l'Excm. Ajuntament.
- BALUZE, Etienne. 1993. *Marca Hispànica, llibre quart*. Trad. de J. Icart. Tarragona: Bibliòfils.
- BELTRAN, Dídac. 1993. *Breu Història del Molnàs*. Tarragona: Inusuals.
- BENAGES OLIVÉ, Jaume; CALLE, Rafael. 1989. *Tarragona, segle XX a través de les postals*, núms. 1-2. Tarragona: Societat Filatèlica i Numismàtica de Tarragona.
- BERGER, Philippe. 1987. *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*. València: Edicions Alfons el Magnànim.
- BERTRAN, D. 1990. «Aquí vivieron. Etc., etc.». *Revista del Diari de Tarragona* (7 de gener de 1990).
- BLANCH FONTANILLES, Josep. 1985. *Arxiepiscopologi de la santa Església metropolitana i primada de Tarragona*, II. Tarragona: Diputació Provincial.
- BOUCHERON, Patrick; GENET, Jean-Philippe (dirs.). 2014. *Marquer la ville. Signes, traces, empreintes du pouvoir (XIIIe-XVIIe siècle)*. París-Roma: Publications de la Sorbonne-École Française.
- BRYANT, Lawrence M. 1986. «La cérémonie de l'entrée a Paris au Moyen Âge». *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 41/3, 513-542.
- BUJANDA, José M. 2002. *Index librorum prohibitorum 1600-1966*. Montréal-Genève: Universitat Sherbrooke-Médiaspaul-Droz.
- CABRÉ, Miriam; MARTÍ, Sadurní. 2012. «Manuscripts and Readers of Bernat Metge». *Fourteenth-Century Classicism: Petrarch and Bernat Metge*, editat per Lluís Cabré, Alejandro Coroleu i Jill Kraye. London-Turin: The Warburg Institute – Nino Aragno Editore, 159-195.
- CAHNER, Max. 1978. *Epistolari del Renaixement*. 84-89. València: Albatros Edicions.

- CAHNER, Max. 1980. «Llengua i societat en el pas del segle xv al xvi. Contribució a l'estudi de la penetració del castellà als Països Catalans». *Actes del Vè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 183-255.
- CAPDEVILA I FELIP, Sanç. 1935. *La Seu de Tarragona. Notes històriques sobre la construcció, el tresor, els artistes, els capitulars*. Barcelona: Biblioteca Balmes.
- CAPDEVILA I FELIP, Sanç. 1979. «Documents. La torre de la Mora». *Estudis Altafullencs* 3, 85-89.
- CARBONELL I BUADES, Marià, 1986. *L'escola del Camp de Tarragona en l'arquitectura del segle xvi a Catalunya*. Tarragona: Diputació de Tarragona.
- CARBONELL I BUADES, Marià. 1995a. «Antoni Agustí i la capella del Santíssim Sagrament de la Catedral de Tarragona». A: M. Esther BALASCH (ed.). *Antoni Agustí, bisbe de Lleida i arquebisbe de Tarragona (1517-1586). Aportacions entorn el marc socio-cultural de Catalunya en la seva època*. Lleida: Publicacions dels Amics de la Seu Vella.
- CARBONELL I BUADES, Marià. 1995b. «Mossèn Jaume Amigó, rector de Tivissa i primer arquitecte del renaixement català». A: *L'església de Sant Jaume d'Ulldemolins*. Ulldemolins, 7-89.
- CARBONELL I BUADES, Marià. 2008. «De Marc Safont a Antoni Carbonell: la pervivència de la arquitectura gòtica a Catalunya». *Artigrama* 23, 97-148.
- CARBONELL I MANILS, Joan. 1992. *Epigrafia i numismàtica a l'epistolari d'Antonio Agustín (1551-1563)*, tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Barcelona, 1992 (en xarxa en el Consorci de Biblioteques Universitàries Catalanes).
- CARBONELL I MANILS, Joan. 1993. «Antonio Agustín i Fulvio Orsini, precursor de la moderna numismàtica». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 32, 169-186.
- CARBONELL, Joan; GONZÁLEZ-GERMAIN, Gerard. 2018. «Las fuentes hispánicas de los papeles epigráficos de Antonio Agustín (BNE, ms. 5781)». *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios Latinos* 38, 109-137.
- CARRASCO MANCHADO, Ana Isabel. 2002. «Discurso político y propaganda en la corte de los Reyes Católicos: resultados de una primera investigación (1474-1482)». *En la España Medieval* 25, 308-312.
- CARRASCO MANCHADO, Ana Isabel. 2013. «Análisis de las fuentes literarias castellanas para la historia de la cultura política en la Edad Media:

- el ejemplo de política, políticos, politizar». A: Mª Concepción FERNÁNDEZ; Mercedes SUÁREZ; Alexandre VEIGA (eds.). *Oh lux Iberiae. En torno a las letras en la España Medieval*. Lugo: Axac, 182-183.
- CARRASCO MANCHADO, Ana Isabel. 2014. «Las entradas reales en la corona de Castilla: pacto y diálogo político en torno a la apropiación simbólica del espacio urbano». A: BOUCHERON I GENET (dirs.) 2014, 191-217.
- CATALÀ, Pere. 1971. *Els Castells Catalans*. Vol III. Barcelona, Dalmau.
- CATALÀ, Pere. 1973. *Els Castells Catalans*. Vol IV. Barcelona, Dalmau.
- CATALÀ, Pere. 1987. *De cara a la Mediterrània. Les torres del litoral català*. Barcelona: Dalmau.
- CAVALLÉ BUSQUETS, Joan. 1989. *Quan les cases volien ser palaus. La població d'Alcover, 1553-1625*. Alcover: Centre d'Estudis Alcoverencs.
- CIL II = Hübner, E., *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Vol. II. *Inscriptiones Hispaniae Latinae*. Berolini, 1869.
- CIL II²/14 = Alföldy, G., *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Vol. II. *Inscriptiones Hispaniae Latinae. pars XIV. Conventus Tarraconensis. Colonia Iulia urbs triumphalis Tarraco (II-IV)*. Berolini-De Gruyter, 2011-2016.
- COMPANYS I FARRERONS, Isabel; PIQUÉ I PADRÓ, Jordi. 1999. *Catàleg de les cartes reials i dels lloctinents generals (1321-1734)*. Tarragona: Ajuntament.
- COOPER, Edward C. 1994. *The sentinels of Aragon. Old Coastal defence towers of Catalonia and Valencia*. Londres: London Guildhall University - Embaixada d'Espanya.
- CORTIELLA, Francesc. 1984. *Una ciutat catalana a darreries de la Baixa Edat Mitjana: Tarragona*. Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses-Ramon Berenguer IV.
- DESPUIG, Cristòfol. 1975. *Los Col-loquis de la insigne ciutat de Tortosa*. Tortosa: Monllau.
- DÍAZ, Moisés; MENCHON, Joan. 2011. «El Castell de Solivella: resultats preliminars de les excavacions arqueològiques (1998-2007)». A: *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya* (Tarragona 10-13 de juny de 2011). Tarragona, 997-1006.
- DORMER, Diego José. 1680. *Progressos de la historia de Aragón*. Zaragoza: Dormer.
- DUPRÉ, Xavier. 1992. «Mariangelo Accursio. Un humanista italià a la Catalunya de principis del segle XVI». A: *Miscel·lània arqueològica a Josep Maria Recasens*. Tarragona: Ajuntament, 45-56.

- DURAN, Eulàlia (dir.). 1998. *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- DURAN, Eulàlia (ed.). 1984: *Lluís Ponç d'Icart i el «Llibre de les grandeses de Tarragona»*. Barcelona: Curial.
- DURAN, Eulàlia. 2004. «Historiografia del temps de l'humanisme». A: A. BALCELLS (ed.). *Història de la historiografia catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 77-92.
- EL RENAIXEMENT 2003 = *El Renaixement de Tàrraco, 1563. Lluís Pons d'Icart i Anton Van den Wyngaerde (2003)*. Tarragona: Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.
- ESCARTÍ, Vicent Josep. 1998. *Memòria privada: literatura memorialística valenciana del segle XV al XVIII*. València: Eliseu Climent.
- ESCARTÍ, Vicent Josep. 2010. «Notícia sobre la literatura memorialística al País Valencià, del segle XIV al XIX». *Manuscrits* 28, 181-205.
- FERRAN I MERCADÉ, José Maria (ed.). 1995. *Arquitectura del Camp. Guia*. Tarragona: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya.
- FERRER I MAYANS, Vicent. 1995. «Literatura inexistent i literatura marginada. El parany filològic de la 'Decadència'». *Revista de Catalunya* 101, 105-123.
- FLORES SELLÉS, Cándido. 1980. *Epistolario de Antonio Agustín*. Universitat de Salamanca.
- FLÓREZ, Enrique. 1769. *España Sagrada*, vol. XXIV. Madrid.
- FREITAS CARVALHO, José Adriano. 2003. «¿El club de los señores de las bibliotecas muertas? Nota a propósito de la librería del primer marqués de Niza en el Portugal de mediados del siglo XVII». A: Antonio CASTILLO (ed.). *Libro y lectura en la Península Ibérica y América*. Salamanca: Junta de Castilla, 165-188.
- FUENTES I GASSÓ, Manuel; MATA DE LA CRUZ, Sofia. 2019. «L'empremta de l'arquebisbe Antoni Agustí i Albanell en la capella del Santíssim Sacrament. Noves aportacions», dins CARBONELL I MANILS, Joan (ed.). *Antonio Agustín, arquebisbe i humanista*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones lletres, p. 191-213.
- FUGUET, Joan; PLAZA, Carme; HOFBAUEROVÁ, Vera. 2010. *Els Queralts a Santa Coloma. Arquitectura, art i vida*. Santa Coloma de Queralt: Ajuntament.
- FUSTER, Joan. 1976. *La Decadència al País Valencià*. Barcelona: Curial.

- FUSTER, Joan. 1989. *Llibres i problemes del Renaixement*. València-Barcelona: Institut de Filologia Valenciana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- GABRIEL, Rafael; HERNÁNDEZ, Eloy 1981. «Proyecto de fortificación de la ciudad de Tarragona en 1641». *Butlletí Arqueològic* v, 3, 59-63.
- GABRIEL, Rafael; HERNÁNDEZ, Eloy 1989. «Un plano de Tarragona de 1643». *Butlletí Arqueològic* v, 8 i 9, 245-254.
- GALERA MONEGAL, Montserrat. 1998. *Antoon van den Wijngaerde, pintor de ciutats i de fets d'armes a l'Europa del Cinc-cents: cartobibliografia raonada dels dibuixos i gravats, i assaig de reconstrucció documental de l'obra pictòrica*. Barcelona-Madrid: Institut Cartogràfic de Catalunya - Fundación Carlos de Amberes.
- GARCÍA CÀRCEL, Ricardo. 1988-1990. «Antoni Agustí i la cultura de la Contrarreforma». A: *Jornades d'Història. Antoni Agustín i el seu temps* (2 vol.). Barcelona: PPU - Hemeroteca de Tarragona - Arquebisbat - Facultat de Filosofia, 180-196.
- GARRIGA RIERA, Joaquím. 1986. *L'època del Renaixement, segle XVI. Història de l'Art Català IV*. Barcelona: Edicions 62.
- GASSENDI, Pierre. 2003. *The Mirror of True Nobility & Gentility Being the Life of Peiresc... Reprint of the 1657 edition*. Haverford: Infinity Publishing.
- GIMÉNEZ, J. 1998. «Moros venen, moros van». A : *L'Islam i Catalunya*. Barcelona: Institut Català de la Mediterrània - Museu d'Història de Catalunya, 303-310.
- GONÇALVES SERAFIM, J. G.; FREITAS CARVALHO, J. A. 2011. *Um dialogo epistolar D. Vicente Nogueira e o Marquês de Niza (1615-1654)*. Porto, CITCEM.
- GONZÁLEZ GERMAIN, Gerard. 2013. *El despertar epigráfico en el Renacimiento hispánico: corpora et manuscripta epigraphica saeculis xv et xvi*. Faenza: Fratelli Lega.
- GOROSTIDI, Diana (ed.). 2017 a. *Géza Alföldy. Estudios tarraconenses*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili - Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- GOROSTIDI, Diana. 2017 b. «Memoria, prestigio y monumento: los pedestales de los viri flaminales en Tarraco y su difusión en ámbito provincial». A: Alicia RUIZ; José Manuel IGLESIAS (eds.). *Monumenta et Memoria. Estudios de Epigrafía Romana*. Roma: Quasar, 167-188.

- GRUTERUS, Janus. 1591. *Suspicionum libri IX in quibus varia scriptorum loca, praecipue vero Plauti, Apuleii, et Senecae philosophi, emendandi, illustrandi, conatus*. Witebergae, Z. Lehman.
- GRUTERUS, Janus. 1602-1607. *Lampas, sive fax artium liberalium hoc est Thesaurus Criticus in quo infinitis locis Theologorum, Iurisconsultorum, Medicorum, Philosophorum... scripta supplentur, corriguntur, illustrantur, notantur*, 6 vols. Frankfort-am-Main: E Collegio Parthenatiano.
- GRUTERUS, Janus. 1609. *Delitiae C poetarum Gallorum*. Frankfurt: J. Rosa.
- GRUTERUS, Janus. 1624. *Bibliotheca exulum seu Enchiridion diuinae humanae prudentia*. Francofurti, haer. Laz. Zetzueri.
- GUAL CAMARENA, Miguel. 1981. *El primer manual hispánico de mercadería (siglo XIV)*. Barcelona: CSIC.
- GÜELL I JUNKERT, Manel. 1997. «CHT. El privilegi reial de nomenament quinquennal d'un ciutadà honrat a favor de la ciutat de Tarragona (1645)». *Paratge* 8, 11-28.
- GÜELL I JUNKERT, Manuel. 1999. «Fabrici Pons de Castellví a la Guerra dels Segadors. Notes, apunts i esmenes». *Treballs Canongins*. La Canonja: Centre d'Estudis Canongins, 31-32.
- Guia dels castells del Gaià*. 1999. Valls: Institut d'Estudis Vallencs-Centre d'Estudis del Gaià.
- GUISADO, Maite (ed.). 1987. *Estefania de Requesens. Cartes íntimes d'una dama catalana del s. XVI. Epistolari a la seva mare la comtessa de Palmós*. Barcelona: La Sal.
- GUZMÁN ALMAGRO, Alejandra. 2008. *La tradició de l'epigrafia romana al Renaixement. Patrimoni bibliogràfic català*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- HAUSCHILD, Theodor. 1983. *Architectura romana de Tarragona*. Tarragona: Ajuntament.
- HEINEMANN, Otto von. 1966. *Kataloge der Herzog-August Bibliothek Wolfenbüttel. Die augusteischen Handschriften beschrieben von Otto von Heinemann*, vol. IV. Frankfurt: Klostermann.
- JULEROT, Véronique. 2006. «La première entrée de l'évêque: réflexions sur son origine». *Revue Historique* 639/3, 635-675.
- JUNCOSA BONET, Eduard. 2015. *Estructura y dinámicas de poder en el señorio de Tarragona. Creación y evolución de un dominio compartido (ca. 1118-1462)*. Barcelona: CSIC-IMF.

- KAGAN, Richard L. (dir.) 1986. *Ciudades del Siglo de Oro. Las vistas españolas de Anton Van den Wyngaerde*. Madrid: Ediciones el Viso (edició anglesa: University of California Press, Berkeley, 1989).
- KAGAN, Richard L. 2003. «Van den Wyngaerde, Felip II i l'art del paisatge urbà al segle XVI a Espanya». *El Renaixement 2003*, 43-57.
- Kataloge der Herzog-August-Bibliothek Wolfenbüttel*. 1966. Frankfurt am Main.
- KLOSTERMANN, V.; KÜHLMANN, W.; HARTMANN, V.; EL KHOLI, S. 2005. *Die Deutschen Humanisten*, Abt. I Kurpfalz I/2. Turnhout, Brepols.
- KOPPEL, Eva M. 1985. *Die römischen Skulpturen von Tarraco* (Madrider Forschungen, 15), Berlín: De Gruyter.
- KOPPEL, Eva M. 1986. *Las esculturas romanas de Táraco* (Fòrum, 4). Tarragona: Museu Nacional Arquelògic de Tarragona.
- LABORDE, Alexandre de. 1974. *Viatge pintoresc i històric. El Principat*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- LIAÑO MARTÍNEZ, Emma. 1979. «Torres medievals en la desembocadura del Gaià». *Estudis Altafullencs* 3, 51-83.
- LIAÑO MARTÍNEZ, Emma. 1984. *Vila-seca i Salou. El seu passat monumental*. Vila-seca - Salou: Agrupació Cultural de Vila-seca - Salou.
- LLOP I TOUS, Josep. 2016. *Història, urbanisme i arquitectura a l'entorn de la Rambla Vella de Tarragona*. Tarragona: Publicacions URV - Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver.
- LLORT, Pere. 1932. «Les Muralles de Tarragona». *Butlletí Arqueològic*, època II, 41, 137-187.
- LOPES DA SILVA, A. J. 1925. *Cartas de D. Vicente Nogueira publicadas e anotadas pelo director da Biblioteca Pública de Évora*. Coïmbra: Universitat.
- LOPES DE ALMEIDA, Manuel. 1955. «D. Vicente Nogueira e o historiador de Thou». *Archivo de Bibliografia Portuguesa* 1, 3-12.
- LÓPEZ DE BAILO, Martín. 1586 [1587]. *Aeternae Memoriae Viri Ant. Avgvstini...Bibliothecae. Graeca. M. S. Latina. M. S. Mixta. Ex. libris. editis variar. linguarum*. Tarracone, apud Philippum Mey. MDXXCVI [Colofó: 1587]
- MAR, Ricardo; RUIZ DE ARBULO, Joaquín; VIVÓ, David; BELTRÁN-CABALLERO, J. Alejandro; GRIS, Ferran. 2015. *Tarraco: Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana*. Volumen II. Tarragona: Publicacions de la URV.

- MARIA, Sandro, de; PARADA LÓPEZ DE CORSELAS, Manuel. 2014. «Antonio Agustín, Bologna e l'antiquaria del Cinquecento». a: MARIA, Sandro, de; PARADA LÓPEZ DE CORSELAS, Manuel (eds.). *El Imperio y las Hispanias de Trajano a Carlos V. Clasicismo y poder en el arte español*. Bolonya, Bononya University Press, 331-356.
- MÀRIA I SERRANO, Magdalena. 2002. *Renaixement i arquitectura religiosa, Catalunya 1563-1621*. Barcelona: Edicions UPC.
- MARÍAS, Fernando. 1986: «Tarragona». A: Kagan 1986, 174-180.
- MARTINELL, César. 1955. «L'art de transició al Gòtic». A: J. FOLCH I TORRES (ed.). *L'art català*, vol I. Barcelona: Aymà, 213-414.
- MARTÍNEZ SUBÍAS, Antonio Pedro. 2014: *Catedral de Tarragona*. Barcelona: Fisa Escudo de Oro.
- MASSIP BONET, Francesc. 1983. «El Renaixement a Catalunya», *Canigó*. Papers, 74, 8-10
- MASSIP FONOLLOSA, Jesús 1968. «El pati de Sant Lluís» i «Els Reials Col·legis», *La Voz del Bajo Ebro*, n. 544 & 547, 2 & 23 de febrer 1968.
- MASSIP FONOLLOSA, Jesús. 1981. «Notes a la nova edició de *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*». *Serra d'Or* 267, 67-68.
- MASSIP FONOLLOSA, Jesús. 1999. «Cristòfor Despuig: historiador i arxiver». *Nous Col·loquis* 3, 81-87.
- MASSIP FONOLLOSA, Jesús. 2012. «Els col·loquis de Despuig». *L'Ebre*, 11 de maig, 30.
- MASSÓ I CARBALLIDO, Jaume. 1985. «Notes per a una biografia de Lluís Pons d'Icart (1518/20-1578)». *Treballs Canongins* 1, 63-102.
- MASSÓ I CARBALLIDO, Jaume. 1989. «Notes sobre escultures i inscripcions romanes». *Faventia* 11/1, 83-108.
- MASSÓ I CARBALLIDO, Jaume. 1995. «Manuscrit il·lustrat amb dibuixos d'escultures i inscripcions romanes». *La mirada de Roma* (catàleg de l'exposició). Tarragona: Museu Nacional Arqueològic, 59.
- MASSÓ I CARBALLIDO, JAUME. 1996. *Ioseph Boy. Recopilacion sussinta de las antiguedades romanas se allan del tiempo de los emperadores romanos en la ciudad de Taragona y sus sercanias [1713]*, edició facsímil amb estudi crític de J. Massó. Tarragona: Bibliòfils de Tarragona.
- MASSÓ I CARBALLIDO, Jaume. 2003. «Lluís Pons d'Icart, vida i obra». A: *El Renaixement 2003*, 27-41.
- MASSÓ I CARBALLIDO, Jaume; Ramon, Esther. 1988. «Un patrimoni arquitectònic malmès: les torres de defensa del Baix Camp». A: *Jorna-*

- des d'Estudi sobre les Àrees Rurals, Cultura i societat* (Barcelona 1984).
Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 161-164.
- MATA DE LA CRUZ, Sofia. 2005. *La pintura del cinc-cents a la diòcesi de Tarragona (1495 – 1620). Entre la permanència del gòtic i l'acceptació del Renaixement*. Tarragona: Diputació de Tarragona.
- MAYANS I SISCAR, Gregori. 1765-1774. *Antonii Augustini Archiepiscopi Tarraconensis Opera Omnia*, VIII v. Lucae, Typis Josephi Rocchi.
- MAYER, Marc. 1998. «El *hortus* arqueològic de Antonio Agustín según el manuscrito de Antonio de Povillon». *Monografias de Filología Griega* 9, 217-224.
- MAYER, Marc. 1998. «La fortuna dels *Catalanorum prisco sermone libri*». *Faventia* 20/2, 187-192.
- MENCHON BES, Joan. (coord.). 2014. *El castell de Solivella. Entre el gòtic i el Renaixement a la Catalunya Nova*. Tarragona: Arola.
- MENCHON BES, Joan. 2016. «El castell dels comtes de Prades a Falset. Una aproximació des de l'arqueologia», A: Antoni CONEJO (ed.). *L'infant Pere d'Aragó i d'Anjou molt graciós e savi senyor*. Valls: Cossetània Edicions - Ajuntament de l'Hospitalet, 167-214.
- MENCHON BES, Joan. 2008. a «*Ab exercitu navali navigantium sarracenorum*: la defensa de la costa a l'edat mitjana i en època moderna». A: *Ports marítims i ports fluvials: la navegació a l'entorn del nord-oest mediterrani durant l'antiguitat*, Citerior 4, 187-209.
- MENCHON BES, Joan. 2008 b. «Tarragona, un dibuix de la ciutat en temps de la Guerra dels Segadors atribuït al pintor italià Ercole Bazzicaluva», *Arqueologia Medieval* 3, 2007 (2008), 98-101.
- MENCHON BES, Joan. 2009. *La muralla romana de Tarragona. Una aproximació*. Barcelona: Societat Catalana d'Arqueologia.
- MENCHON BES, Joan. 2014. «Les fortificacions de Tarragona i la Guerra del Francès». *Tarragona i la Guerra del Francès. Conferències 2012/2013*. (Col·lecció Enraonades; 2). Tarragona: Fundació Privada Mútua Catalana, 25-42.
- MENCHON BES, Joan. 2015a. «Arquitectura militar en el Campo de Tarragona, Conca de Barberà y Priorat (Provincia de Tarragona) entre època medieval y moderna (siglos xv-xvi). Algunos ejemplos». A: Damià AVELLA; F. Xavier HERNÁNDEZ; Mireia ROMERO (eds.). *II Jornadas de Patrimonio defensivo en época moderna*. Madrid: Diddpatri-UB, 235-247.

- MENCHON BES, Joan. 2015b. «El paso de las murallas romanas y medievales a las fortificaciones modernas en la ciudad de Tarragona (siglos XV-XVII)». A: Damià AVELLA; F. Xavier HERNÁNDEZ; Mireia ROMERO (eds.). *II Jornadas de Patrimonio defensivo en época moderna*. Madrid: Diddpatri-UB, 221-234.
- MENCHON BES, Joan. e.p.a *Les fortificacions de Tarragona en temps de la Guerra del Francès. Una aproximació a l'evolució de les defenses de Tarragona des d'època antiga al segle XIX*. Tarragona [en premsa].
- MENCHON BES, Joan. e.p.b. «Masos fortificats al terme de Tarragona. Una aproximació». A: *I Congrés del Món de la Masia* (Barcelona, 11-13 març 2015). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. [en premsa].
- MENCHON BES, Joan; MASSÓ CARBALLIDO, Jaume. 1999. *Les muralles de Tarragona. Defenses i fortificacions de la ciutat (segles II aC - xx dC)*. Tarragona: Publicacions de la URV.
- MENCHON BES, Joan; DÍAZ, Moisés. 2007. «Intervencions arqueològiques al castell de Solivella (Conca de Barberà)». A: *Tortosa 1999. Jornades d'arqueologia 1999. Prehistòria, protohistòria i època medieval a les comarques de Tarragona (1993-1999)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 423-434.
- MENCHON, Joan; PASTOR, Isidre 2014. «Reciclant pedra? La utilització del material petri a la ciutat de Tarragona a l'edat mitjana i època moderna». A: *Actes V Congrés Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya* (Barcelona, 22-25 maig 2014). Barcelona: ACRAM, 477-485.
- MESTRE, Antoni. 1983. *G. Mayans y Siscar. Obras completas*, I. 147. València: Publicaciones del Ayuntamiento de Oliva.
- MIRAVALL, Ramon; ALAVEDRA; Josep. 1980. *Les torres de la regió marítima de l'Ebre*. Tortosa: Dertosa.
- MOLAS, Pere. 1990. *Família i política al segle XVI català*. Barcelona: Dalmau.
- MONFRIN, Jacques. 1964, «La bibliothèque Sanchez Muñoz et les inventaires de la Bibliothèque Pontificale à Peñiscola». A: *Studi in Onore di Tamaro di Marinis*, vol. III. Verona: Stamperia Valdonega, 229-269.
- MONTAÑA, Maria Teresa. 1980. «Toponímia de l'antic terme de la Canonja». *Treballs de la Secció de Filologia i Història Literària* I, 24. Tarragona: Diputació.
- MONTCHER, Fabián. 2013. *La historiografía real en el contexto de la interacción hispano-francesa (c. 1598-1635)*. [Tesi de la Universitat Com-

- plutense] (<<https://eprints.ucm.es/23112/>>) (consulta: 02 de novembre 2020)
- MORA-FIGUEROA, Luis de. 1993. *Torres de Almenara de la costa de Huelva*. Huelva: Ecma. Diputación Provincial, Instituto de Estudios Onubenses Padre Marchena (2a ed.).
- MORALES, Ambrosio de. 1575. *Las antigüedades de las ciudades de España que van nombradas en la Coronica, con la averiguacion de sus sitios, y nombres antiguos*. Alcalá de Henares: Juan Íñiguez de Lequerica (edició facsímil, 1996, València: Librerías «París-València»).
- MOREL-FATIO, Alfred. 1879. «Vicente Noguera et son discours sur la langue et les auteurs d' Espagne». *Zeitschrift für romanische Philologie* 3, 1-38.
- MOREL-FATIO, Alfred. 1892. *Catalogue des manuscrits espagnols et des manuscrits portugais*. París: Bibliothèque Nationale.
- MORERA LLAURADÓ, Emili. 1955. *Tarragona cristiana*, iv. Tarragona: Diputació Provincial.
- MORERA LLAURADÓ, Emili. 1910. *El puerto de Tarragona*. Tarragona: Tipografía de F. Sugañes.
- MORERA, Francesc. 1865. «D. Luis Pons de Icart.» *Descripcion histórica de las estatuas, medallones, bajos relieves y bustos que adornan el frontispicio del palacio de las Excmas. Corporaciones Diputacion Provincial y Ayuntamiento de la fidelísima y ejemplar ciudad de Tarragona*. 3-35. Tarragona: Imprenta de los Sres. Puigrubí y Arís (reedició facsímil del 1982. Tarragona: Ajuntament).
- NADAL, Josep M. 1983. «'Usar de llenguatge artificios' en el segle xvi: ideologia lingüística i llengua literària». A: *Actes del VIè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 89-126.
- NARBONA VIZCAÍNO, Rafael. 1993. «Las fiestas reales en Valencia entre la Edad Media y la Edad Moderna (siglos XIV-XVII)». *Pedralbes: Revista d'Història Moderna* 13/2, 463-472.
- OPISSO, Alfred. 1925. «Historiadores tarraconenses». *Butlletí Arqueològic*, III, 23, 59-64.
- PALAU, Montserrat. 1986. «Lluís Pons d'Icart i la vila de Torredembarra», *Recull de Treballs*, 3. Torredembarra: Centre d'Estudis, 25-38.
- PASTOR BATALLA, Ignasi. 1999a. «El castell-palau de Rodonyà a través dels inventaris post mortem de la família Tamarit. Segles XVII-XVIII». *La Resclosa* 3, Vila-rodona, 7-34.

- PASTOR BATALLA, Ignasi. 1999b. «El castell de Rodonyà». A: *Guia dels castells del Gaià*. Valls: Institut d'Estudis Vallencs - Centre d'Estudis del Gaià, 161-168.
- PASTOR BATALLA, Ignasi. 2014. *Estudi Històric arqueològic de les finques núm. 11 i 11 bis del carrer Comte, núm. 1 del carrer Misser Sitges Ca l'Abadessa. Tarragona (Tarragonès)*. Tarragona: Ajuntament.
- PIQUER I JOVER, Josep Joan. 1978. *Abaciologi de Vallbona 1153-1977*. San-tes Creus: Fundació d'Història i Art Roger de Belfort.
- POCIÑA, César Augusto; REMOLÀ, Josep Anton. 2001. «Nuevas aportaciones al conocimiento del puerto de Tarraco (*Hispania Tarraconensis*)». *Saguntum* 33, 85-96.
- PUIG, Jaume de et al. 2010. «Catàleg dels manuscrits de les obres de Francesc Eiximenis, OFM, conservades en biblioteques públiques». *Arxiu de Textos Catalans Antics* 29, 122-127 i 164-168.
- RAMOS, M. Lluïsa.; RIU, Eduard. 1989 (octubre). «Rambla Vella de Tarragona, de Tridentina a lliberal». A: XXXV *Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*. Valls - Vila-rodona, vol. I, 71-93.
- RAUFAST CHICO, Miguel. 2006. «¿Negociar la entrada del rey? La entrada real de Juan II en Barcelona (1458)». *Anuario de Estudios Medievales* 36/1, 295-333.
- RAUFAST CHICO, Miguel. 2007. «¿Un mismo ceremonial para dos dinastías? Las entradas reales de Martín el Humano (1397) y Fernando I (1412) en Barcelona». *En la España Medieval* 30, 91-130.
- RECASENS, Josep Maria. 1966. *La ciutat de Tarragona*, vol. I, Barcelona: Editorial Barcino.
- RECASENS, Josep Maria. 1967. «Aportación al conocimiento de la topografía urbana de Tarragona en la Edad Media». *Revista Técnica de la Propiedad Urbana (Tarragona)* 16, 79-87.
- RECASENS, Josep Maria. 1975. *La ciutat de Tarragona*, vol. II, Barcelona: Editorial Barcino.
- RECASENS; Josep Maria. 1998. *El municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona*. Tarragona: Arola.
- RECASENS, Josep Maria. 2011. *Llúcia a Tarragona. De la romanització a la industrialització*. Tarragona: Arola.
- REMOLÀ, Josep Anton et altri (ed.). 2003. «Lluís Pons d'Icart, el primer arqueòleg tarragoní». A: *El Renaixement 2003*, pp.
- REMOLÀ, Josep Anton. 2003. «Tarraco al Renaixement». A: *El Renaixement 2003*, 58-89.

- REMOLÀ, Josep Anton. 2004. «Tarraco Quanta Fuit Ipsa Ruina Docet». A: RUIZ DE ARBULO, J. (ed.). *Simulacra Romae. Roma y las capitales provinciales del Occidente Europeo. Estudios Arqueológicos*. Tarragona: El Medol, 49-72.
- REMOLÀ, Josep Anton; SADA, Pilar. 2004. «El Renacimiento de Tàrraco, 1563», *Revista de Arqueologia* 272, 26-35.
- RIT = Alföldy, G., *Die Römischen Inschriften von Tarraco*, Berlin: De Gruyter, 1975.
- ROSSICH, Albert. 1989. «Renaixement, manierisme i barroc en la literatura catalana». A: A. M. BADIA MARGARIT; M. CAMPRUBÍ (eds.). *Actes del 8è Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura. Catalanes* [1988], vol. I. Barcelona: AILLC/PAM, 149-179.
- ROSSICH, Albert. 1990. «La literatura catalana entre el barroc i el romanticisme». A: Miquel Nicolàs (ed.). *Llengua i literatura de la 'Decadència'*. *Caplletra* 9, 35-57.
- ROSSICH, Albert. 1993. «La literatura catalana del Renaixement a la Renai-xença». *Revista de Catalunya* 71, 125-139.
- ROVIRA I GOMEZ, Salvador J. 1991. *Tamarit*. Altafulla: Institut d'Estudis Altafullencs.
- SALVAT I BOVÉ, Joan. 1959. «La mansión de los Pons de Icart». *Diario Español* (Tarragona) 6308 (26 d'abril), 4.
- SALVAT I BOVÉ, Joan. 1961. *Tarragona antigua y moderna a través de su nomenclatura urbana (siglos XIII al XIX)*. Tarragona: Ajuntament.
- SÁNCHEZ DE REAL, José. 1986. «El museo arqueológico de Antonio Agustín». A: *Jornades d'Història: Antoni Agustín i el seu temps (1517-1586)*, vol. II. Tarragona: Departament d'Història Moderna de Tarragona - Universitat de Barcelona, 495-506.
- SÁNCHEZ REAL, José. 1954. *El Archiepiscopologio de Luis Pons de Icart*. Tarragona: Real Sociedad Arqueológica Tarraconense.
- SÁNCHEZ REAL, José. 1986. *La muralla de Tarragona*. Tarragona: Ajuntament.
- SÁNCHEZ REAL, José. 1990. *Obra menor*. vol. I. Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses - Ramon Berenguer IV.
- SANTANACH, Joan. 2011. «La decadència de la Decadència. Consideracions sobre un concepte historiogràfic prescindible». A: Albert GARCÍA ESPUCHE (ed.). *Llengua i literatura. Barcelona 1700*. Barcelona: Ajuntament.

- SERRA I VILARÓ, Joan. 1943. «Tarraco quanta fuit...». A: *Diario Español* (Tarragona) 1366 (12 de juny de 1943) (= 1950).
- SERRA I VILARÓ, Joan. 1944. «Archivo y Librería capitulares de la Santa Metropolitana Iglesia de Tarragona, Primada de las Españas», *Boletín Arqueológico* IV, 44, 129-130.
- SERRA I VILARÓ, Joan. 1950 = «Tarraco quanta fuit...». *Boletín Arqueológico*, any L, 111-113 (= 1943).
- STENHOUSE, William. 2005. *Reading Inscriptions & Writing Ancient History*. Londres: Institut of Classical Studies, Universitat de Londres. *Tarragona a la Guerra del Francès (1808-1813)*. Tarragona: Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona. (Quaderns de l'Arxiu; 6)
- TED'A 1990. *Lamfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica* (Memòries d'Excavació 3). Tarragona: Ajuntament.
- TED'A. 1991. «Aproximació a les fortificacions de Tarragona en èpoques moderna i contemporània. Excavacions en el sector 'Castell del Reibaluard de Carles V'». *Quaderns d'Història Tarraconense* 10, 87-122.
- TEJERO, Alfons. 2008. *Inventari de les restes arqueològiques i històriques de la plana del Coll de Balaguer*. Vandellós i l'Hospitalet de l'Infant: Ajuntament.
- TORRES AMAT, Fèlix. 1836. *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura de Cataluña*. Barcelona: Imprenta de J. Verdager.
- VALSALOBRE, Josep (coord.). 2004. «Literatura Catalana Moderna» [monogràfic]. *Serra d'Or* 529, 33-56.
- VILA CARABASSA, Josep Maria; FORT COGUL, Eufemià. 2011. *La memòria del castell (de la Selva del Camp)*. La Selva del Camp: Ajuntament.

Antoni Agustí Albanell, humanista i arquebisbe, i Lluís Pons d'Icart, erudit antiquari emparentat amb aquest, son unes figures cabdals del Renaixement hispànic. Des de la reivindicació de la història moderna de la ciutat de Tarragona es recullen en el present volum recerques no només des de l'àmbit acadèmic sinó també des d'un punt de vista transversal i divulgatiu.

[publicacions]
urv

